

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИН, ПЕРЕДБАЧЕНИЙ СТ. 188¹ КК

В.І. ОСАДЧИЙ

Опір працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю — найбільш поширений вид посягання у структурі злочинів проти правоохоронної діяльності.

Під опором розуміють рішучу протидію кому-небудь; наполегливу боротьбу, змагання з кимось¹. Отже, вчинити опір, передбачений ст. 188¹ КК, означає протидіяти виконанню працівником міліції, членом громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцем покладених на них обов'язків з охорони громадського порядку. Така протидія, відповідно до цієї кримінально-правової норми вчинюється без насильства (ч. 1) чи із застосуванням або погрозою його застосування (ч. 2).

Ненасильницький опір — це вчинення протидії працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю, не пов'язаної з безпосереднім фізичним або психічним впливом на них. Такий опір перешкоджає потерпілому виконувати обов'язки з охорони громадського порядку чи ставить під загрозу їх виконання, що і складає суспільну небезпеку такого посягання. Яка ж ненасильницька протидія охоплюється поняттям опору? Це такі дії суб'єкта, як, наприклад, відштовхування потерпілого (без заподіяння фізичного болю), або які потерпілому потрібно нейтралізувати у безпосередньому контакті з суб'єктом (скажімо, перебороти суб'єкта, який хапається за громіздкі предмети, щоб уникнути затримання).

Відмова правопорушника виконати неодноразово повторювану вимогу працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця не становить опору. Такі

Осадчий Володимир Іванович — кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального права НАВСУ, підполковник міліції.

дії суб'єкта справедливо визнаються злісною непокорою. З цього приводу слушною є позиція Пленуму Верховного Суду України, викладена у Постанові № від 26 червня 1992 року. В ній зазначено, що злісною непокорою є відмова від виконання наполегливих, неодноразово повторених законних вимог чи розпоряджень працівника міліції при виконанні ним службових обов'язків, члена громадського формування з охорони громадського порядку чи військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку, або відмова, виражена у зухвалій формі, що свідчить про явну зневагу до осіб, які охороняють громадський порядок.

Розмежовуючи опір і злісну непокору, деякі автори вважають, що опір — це завжди активна дія, а злісна непокора — пасивна². На наш погляд, така позиція викликає сумніви. Адже невиконання законних вимог працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця може виявлятися, наприклад, у втечі суб'єкта, а це активна поведінка особи. Опору втечею не чиниться. Водночас це може бути проявом невиконання наполегливих, неодноразово повторених законних вимог працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця. Отже, за певних умов — це злісна непокора. А тому позиція дослідників, які тлумачать непокору не лише як пасивну, а й активну поведінку, є більш слушною³. Не є опором і невідчинення дверей квартири, а також будь-які інші дії, якщо вони не спрямовані спеціально для протидії працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю. У цьому зв'язку вважаємо слушною думку М.І. Ветрова та Г.Ф. Поленова, що опір без насильства буде у випадку, коли винний зачиняє двері будинку, щоб унеможливити затримання злочинця⁴. Проте, ми не погоджуємося повною мірою з позицією П.С. Єлізарова, який опором визнає дії особи, котра не лише не допускає працівника міліції до свого будинку, зачиняючи двері, а й притримує їх⁵.

Такий погляд П.С. Єлізарова дещо ускладнює зміст ненасильницького опору. На нашу думку, опором вважаються дії, коли суб'єкт зачиняє двері квартири з наміром протидії затриманню злочинця працівником міліції, членом громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцем, а також коли він притримує двері, протидіючи у такий спосіб виконанню зазначеними особами своїх обов'язків. Але якщо особа не приховує злочинця і не відчиняє двері квартири працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю — це не є опором, оскільки особа спеціально не створює умов для протидії законній діяльності працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю.

Отже, критерієм розмежування опору і злісної непокори з об'єктивної сторони є вчинення при опорі активних дій, спеціально

спрямованих безпосередньо на працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця.

Таким чином, опір працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю при виконанні особами покладених на них обов'язків з охорони громадського порядку полягає у вчиненні суб'єктом протидії, безпосередньо спрямованої на потерпілого.

Опір, поєднаний із насильством, — це такі протиправні дії суб'єкта, які супроводжуються впливом на тланини потерпілого, що завдають йому фізичного болю чи можуть призвести до заподіяння легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, або обмежують його особисту волю.

Погроза насильством — це обіцянка застосування насильства. При цьому слід зауважити, що погроза може виявлятися як у висловлюваннях суб'єкта, так і в його інших діях. Якщо погроза спрямована на майбутнє, дії винного можуть підпадати під ознаки складу злочину, передбаченого ст. 189² КК (щодо працівника міліції), чи інших норм (щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку). Погроза має бути реальною. Тобто, потерпілий повинен усвідомити, що за погрозою станеться насильство. При цьому винний може й не мати наміру його застосувати.

Доцільно зауважити, що погроза насильством — це не лише обіцянка вплинути на здоров'я потерпілого, його особисту волю. Погроза насильством може вплинути й на інші суспільні відносини, що забезпечують блага особи. Наприклад, погроза знищенням майна впливає на безпеку потерпілого.

Вчинення передбаченого ст. 188¹ КК злочину, крім опору, може виявлятися у примушенні працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця шляхом насильства або погрози його застосування до виконання явно незаконних дій.

За своїми об'єктивними ознаками насильницький опір і примушення з насильством чи погрозою його застосування певною мірою збігаються. Зокрема, за ознакою насильства, що властива обом цим злочинним проявам у складі злочину, передбаченого ч. 2 ст. 188¹ КК. Однак, хоч насильство і об'єднує їх, спрямованість опору і примушення різняться між собою. Власне, паралельне вживання термінів "опір" та "примушення" в одній статті КК вже є підтвердженням цього. Якщо змістом опору є протидія виконанню потерпілим обов'язків з охорони громадського порядку, то примушення має іншу спрямованість. Примушувати — означає вимагання чогось, незалежно від волі та бажання потерпілого⁶.

Примушення, на відміну від опору, не лише протидіє потерпілому у виконанні ним обов'язків з охорони громадського порядку, а й є такою поведінкою суб'єкта, якої з використанням насильства від працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця вимагається для виконання яв-

но незаконних дій. Таких дій, яких потерпілий не повинен виконувати через невідповідність їх нормативним приписам. Тому слушною вважаємо думку тих авторів, які розрізняють ці поняття⁷, і не поділяємо позицію тих дослідників, які розглядають примушення як окремий вид, різновид опору⁸. Останнє твердження дозволяє зрозуміти, що в законі поряд з опором не було б потреби акцентувати увагу й на примушенні. Отже, опір і примушення — це різні дії.

Примушення з насильством або погрозою його застосування спрямоване, згідно з кримінально-правовою нормою, на виконання працівником міліції, членом громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцем явно незаконних дій. Проте, в дійсності може бути примушення не лише до виконання явно незаконних дій, а й до утримання потерпілого від виконання обов'язків з охорони громадського порядку. Безперечно, що й така спрямованість посягання має визнаватися протиправною. Саме тому редакція ст. 188¹ КК потребує уточнень. Дослідники цієї проблеми наголошували на цьому й раніше. Водночас, у проекті КК, розробленому робочою групою Кабінету Міністрів, це зауваження не було враховано¹⁰. На нашу думку, при доопрацюванні законопроекту цю прогалину слід усунути. Як варіант, ми пропонуємо в ч. 2 ст. 188¹ КК замість слів "явно незаконних дій" вживати слова "явно незаконних вимог". Таке викладення норми цілком забезпечувало б захист діяльності працівників міліції, членів громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовців з охорони ними громадського порядку.

Підкреслимо, що примушення працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця до виконання законних дій із застосуванням насильства чи з такою погрозою складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 188¹ КК, не утворює. За наявності необхідних ознак такі дії можуть розцінюватись як злочин проти особи чи самоуправство.

Склад злочину, передбачений ст. 188¹ КК, за своєю конструкцією формальний. Він вичерпується вчиненням опору без насильства, опору або примушення з насильством чи погрозою його застосування. Перешкоджає суб'єкт чи ні виконанню працівником міліції, членом громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцем обов'язків з охорони громадського порядку для кваліфікації вчиненого за цією статтею КК значення не має. При цьому слід зазначити, що заподіяння потерпілому фізичного болю, легких, середньої тяжкості тілесних ушкоджень охоплюється ознаками ст. 188¹ КК. Поряд з цим, визначаючи потребу більш посиленого кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності, Пленум Верховного Суду України у Постанові № 8 від 26 червня 1992 р. зазначив: "Якщо ж при опорі працівникові міліції чи військовослужбовцю, який одночасно є працівником правоохоронного органу, було завдано ударів, побоїв чи заподіяно легке, середньої тяжкості чи тяжке тілесне

ушкодження, вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 188¹ та ч. 1 чи 2 ст. 189⁴ цього Кодексу".

Опір працівникові міліції, членові громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцю, відповідальність за який встановлена у ст. 188¹ КК, слід відрізняти від опору при хуліганстві. Якщо опір вчинено особі, яка намагалась припинити хуліганські дії, це слід розглядати як хуліганство, оскільки вчинення опору при хуліганстві є обтяжуючою обставиною цього злочину. Опір при вчиненні дрібного хуліганства, як адміністративного правопорушення, кваліфікують за ст. 188¹ КК. Коли ж опір чиниться при затриманні особи працівником міліції, членом громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовцем після вчинення нею хуліганства, такі дії належить кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 206 та 188¹ КК. У випадку вчинення більш тяжкого злочину при хуліганстві, поєднаному з опором працівнику міліції, військовослужбовцю такі дії належить кваліфікувати крім хуліганства ще й за іншою статтею КК.

¹ Див.: *Словник української мови*. Т. 5. С. 713.

² Див, напр.: *Бушуев Г.В.* Уголовно-правовая оценка действий лиц, оказывающих сопротивление работнику милиции // *Совершенствование деятельности участкового инспектора милиции в современных условиях: Межведомственный сборник науч. трудов.* Тюмень: Высшая школа МВД СССР, 1991. С. 67—75; *Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И.* Преступления против порядка управления. С. 48; *Замосковцев П.В.* Уголовная ответственность за посягательство на управленческую деятельность работников милиции и народных дружинников по охране общественного порядка: Учеб. пособие. Омск: НИИРИО Омской высшей школы МВД СССР, 1980. С. 45—48; Преступления против порядка управления: Учеб. пособие. М.: НИИРИО Высшей школы МВД СССР. 1970. С. 14; *Журавлев М.П.* Ответственность за посягательства на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников: Лекция. М.: НИИРИО МООП РСФСР. 1965. С. 14—15.

³ Див.: *Ветров Н.И.* Преступления против порядка управления, посягающие на нормальную деятельность органов внутренних дел: Учеб. пособие. М.: МССШМ МВД СССР. 1989. С. 8; *Николаева З.А.* Разграничение злостного неповиновения и сопротивления работнику милиции и народному дружиннику по охране общественного порядка // *Уголовное право в борьбе с преступностью.* Свердловск: Свердловский юрид. ин-т. 1987. С. 99-104; *Портнов И.* Сопротивление работнику милиции // *Сов. юстиция.* 1981. № 4. С. 52—53.

⁴ Див.: *Ветров Н.И.* Преступления против порядка управления, посягающие на нормальную деятельность органов внутренних дел. С. 7; *Поленов Г.Ф.* Ответственность за преступления против порядка управления. М.: Юрид. лит., 1966. С. 25.

⁵ Див.: *Елизаров П.С.* Ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников. К.: КВШ МВД СССР, 1983. С. 38.

⁶ Див.: *Словник української мови*. Т. 7. С. 683.

⁷ Див.: *Загородников Н.И.* Другие преступления против порядка управления: Учеб. пособие. М.: Высшая школа МВД СССР. 1957. С. 24.

⁸ Див.: *Елизаров П.С.* Ответственность ... С. 49—50.

⁹ Див.: *Поленов Г.Ф.* Ответственность за преступления против порядка управления. С. 35.

¹⁰ Див.: *Кримінальний кодекс України: Проект. Підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Українське слово.* 1997. № 2.

КОДИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЯК СКЛADOVA СУДОВО-ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

О.І. ГАЛАГАН, Д.П. ПИСЬМЕННИЙ

Після прийняття нової Конституції України проблема здійснення судово-правової реформи потребує осмислення з різних поглядів. Серед них принципового значення набуває систематизація законодавства в Україні загалом і кримінально-процесуального зокрема.

Законодавство про кримінальне судочинство або кримінально-процесуальне законодавство вже давно є сталою галуззю законодавства України. За змістом воно збігається з кримінально-процесуальним правом і є його зовнішнім проявом.

Кримінально-процесуальне право — це самостійна галузь правової системи України, сукупність норм, які регулюють діяльність органів попереднього розслідування, прокуратури й суду з розкриття злочинів, викриття й покарання винних, а також права й обов'язки громадян і юридичних осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу. Ці норми встановлені Українською державою для захисту правопорядку, кожної людини та юридичних осіб від злочинних посягань, а також для охорони прав і свобод осіб, які беруть участь у кримінальному процесі¹.

Предметом регулювання кримінально-процесуальних норм є такі суспільні відносини, які не регулюються жодною іншою галуззю права. Це відносини, які складаються у сфері діяльності слідчих і судових органів з порушення та розслідування, розгляду та вирішення за суттю кримінальних справ, а також з виконання вироків, ухвал і постанов. Тобто, предметом регулювання кримінально-процесуального законодавства є ті суспільні відносини, які виникають, існують, змінюються і закінчуються у зв'язку з судочинством конкретних кримінальних справ.

Своєрідність методу правового регулювання в цій галузі права виявляється в особливій процедурі — кримінально-процесуальній

Галаган Олександр Іванович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник відділу організації наукової роботи НАВСУ, полковник міліції;

Письменний Дмитро Петрович — кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального процесу НАВСУ, полковник міліції.

формі і забезпечує режим законності у сфері кримінального судочинства, що має забезпечувати правильне й ефективне застосування кримінального закону, а також виступати необхідною гарантією прав особи від свавілля та судових помилок.

Кримінально-процесуальне право є обов'язковим складовим елементом усієї системи права України, її важливою ланкою, без якої неможлива ця система. Як і будь-яка ланка одного ланцюга, вона тісно пов'язана з іншими ланками. Так, зокрема, кримінально-процесуальне право, маючи відносну самостійність, органічно пов'язане з матеріальним кримінальним правом.

Особливістю цих двох галузей права є найменші недоліки, відхилення від конституційних засад як при правовому регулюванні певних суспільних відносин, так і при застосуванні правових норм, можуть спричинити до істотних порушень прав людини.

Як відомо, Верховна Рада України прийняла в першому читанні проект Кримінального кодексу України. Проект Кримінально-процесуального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України, також передано до Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, де він ретельно опрацьовується. Практичних працівників органів дізнання та досудового слідства, прокуратури, суддів турбує незбалансованість правових норм як у проектах Кримінального, так і в проекті Кримінально-процесуального кодексів, які необхідно привести у відповідність до реалій сьогодення. Тому норми кримінального та кримінально-процесуального права мають формулюватися надзвичайно чітко і точно, простою та зрозумілою для всіх правозастосовувачів мовою.

Виходячи з викладеного, на нашу думку, лише після прийняття Законів України "Про судовий устрій", "Про органи дізнання та досудового слідства", як це передбачено Концепцією розвитку законодавства України на 1997—2005 роки, та узгодження з ними всіх чинних галузевих законів шляхом внесення відповідних змін та доповнень, а також з новим Кримінальним кодексом, може бути представлений на розгляд Верховної Ради остаточний текстовий варіант Кримінально-процесуального кодексу України.

Причому дуже важливим є те, щоб узгоджені між собою нові Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси України були введені в дію одночасно, в одному пакеті, навіть якщо це відбудеться через півтора року або через рік.

При розгляді системи кримінально-процесуального законодавства України виявляється певна ієрархія його приписів.

Юридичною базою для кримінально-процесуального законодавства є Конституція України, яка має найвищу юридичну силу. Норми Конституції є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина гарантується безпосередньо на підставі Конституції України (ст. 8).

У ній закріплено майже всі принципи кримінального судочинства. Ці принципи відтворюються і розвиваються в кримінально-процесуальному законодавстві України. Слід погодитися з авторами підручника "Кримінальний процес України", які пропонують, "щоб суди у своїх рішеннях посилалися на відповідні статті Конституції як на правові норми прямої, безпосередньої дії і тим самим виховували у всіх громадян повагу до Конституції як Основного Закону держави"².

Для кримінально-процесуального законодавства характерним є утворення його системи лише з норм, закріплених у законах України. Це зумовлюється тим, що правосуддя, яке впливає на долю людини та найважливіші інтереси суспільства, найбільше вимагає забезпечення принципу законності.

Найважливішим законодавчим актом, який у систематизованому вигляді містить майже всі норми кримінально-процесуального права і досить докладно регламентує весь порядок провадження у кримінальних справах, є чинний Кримінально-процесуальний кодекс України. Його структура та зміст, регулювання окремих процесуальних інститутів відображають, з одного боку, погляди законодавця та вчених-юристів, а з іншого — юридичні традиції України.

З інших законів України, що стосуються кримінального процесу, слід назвати такі: "Про попереднє ув'язнення" від 30 червня 1993 р., "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" та "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" від 23 грудня 1993 р., "Про порядок відшкодування шкоди завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 1 грудня 1994 р., "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 р., "Про застосування амністії в Україні" від 1 жовтня 1996 р.

Окремі норми, пов'язані з кримінальним судочинством України, містять також Закони про судоустрій, прокуратуру, міліцію, статус суддів, оперативно-розшукову діяльність, організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю та деякі інші.

До самостійних джерел права, що також стосуються кримінального процесу, необхідно віднести і рішення Конституційного Суду України. Слід погодитися з професором М.І. Козюброю про те, що Конституційний Суд виконує функцію так званого "негативного законодавця". Рішення його про визнання закону чи іншого правового акта неконституційними позбавляє їх обов'язкової сили. Саме ж таке рішення Конституційного Суду набуває юридичної сили, що не може прирівнюватись до юридичної сили звичайних законів, оскільки для перегляду положень цього рішення необхідне внесення змін до Конституції³.

Відповідно до ст. 9 Конституції "Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України". Таке ж положення містить Закон України "Про міжнародні договори Украї-

ни". Крім того, Декларація про державний суверенітет України ще раз визначає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішнього права України. В юридичній літературі наголошується, що складною проблемою залишається застосування норм внутрішніх законодавчих актів, прийнятих відповідно до або на підставі міжнародних договорів України⁴.

Все це слід враховувати при доопрацюванні остаточного тексту нового КПК України. Необхідно виходити з того, що кодифікація будь-якого законодавства, зокрема і кримінально-процесуального, є найдосконалішою формою його систематизації, оскільки внаслідок її здійснення завжди приймається єдиний великий зведений акт, який є джерелом права. Він замінює всі раніше діючі в цій галузі акти.

Тому розв'язання питань про кодифікацію кримінально-процесуального законодавства як одного з напрямів державно-правової реформи є необхідною гарантією розбудови правової держави в Україні.

¹ Див.: *Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П.* Кримінальний процес України: Підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Либідь, 1999. С. 22.

² Там само. С. 23.

³ Див.: *Козюбра М.І.* Конституційний Суд в системі органів державної влади. // Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. К., 1997. С. 25.

⁴ Див.: *Буроменський М.* Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України // Вісник Академії правових наук України. 1999. № 1 (16). С. 90.

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

С.В. СЬОМІН

Історія розвитку державно-церковних відносин у нашій країні — це історія самої України, в якій надзвичайно тісно взаємопов'язана доля самого українського народу та його церкви. Мабуть, немає іншої держави у світі, де б історія народу і церкви були так органічно й тісно переплетені і споріднені, як наша. Впродовж семи з половиною століть, починаючи від занепаду Київської Русі в середині XIII ст., розвиток державно-церковних взаємин на теренах України відбувався за надзвичайно складних умов, які насамперед визначалися специфікою геополітичного простору, впливом різних державних устроїв, політичних та релігійних центрів.

Українська нація, а відповідно і церковні інституції, протягом століть перебували під владою держав із різноконфесійною орієнтацією (Галицько-Волинського князівства, Польщі, Литви, татарської Орди, Російської імперії тощо), відчуючи на собі вплив різних релігійних центрів (Константинопольської і Московської патріархії, Римської курії, Варшавського примаства та ін.), що, безперечно, не могло не позначитися на специфіці й традиціях сучасних державно-церковних взаємовідносин в Україні. Але українська церква ніколи не стояла осторонь громадського життя з його потребами і тривогами. Вона завжди проводила велику соціальну роботу, перебуваючи у діяльному єднанні і співпраці із світським суспільством та державою.

Починаючи з давніх часів християнство наклало свій гуманістичний відбиток на формування українського законодавства. Основними цивільними і церковними законодавчими збірниками Київської держави були "Руська правда", "Статут Володимира", "Статут Ярослава" і "Кормча книга". Водночас, використовуючи ці акти, церква боролася з гріхом, а держава — зі злочинами. При цьому церква вважала будь-який злочин гріхом, але держава не будь-який гріх кваліфікувала як злочин. Гріховні справи — як моральний злочин, порушення внутрішнього закону совісті і Божественного закону без наявності складу

Сьомін Сергій Валерійович — кандидат психологічних наук, магістр міжнародних відносин, старший консультант Національного інституту стратегічних досліджень, підполковник.

злочину — були підсудні церкві, а гріховно-злочинні вчинки розглядались у цивільному суді.

Впродовж віків церква через боротьбу із моральними гріхами застерігала людство від злочинів, впроваджуючи своєрідну профілактичну роботу, розширюючи і поглиблюючи ділянку осудності. Християнська віра звертала увагу навіть на ті порушення, які пробачалися язичницькими законами. Наприклад, образа словом не була провинною згідно з язичницькими традиціями, а церква, почавши зараховувати це християнину як гріх, пробуджувала повагу до людської особистості і, зрештою, ініціювала утворення нової законодавчої норми. Саме під впливом церкви на теренах Київської Русі відбулися докорінні зміни у сімейно-шлюбному житті, які перебудували язичницьку родоплемінну спільноту з її брутальними звичками (полігамія, викрадення наречених, кровна помста тощо) і перетворили її на цивілізовану родину на засадах християнської моралі. Від самого початку церква активно боролася з наложництвом, зі свавіллям при розлученнях, піклувалася про авторитет матері і підвищення громадської відповідальності жінки, а також про те, щоб сімейні союзи створювалися на основі християнської любові, обопільної згоди наречених та їхньої рівності перед Богом і законом. Ще Статут Ярослава Мудрого обмежував свавілля батьків щодо одруження дітей, покладаючи на них відповідальність за цнотливість дочок; карав дітей, які зневажали старших, вважаючи це карним злочином як з боку церкви, так і в цивільному житті. Створена на християнських засадах сім'я стала основою українського нації, яка завдяки цьому змогла витримати безліч руйнівних випробувань протягом своєї багатовікової історії.

Початок ХХ століття приніс для українського народу могутній сплеск національної самосвідомості, значно активізувавши діяльність політичних партій та рухів, які здебільшого вважали релігію (як і освітню справу) — "річчю незайманою, святою". Визначальними постулатами цього періоду боротьби за українську державність були: українська церква має бути незалежною і українською за своїми історичними традиціями; служба Божа повинна відправлятися українською мовою. У програмних документах перших українських політичних партій прямо наголошувалося, що "до того часу, поки широкий загал українського народу не стане свідомим своїх національних і державних інтересів і поки український народ на своїй землі не змінить свого економічного становища — релігія українського народу мусить бути взята під державну опіку і охорону проти агресивних заходів і намірів інших релігій на Україні"¹.

Незважаючи на надзвичайно складну економічну, політичну та воєнну ситуацію тих часів для молоді українській держави питання релігії свідомо було проголошено одним із визначальних факторів розбудови незалежної України. Так, гетьман усієї України П. Скоропадський 29 квітня 1918 року підписав "Закон про тимчасовий державний устрій України", де у розділі "Про віру" прямо визна-

чалось, що "первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна", але кожен, хто не належить до неї, користується "повсемістно свободним відправленням своєї віри і Богослужінням по обряду оної". А у проєкті "Основного Державного Закону Української Народної Республіки", крім того, наголошувалося, що "Православна Церква в межах Української Держави є автокефальною, з Патріархом у Києві на чолі". Окремий державний закон визначав загальні основи організації Православної церкви в межах Української Держави, "застерігаючи її внутрішню автономію, канонічні основи, а також правове відношення до держави"².

Всупереч національним інтересам українського народу, законодавство колишнього Радянського Союзу щодо релігійних організацій повною мірою відтворювало загальну тенденцію побудови безкласового суспільства "рівних можливостей", в якому не буде місця будь-якій релігії, крім комуністичної. У своєму розвитку це законодавство пройшло шлях від підписаного В. Леніним у 1918 році декрету РРФСР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (майже дослівно повтореного через рік декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду УРСР)³, через чисельні законодавчі акти союзних республік кінця 20-х — початку 30-х років⁴ і до положень доби "розвинутого соціалізму" — середини 70-х⁵.

Визначальними принципами радянського законодавства в галузі державно-церковних відносин були:

глобальне обмеження діяльності релігійних організацій, законодавче позбавлення їх принципово важливих, історично і віровизнаннево притаманних їм функцій;

дискримінація релігійних організацій у правах порівняно з іншими соціальними інституціями;

релігійні громади законодавчо ставилися у завчасно невідгідне становище у можливій полеміці зі своїми ідейними опонентами: їхня приреченість на мовчання була легітимізованою комплексом радянських законів;

законодавчо закріплено можливість для дискримінації громадян за їхні світоглядні, зокрема й релігійні, переконання та погляди;

законодавство містило певну кількість положень, які відкривали широкі потенції щодо посилення утисків та обмежень.

Водночас, аналізуючи існуючу практику державно-церковних взаємин протягом періоду тоталітарного панування, необхідно констатувати, що закон понад сімдесят років не відігравав вирішальної ролі, а в багатьох випадках виконував лише відверто формально-декоративні функції, прикриваючи свавілля комуністичного апарату.

На початку 80-х розпочався новий етап законодавчого оформлення існування в Радянському Союзі релігійних організацій, ініційований не стільки бажанням його докорінної зміни, а навпаки — посиленням унітарних тенденцій в управлінні державою. На той момент в СРСР не існувало загальносоюзного релігійного законодавства, і правові питання, пов'язані із життєдіяльністю культових організацій

офіційно розв'язувалися положеннями, затвердженими президіями Верховних Рад союзних республік. Аж до другої половини 80-х років дискусія щодо майбутнього союзного законодавства точилася переважно у колі партійно-державних функціонерів, безпосередньо причетних до реалізації радянської церковної політики і зацікавлених лише у конкретизації правових норм введення жорсткіших обмежень діяльності релігійних організацій та суворішого покарання за їхнє порушення, але зовсім не в лібералізації державно-церковних відносин.

Суспільно-політичні процеси другої половини 80-х років докорінно змінили пріоритети законотворення щодо впорядкування життєдіяльності релігійних організацій. Дискусії суттєво лібералізувалися, чому сприяло загальне "пом'якшення" тоталітарного режиму, курс на перебудову та гласність. Першим кроком певної демократизації державно-церковного життя було скасування інструкції "Про застосування законодавства про релігійні культу", яка, крім іншого, прямо забороняла реєстрацію таких "антигромадських сект", як: свідки Єгови, п'ятидесятники, адвентисти-реформісти тощо⁶. Заходи, що вживалися Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, виявили певні зрушення щодо пом'якшення якщо не законодавства, то принаймні практики його застосування. Загалом є сенс погодитися з М. Горбачовим, який, залишаючи посаду Президента СРСР після його розпаду, зазначив, що за часів його керівництва "релігійна свобода стала реальністю"⁷.

На початку 1989 року на Заході було оприлюднено два проекти нового радянського закону про свободу совісті. Перший передано представникам церков Радою у справах релігій, а другий надруковано на сторінках "Советского государства и права" (№ 2 за 1989 рік) правознавцем Ю. Розенбаумом, який репрезентував точку зору державної юридичної комісії з розробки нового закону. У жовтні 1990 року було ухвалено закон СРСР "Про свободу совісті і релігійні організації", якому передувала жвава дискусія за участю представників церков, правників, релігієзнавців, лідерів громадських організацій, віруючих різних конфесій та переконаних атеїстів, які надіслали до парламенту велику кількість пропозицій і поправок⁸. Союзний закон, попри всі його недоліки, став свідченням перемоги реформаторів над ортодоксами, але реально вплинути на розбудову державно-церковних відносин він не зміг — процеси здобуття суверенітету та незалежності складовими Радянської імперії перенесли центр розв'язання проблеми до новоутворених держав.

Після проголошення у серпні 1991 року державної незалежності України, розпочався якісно новий період законодавчого забезпечення свободи совісті та релігії на теренах нашої країни. Згодом, спираючись саме на законодавство незалежної України змогли розбудувати свої структури Українська греко-католицька церква, релігійні організації Ради Церков євангельських християн-баптистів, Союзу християн віри євангельської (п'ятидесятників), свідків Єгови, Церкви адвентистів сьомого дня та ін. Варто нагадати і про започаткування ре-

гулярних циклів релігійних телевізійних програм, трансляцій національним телебаченням служб релігійних свят, вільне видання релігійної літератури та її поширення. Вперше головні релігійні свята було законодавчо оголошено вихідними днями. Все це сприяло зростанню кількості конфесій та їхніх громад. Для порівняння: 1989 року на території України було зареєстровано 18 конфесій, що склалися з 8 021 громад, а нині в нашій країні діють понад 80 конфесій, напрямів і течій, які налічують близько 22 тисяч релігійних організацій, громад, братств, місій, монастирів, духовних навчальних закладів тощо.

Парламент України вперше обговорив проект закону "Про свободу совісті та релігійні організації" 21 березня 1991 року. Репрезентуючи його, голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник підкреслив, що концептуальними прагненнями авторського колективу було насамперед те, щоб закон:

відповідав інтересам людини, забезпечував реалізацію прав та свобод особи у пов'язаній з релігією сфері життя;

увібрав ті позитивні зміни, що відбулися в Україні протягом 80—90-х років у положенні релігійних організацій у суспільстві, та відкрив простір для подальшого розвитку їхнього соціального служіння;

ґрунтувався на принципових положеннях радянської Конституції та Декларації про державний суверенітет України, не суперечив основам міжнародного і європейського права у питаннях свободи совісті.

На відміну від чинного на той час "Положення про релігійні організації", в проекті нового закону вже передбачалися права громадян не лише поділяти, а й поширювати релігійні погляди, навчатися релігії в релігійних громадах, школах, зокрема за кордоном, претендувати на альтернативну службу, встановлювати і підтримувати зв'язки з одновітряними в інших країнах, здійснювати паломницькі подорожі та одержувати і перевозити релігійну літературу тощо.

Зазначений проект вперше урівнював священнослужителів й осіб, зайнятих у релігійних організаціях на виборних засадах, із працівниками та службовцями державних підприємств, установ у питаннях оподаткування, соціального забезпечення і страхування. На слухачів духовних навчальних закладів поширювалися пільги, якими користувалися студенти державних закладів освіти щодо відстрочки від призову до армії. Істотно розширювалися права релігійних організацій (громад, центрів, управлінь, монастирів, місій тощо), які отримали статус юридичної особи, право власності, можливість відкривати та засновувати відповідні центри, школи і підприємства для проведення просвітницької й місіонерської діяльності. На відміну від союзного закону, проект містив не лише нормативи, а й певні механізми їх реалізації. Загалом, у 32 статтях проекту закону було зміщено 58 положень, яких бракувало союзному законодавству.

При обговоренні закону у Верховній Раді народні депутати висловили низку пропозицій та зауважень щодо його поліпшення: насамперед процедури реєстрації релігійних організацій, функцій дер-

жавного органу у справах релігій (зокрема і щодо доцільності його існування взагалі), механізмів розв'язання міжконфесійних суперечностей і майнових претензій, державної реабілітації українських греко-католицької та автокефальної православної церков, обов'язків релігійних організацій, що користуються пам'ятками історії та культури, а також надання рівних прав віруючим та атеїстам тощо⁹. Деякі депутати піддавали сумніву необхідність відокремлення церкви від держави, законодавчого закріплення можливості для священнослужителів брати участь у політичному житті, виступали проти існування Ради у справах релігій в структурі виконавчої влади тощо. Особливо гостро дискутувалися питання про законодавчу базу навчання дітей релігії та статті закону, які регламентують майнові проблеми.

Накопичений на той час досвід регулювання правовідносин між державою і церквою в Україні за міжконфесійного конфлікту потребував конкретнішого підходу стосовно низки проблем і встановлення гранично чіткіших правових норм. Депутати від округів, розташованих у зоні православно-греко-католицького протистояння, особливо наполягали на цьому. Водночас деякі їхні пропозиції суттєво знижували рівень демократичності закону і надавали переваги органам влади щодо втручання у внутрішні справи релігійних церков та конфесій¹⁰. Загалом ухвалена остаточна редакція Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" поцінована українською і світовою громадськістю як значний крок уперед на шляху до дійсної свободи совісті та нормалізації державно-церковних взаємин¹¹.

Але водночас прийнятий закон мав суттєву ваду стосовно того, що "цей закон шкоди нікому не завдасть"¹². Саме "нешкідливість" та бажання догодити і "нашим", і "вашим" зробили його неспроможним врегульовувати щоденні й дуже гострі проблеми у релігійному середовищі України, а зрештою започаткували нескінчений процес внесення відповідних поправок і доповнень (Закони України від 19.02.92 р. № 2140-XII, від 23.04.92 р. № 2295-XII, від 5.05.93 р. № 3180-XII, від 23.12.93р. № 3795-XII, від 22.12.95 р. № 498/95-ВР та від 17.12.96 р. № 608/96-ВР). Так, після тривалого і досить гострого обговорення на етапі підготовки у Комісії з питань культури і духовного відродження, 23 грудня 1993 року Верховна Рада ухвалила черговий варіант закону "Про зміни у Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації". Не викликали сумніву доповнення ст. 16 про конкретизацію випадків можливого припинення релігійної діяльності у судовому порядку. Із цього приводу було визначено чотири позиції, а саме:

вчинення релігійною організацією дій, неприпустимість яких передбачена ст. 3, 5 і 17 цього Закону (порушення права на свободу совісті, принципи відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а також користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян);

поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганням на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

спонування громадян до невиконання ними своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

Доповнення до ст. 24, що номінально встановлює жорсткий порядок релігійно-проповідницької діяльності для іноземних громадян, спричинене насамперед формуванням негативного ставлення щодо посиленої активності західних місіонерів і занепокоєністю цим ієрархії історичних для нашої країни церков. Це доповнення передбачає, що священники, проповідники та місіонери, які є іноземними громадянами, можуть займатися проповіданням, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони прибули, і за офіційним погодженням із державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідного релігійного об'єднання. Зрозуміло, що це доповнення насамперед мало покласти край проникненню в країну новітніх культів і місій, які досить часто мають відверто деструктивний і соціально небезпечний характер.

Незважаючи на чітку законодавчу норму про діяльність іноземних місіонерів на території України закордонні емісари досить часто, спекулюючи на труднощах періоду розбудови демократичного суспільства, відверто зневажають чинне законодавство. Так, за повідомленням прес-служби СБУ лише за 1997 рік за протиправні вчинки вжито заходів щодо 112 іноземних місіонерів, проти 8-ми — порушено кримінальні справи, решта — попереджені, або їм було скорочено строк перебування в Україні¹³. Варто також згадати вже досить тривалу, завдяки активній підтримці деяких народних депутатів вищого законодавчого органу України, місіонерську діяльність громадянина Нігерії С. Аделаджі на загальноукраїнському каналі "Народне Телебачення України". Дедалі частіше закордонні емісари прибувають на територію нашої держави як приватні особи, знаходять собі помічників серед громадян України, які номінально і очолюють новоутворені місії та центри.

Свого часу парламентом нашої держави було також затверджено зміну частини третьої ст. 17, наслідки якої і досі сприймаються переважною більшістю віруючих в Україні досить неоднозначно. У попередній редакції передбачалась можливість передачі культових будівель та майна, що є державною власністю, у почергове користування двом або більше релігійним громадам винятково за їхньою обопільною згодою. Віднині при відсутності такої згоди державний орган сам визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору.

На перший погляд, почергове богослужіння може слугувати найкращим варіантом щодо розв'язання історичного конфлікту між християнами різних конфесій в західних областях, чиї культові споруди

протягом століть неодноразово переходили з православ'я до унії і навпаки. Як відомо, керівництво УГКЦ не заперечує проти почергового користування храмами, хоча віруючі на місцях не завжди налаштовані на компроміс. Православні ж, як правило, виступають принципово проти, висуваючи канонічні застереження щодо примусу до почергового богослужіння в одному храмі із греко-католиками, а відтак, наголошують на потуранні принципів відокремлення церкви від держави і невтручання з боку виконавчої влади у культову практику. Поправка до ст. 17 не змогла одразу зняти міжхристиянське протистояння в цьому регіоні, і лише останнім часом, після передачі державою і відбудови західноукраїнськими громадами необхідної кількості нових культових споруд зменшились випадки самовільного захоплення храмів та громадської непокори.

Так, за даними Державного комітету у справах релігій, лише протягом 1997 року у західних областях України зафіксовано 389 випадків порушення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, які були скоєні на ґрунті майнових суперечностей між представниками УПЦ-КП, УАПЦ та УГКЦ. А за станом на 1 січня 1999 року в органах судової влади різних рівнів було розглянуто 80 цивільних справ за скаргами релігійних організацій на рішення державних органів щодо майнових питань, 35 % з яких було задоволено¹⁴.

Після прийняття влітку 1996 року Конституції незалежної України, наш народ започаткував якісно новий період власного державотворення, невід'ємною складовою якого є розробка, прийняття і впровадження правового демократичного поля в галузі державно-церковних відносин. Незважаючи на тимчасові труднощі економічних та соціально-політичних трансформацій перехідного періоду, Україна вже сьогодні показує приклад дійсно демократичного юридичного розв'язання загальноєвропейських проблем, зокрема щодо забезпечення прав і свобод громадян у релігійній сфері, успішно адаптує міжнародні норми через удосконалення національного конституційного та юридичного правового поля.

Для України релігійна свобода виступає як своєрідний ключ, що відмикає двері до взаємопорозуміння як внутрішньодержавного, так і на міжнародному рівні. Для нашого суспільства особливої актуальності набули слова відомого англійського філософа Джона Локка (1632—1704 рр.), який у своїй праці "Послання стосовно толерантності" писав: якщо безпека (держави) зміцнюється підтримкою тих (громадян), які сповідують панівну релігію, то наскільки зміниться її безпека, якщо буде шанована релігія кожного. Громади тих віросповідань, які перебувають у меншості, будуть так вдячні, що зберігатимуть вірність цьому державному ладові. Десятиріччя тоталітарного правління яскраво довели, що силове насадження релігійної і культурної однорідності не може виступати запорукою політичної стабільності.

Демократичні перетворення, що неухильно відбуваються в українському суспільстві, роблять завдання впровадження принципу свободи релігії в Україні не лише нагальною передумовою конструк-

тивного державотворення, але, що не менш важливо, створюють реальні можливості для цього процесу. При цьому, дотримання принципу відокремлення церкви від держави ні в якому разі не може виступати об'єктивним мірилом оцінки справжньої релігійної свободи в суспільстві. Формально проголошене цілковите відокремлення церкви і держави, як це було у колишньому СРСР, чи фактичне злиття цих інституцій, як у країнах ісламського світу, ще не гарантують справжньої релігійної свободи.

Справді демократичним підходом щодо вирішення цього питання має стати розв'язання дилеми: або йти шляхом подальшого взаємоприйнятного пристосування церкви і держави, або провести принципове цивілізоване розлучення. Слід постійно пам'ятати, що український народ історично є нацією християнських традицій, і водночас йому притаманні такі ознаки, як багатоетнічність та багатоконфесійність. На відміну від тієї ж Російської Федерації, Україна не має єдиної домінуючої православної церкви, згадаймо хоча б феномен українського уніатства. Було б трагічною помилкою із тяжкими наслідками для загальнонаціональних інтересів як надання будь-якій окремій українській церкві статусу "державної", так і розчленування території України на сфери переважного конфесійного впливу.

Щодо першого варіанта "церковного державотворення", то жодна із діючих релігійних конфесій в Україні об'єктивно не може претендувати на роль загальноукраїнської церкви. Найчисельніші релігійні інституції в Україні, а саме: Українська православна церква (8 168 громад), Українська греко-католицька церква (3 315 громад), Українська православна церква — Київський патріархат (2 270 громад), Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів (1 881 громада) та Українська автокефальна православна церква (1 049 громад)¹⁵ мають чітко визначену регіональну забарвленість, хоча намагаються представляти інтереси всього українського народу. За умов абсолютного домінування УПЦ на Сході і Півдні нашої держави, УГКЦ та УАПЦ мають найчисельнішу паству в західних областях, УПЦ-КП — в Центрі та на Волині, релігійні громади євангельських християн-баптистів приблизно однаково розподілилися по всіх областях України.

Стосовно другого варіанта, то спроби закріплення певної "канонічної території" за будь-якою церквою мають розглядатися лише як прояви сепаратизму, що завдадуть суттєвої шкоди національним інтересам українського народу. Україна не повинна, на кшталт Лівану чи Ольстеру, розділитися конфесійно, з політично та юридично зафіксованою на цьому ґрунті територією. Проти цього варіанта переконливо застерігають і події в колишній Югославії, Індонезії та Індії, де релігійні суперечності виступили одним із спонукальних мотивів посягань на державну цінність територіального дроблення країни та моральним виправданням звірячого поводження з учорашніми співвітчизниками.

Проголосивши головною метою українського державотворення розбудову демократичного правового суспільства, ми повинні з усією відповідальністю поставити питання про дійсне відокремлення церкви

від держави. Свобода совісті, свобода думки (включаючи свободу вірити чи не вірити у духовне начало), свобода брати чи не брати участь у відправі релігійній є одним із основних прав у демократичному світі. Свобода вірувати чи не вірувати ніякою мірою не зменшує потенціал держави щодо прийняття законодавства в галузі охорони здоров'я, добробуту та безпеки народу, якщо щось загрожує фізичному чи моральному здоров'ю громадян. Однак це не означає, що демократичний уряд тримається осторонь релігійних та особистих рішень стосовно вірувань та культової практики в державі. Незаперечним є факт, що особи з релігійними переконаннями дотримуються їх навіть тоді, коли обираються до виборних демократичних органів чи призначаються до владних структур, і уряд повинен мати в наявності дійові важелі конституційного стримування, які б унеможливили порушення права релігійних меншин релігією більшості. Функціонування структурно організованих релігійних громад є корисним для державотворчого процесу, якщо їхні віросповідні доктрини сприяють творенню й поширенню морально-етичних засад взаємовідносин між членами суспільства. Перевага окремих конфесій на шкоду іншим є, безперечно, неприйнятною для концепції свободи совісті та представницької демократії.

¹ *Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій.* К., 1992. С. 70.

² *Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.* К., 1992. С. 84, 127.

³ *Примітка:* Відмінність полягала у наданні релігійним організаціям права юридичної особи, яке невідомі було скасовано (Див.: *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.* 1920. № 22. С. 435.)

⁴ Див.: *Законодательство о религиозных культах.* М., 1969.

⁵ Див.: *Положение о религиозных объединениях в Украинской ССР* // Сборник законов Украинской ССР и Указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР. 1938-1979. К., 1980. Т. 2. С. 613-621.

⁶ Див.: *Инструкция по применению законодательства о культах от 16 марта 1961 г.* // *Законодательство о религиозных культах.* С. 136-147.

⁷ Див.: *Рабочая газета.* 1991. 29 декабря.

⁸ *Примітка:* Серйозні зауваження до проекту мала Російська православна церква, яка прагнула, крім іншого, зафіксувати у законодавчому порядку власну цілісність та структуру (Див.: Митрополит Ювеналий (В. Алексеев). *Церковь открыта для добра* // Советская культура. 1990. 29 декабря.

⁹ Див.: *Третя сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.* Бюлетень № 28. К.: ВР УРСР. С. 61 та № 39. С. 19-112.

¹⁰ Див.: *Третя сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.* Бюлетень № 27. К.: ВР УРСР. С. 30-59.

¹¹ Див.: *"Бажаю Вам простувати обраним шляхом"* // Людина і світ. 1991. № 12. С. 16.

¹² Див.: *Третя сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.* Бюлетень № 28. К.: ВР УРСР. С. 61 та № 39. С. 19-112.

¹³ Див.: *Сьомін С.В.* Нашестя "наставників на шлях істини" // Політика і час. 1998. № 8. С. 36-43.

¹⁴ *За даними* Державного комітету України у справах релігій на 01.01.99 р. (форма № 3).

¹⁵ *За даними* Державного комітету України у справах релігій на 01.01.99 р. (форма № 1).

СЛІДЧИЙ РИЗИК

В.П. СТОЛБОВИЙ

Слідчі, дізнавачі, працівники прокуратури, які виконують кримінально-процесуальну функцію поставлені в умови суворого дотримання законності при зобов'язанні виконувати ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України, а саме "... швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний"¹. Отже, з однієї сторони, необхідно вжити всіх можливих заходів з розкриття злочину, з іншої — не притягнути до відповідальності невинну особу. Ризиковими прийнято називати завдання з певною мірою невизначеності, тобто дефіцитом інформації. Вся кримінально-процесуальна діяльність супроводжується інформаційною невизначеністю, майже постійним браком інформації для встановлення об'єктивної істини. Слідчий, як правило, діє в умовах дефіциту доказової інформації, особливо на початковому етапі розслідування. На запитання: "Чи існує в роботі слідчого, дізнавача професійний ризик?" — 76,5 % опитаних працівників Рівненського МУ УМВС України в Рівненській області відповіли, що існує, 23,5 % відповіли, що не існує. Приймаючи рішення про затримання підозрюваного у вчиненні злочину згідно зі ст. 106, 115 Кримінально-процесуального кодексу України, лише 29,4 % слідчих і дізнавачів не вагаються, рідко вагається 41,2 %, завжди вагається 29,4 %. Про доцільність додаткового правового захисту висловились 82,3 % слідчих, а 17,7 % вважають, що такої потреби немає. Аналізуючи виконання кримінально-процесуальної функції, необхідно зазначити, що в роботі слідчого об'єктивно присутня ситуація професійного ризику на стадіях: порушення кримінальної справи; кваліфікації злочину; затримання особи в порядку, передбаченому в ст. 106, 115 КПК України; пред'явлення обвинувачення; вибір запобіжного заходу (утримання під вартою, підписка про невиїзд); закриття кримінальної справи; під час проведення таких слідчих дій: огляд місця події, обшук, відтворення; інформування про злочин через засоби масової інформації. При виконанні кримінально-процесуальної функції, ситуація професійного ризику виникає не лише внаслідок об'єктивних причин, а й суб'єктивних. У практичній діяльності під час розслідування кримінальних справ виникають певні труднощі із використанням слідчими матеріалів, здобутих оперативним

Столбовий Віктор Петрович — старший оперуповноважений в особливо важливих справах ВБНОН УМВС України в Рівненській області, підполковник міліції.

шляхом, адже в ст. 65 КПК України відсутнє правове закріплення зазначених доказів. Іншим фактором є те, що більшість практичних працівників бояться ризикувати через можливість бути покараним. П. Кабанов стверджує, що різке підвищення відповідальності прокурорів і слідчих за порушення законів позбавляє їх можливості ризикувати, породжує страх при вирішенні питання про арешти, затримання, притягнення до кримінальної відповідальності². Отже в особі, яка виконує кримінально-процесуальну функцію, мають поєднуватися такі професійні якості, що не дозволили б потрапити їй в поле дії професійної деформації та не стати на шлях перестороги, перестраховки. У цьому випадку прийняття ризикового рішення — це внутрішній мотив особи, яка проводить дізнання та попереднє слідство. Помилки, що породжують побічні, непередбачені наслідки, супроводжують будь-яку мотивовану поведінку — трудову, ігрову та іншу, навіть, злочинну. У зв'язку з цим, ми пропонуємо класифікацію мотивованого слідчого ризику за такими ознаками:

1. Локальний тактичний ризик слідчої дії, який поділяється на ризик мікродій під час реалізації будь-якого елемента тактичного прийому; ризик під час реалізації тактичного прийому в цілому; ризик під час реалізації групи прийомів, об'єднаних в єдиний метод слідчої дії.

2. Локальний тактичний ризик тактичної операції, який об'єднує кілька дій.

3. Ризик під час розслідування справи, результатом якого можуть бути наслідки: справу може бути направлено до суду, закрито за відсутністю складу злочину, зупинено як нерозкриту.

Основною метою особи, яка виконує кримінально-процесуальну функцію, є всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин справи. Тому, позбавивши слідчого, прокурора права на правомірний ризик, свідомо унеможливується творчість, прогрес, виконання завдань, передбачених у ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України. Л.М. Гранат дає таке визначення слідчого ризику: це процесуальні або тактичні дії, спрямовані на досягнення професійних цілей, пов'язаних із загрозою невдачі в досягненні істини з небезпекою порушення законності³. На думку автора, таке визначення є не зовсім повним і точним. Передусім не можна погодитися з Л.Н. Гранат у тому, що слідчий ризик — це дія, аргументуючи тим, що при розслідуванні кримінальної справи, слідчий сам обирає порядок проведення певних дій, їх послідовність, тактику проведення кожної слідчої дії. Разом з тим ситуація ризику може виникати і в тому випадку, коли слідчий без діє, тобто відмовляється на певний період від проведення активних слідчих дій, що й може спричинити негативні наслідки. Хоча альтернатива ухилення від ризику (бездія) під час розслідування злочинів не гарантує збереження досягнутого. Частіше вона призводить до втрати можливості отримання доказів у справі, тобто ризик тут, як правило, має високу міру необхідності. У зв'язку з цим ризиковість слідчого слід визнати професійно важливою якістю його особистості.

Наприклад, під час розслідування кримінальної справи, за якою проходить група злочинців, які вчинили низку тяжких злочинів, слідчий, оцінюючи показання кожного учасника, визначає час, тактику, порядок і послідовність проведення окремих слідчих дій (опізнання, очна ставка тощо) для того, щоб змусити давати показання члена злочинної групи, який не визнає вину і відмовляється від показань. Якщо слідчий відмовився від активних дій і протягом трьох діб не збере переконливих доказів, то зазначену особу необхідно звільнити і немає достатніх підстав для його арешту. Якщо ця особа залишиться на волі, існує ризик її впливу на свідків, потерпілих для ускладнення розслідування, щоб таким чином ухилитись від відповідальності. У цьому є ризик щодо об'єктивності встановлення істини у справі. З іншого боку, вибравши запобіжний захід, не пов'язаний з утриманням під вартою, виникає ризик ухилення особи від слідства і суду, вчинення нею інших тяжких злочинів. Такі обставини створюють ситуацію ризику для слідчого з впливаючими негативними наслідками аж до звільнення з органів внутрішніх справ. По-друге, для встановлення факту правомірного чи неправомірного ризику відсутнє таке поняття, як наявність екстремальної ситуації, що характеризує саму невизначеність ситуації, ліміт часу, активну протидію. По-третє, досягнення професійних цілей може супроводжуватись порушенням законності через мотиви користи, кар'єризму. Точнішим, на думку автора, є досягнення суспільно корисного результату під час виконання кримінально-процесуальної функції, що не виключає настання негативних наслідків, для попередження яких було вжито можливих заходів. Тому, на нашу думку, слід сформулювати визначення правомірного слідчого ризику як різновид правомірного професійного ризику в діяльності органів внутрішніх справ. Правомірний слідчий ризик — це виконання спеціальним суб'єктом у формі дії чи бездії суспільно необхідного діяння, кримінально-процесуальної функції, поєднаної певною часткою невизначеності, в досягненні суспільно корисного результату, що характеризується екстремальною ситуацією, недостатньою врегульованістю законодавством, вирішення якого пов'язане з небезпекою для державних інтересів особи, яка ризикує, і третіх осіб та можливістю настання негативних наслідків, для попередження яких вжито можливих заходів.

Відтак, досліджуючи проблему слідчого ризику, можна назвати такі критерії його допустимості.

1. Ризик здійснюється в межах, передбачених законом слідчої дії або під час її вибору.

2. Слідчий повинен бути впевненим, що діє в інтересах більш значимих цінностей, ніж ті, що піддаються ризику, тобто ризик має бути правомірним.

3. Існує більш висока ймовірність успіху в досягненні істини, ніж імовірність помилки.

4. Ризик у конкретній ситуації невідворотний.

5. Імовірність заподіяння шкоди є мінімальною.

6. Забезпечується максимальна швидкість об'єктивної перевірки ризикового рішення.

7. Можливу помилку можна виправити в максимально короткий термін.

Оцінюючи загалом вищевикладене, пропонується:

1. Закріпити в чинному КПК України форми, характер, обсяг інформації, здобутої оперативним шляхом, та віднесення зазначеної інформації як доказу у кримінальній справі на рівні з іншими доказами.

2. Внести доповнення в КПК України такого змісту: "Кримінально-процесуальна діяльність об'єктивно супроводжується ризиком. Слідчий, орган дізнання, який діяв у стані правомірного професійного ризику, виключає їх кримінальну, матеріальну та інші види відповідальності. Заподіяні ними збитки відшкодовуються державою".

3. Ризиковість слідчого слід визнати професійно-важливою і необхідною якістю його характеру та обов'язковою складовою його службової діяльності.

4. Генеральною прокуратурою, МВС, СБУ, Податковою адміністрацією України розробити спільну інструкцію щодо забезпечення безпеки учасників кримінально-процесуальні діяльності.

¹ *Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України*. Київ. Юрінком Інтер. 1997. С. 8.

² Див.: *Кабанов Г.* Риск при расследовании преступлений // Социалистическая законность. 1989. № 2. С. 56.

³ Див.: *Гронат Л.Н.* Проблемы риска в расследовании преступлений (к постановке проблемы) // Актуальные психологические вопросы оперативно-служебной деятельности. Труды академии МВД СССР. М.: Академия. 1989. С. 59—68.

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТИЧНИХ ОБСТАВИН СПРАВИ ЯК ПЕРЕДУМОВА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

В.О. НАВРОЦЬКИЙ

Кримінально-правова кваліфікація не може відбутися, якщо не зібрана, не оцінена та процесуально не оформлена інформація про фактичні обставини справи. Справедливо зазначається, що відсутність події злочину усуває необхідність його кримінально-правової кваліфікації. Недостатність відомостей про об'єктивну сторону злочину нерідко позбавляє можливості здійснити таку оцінку¹. Кваліфікація не може бути правильною, якщо не забезпечена всебічність, повнота і об'єктивність дослідження матеріалів справи. Кваліфікація суттєво ускладниться, якщо матеріали справи переобтяжені другорядними даними, що не мають правового значення й водночас достовірно не встановлені необхідні дані для кримінально-правової оцінки вчиненого.

Великого значення набуває для кваліфікації встановлення фактичних обставин справи та виділення із них тих, що становлять фактичну підставу кваліфікації. Хоча встановлення фактичних обставин справи — це процесуальна, доказова діяльність, вона безпосередньо стосується і кримінально-правової кваліфікації, оскільки є її передумовою. Встановлення фактичних обставин справи не самоціль, а підпорядковане насамперед меті кваліфікації діяння. Аксиоматичним є положення, що кримінально-правові норми визначають параметри доказування у кримінальному процесі². Між встановленням фактичних обставин справи та їх юридичною оцінкою існує і хронологічний, і логічний зв'язок.

У часі встановлення фактичних обставин справи передує кваліфікації. Кваліфікація здійснюється стосовно уже встановлених фактичних обставин. Однак встановлюючи фактичні обставини справи дізнавач, слідчий, прокурор, суддя неодмінно "приміряють" їх до норм матеріального кримінального права, до можливої кримінально-правової кваліфікації. Якщо певні обставини не мають кримінально-правового значення, то вони й не потребують процесуального закріплення. І, навпаки, аналіз обставин кримінальної справи, що встановлюються під час процесу дока-

Навроцький В'ячеслав Олександрович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології Львівського національного університету ім. І. Франка.

зування, та їх оцінка передусім можуть вимагати уточнення чи зміни версій про можливу кримінально-правову оцінку вчиненого.

Надзвичайно важливо визначити коло обставин, що встановлюються при розслідуванні кримінальної справи. Такі обставини приймають називати предметом доказування. Загалом вони визначені кримінально-процесуальним законодавством у ст. 64 КПК України. Проте предмет доказування чинним кримінально-процесуальним законодавством визначено недосконало, принаймні відповідно до вчення про кваліфікацію злочину. Адже ст. 64 КПК України безпосередньо не закріплює, що під час розслідування справи необхідно доказувати, що діяння спрямоване проти певного об'єкта, пов'язане із заподіянням шкоди зазначеному в диспозиції кримінально-правової норми потерпілому чи вчиняється щодо відповідного предмета злочину, наявність причинного зв'язку, ознаки спеціального суб'єкта тощо. Водночас очевидно, що будь-яка кримінальна справа про злочин, який характеризується названими чи іншими ознаками має містити докази про їх наявність. Так, сама кримінальна справа має містити докази, що характеризують роль особи у злочині, вчиненому за співучасті; стадію вчинення злочину; наявність чи відсутність обставин, що усувають злочинність діяння; посткримінальну поведінку тощо. Без цього неможлива кваліфікація вчиненого. Докази про такі обставини особа, яка провадить дізнання (слідчий, прокурор, суддя) у будь-якому випадку збирає, оскільки без цього неможливе вирішення кримінальної справи, але зважає при цьому не на категоричні вимоги процесуального закону, а передусім, на власний досвід, інтуїцію, ініціативу. Водночас, предмет доказування має бути вичерпно названий у законі.

Доцільно зазначити про формулювання предмета доказування у проекті КПК України. У ст. 127 "Предмет доказування в кримінальній справі" проекту КПК детальніше охарактеризовано цей предмет, а саме:

наявність чи відсутність передбаченого кримінальним законом складу злочину, час, місце, спосіб та інші обставини його вчинення;

причини, з яких злочин не було доведено до кінця, якщо були приготування до його вчинення чи замах на злочин ;

при вчиненні групового злочину роль кожної особи;

винність чи невинність підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину, форма вини, мотив і мета злочину;

вид, розмір і наслідки шкоди, заподіяної чи яка могла бути заподіяна злочином;

обставини, що обтяжують, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність;

обставини, що виключають провадження у справі;

обставини, які характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного;

розмір витрат на стаціонарне лікування потерпілого від злочину;

безпосередні причини та умови злочину, що сприяли його вчиненню³.

Визначення предмета доказування у проекті КПК України є кроком вперед, порівняно з чинною нормою кримінально-процесуального законодавства. Водночас, майже кожний пункт ст. 127 проекту КПК, де зазначаються обставини, що враховуються при кримінально-правовій кваліфікації, викликає зауваження. Одне із них стосується невиправданого дублювання при зазначенні кваліфікаційних ознак, що підлягають доказуванню. Так в п. 1 цієї статті визначено, що доказуванню підлягає наявність чи відсутність складу злочину. Це визначає необхідність доказування фактичних ознак посягання, що є ознаками складу злочину. Водночас на необхідність доказування ознак, що є ознаками складу злочину, зазначається в тому ж п. 1 (час, місце, спосіб); п. 4 (форма вини, мотив і мета злочину); п. 5 (вид, розмір і тяжкість шкоди). Можливо, тут йдеться про факультативні ознаки складу злочину і законодавець звертає увагу на те, що їх необхідно доказувати і тоді, коли вони не враховуються при кваліфікації. Але закон має відповідати на запитання, а не ставити їх перед тим, хто його застосовує.

Недостатньо досконала термінологія цієї статті зумовлює невизначеність змісту предмета доказування. Так, у тому ж п. 1 автори проекту, називаючи кілька ознак об'єктивної сторони складу злочину, визначають "інші обставини його вчинення", повторюючи формулювання чинної ст. 64 КПК України. Але в теорії матеріального кримінального права як ознаку складу злочину виділяють таку, як "обстановка вчинення злочину". Які ж обставини слід доказувати з кримінальної справи? У п. 2 ст. 127 проекту зазначається про "приготування до його вчинення". Проте і чинне кримінальне законодавство, і проект КК, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України, користуються поняттям "готування" до злочину. До того ж причини, з яких злочин не було доведено до кінця, належить визначати і за кваліфікації добровільної відмови, а не лише готування чи замаху на злочин.

Пункт 3 проекту містить поняття "групового злочину", тоді як і в чинному законодавстві, і в проекті КК передбачається вчинення злочину "групою осіб". Ці поняття далеко нетотожні. Проти конструювання невідомого законодавству поняття групового злочину висловлені вагомі заперечення в кримінально-правовій літературі⁴. Ті ж автори, які зазначають конструювання поняття групового злочину, під таким розуміють злочин, який вчиняється кількома виконавцями чи співвиконавцями⁵. У ході ж розслідування та судового розгляду кримінальної справи встановлювати необхідно не лише роль осіб, які брали участь у виконанні об'єктивної сторони злочину, а, як це передбачає ч. 7 ст. 19 КК, міру та характер участі кожного із співучасників у вчиненні злочину. Це й має визначатись у процесуальній нормі про предмет доказування.

У п. 4 ст. 127 проекту передбачається покласти на органи, що провадять дізнання, досудове слідство та суд, обов'язок доказувати

не лише наявність відповідної форми вини, мотиву і мети злочину, а ще й "винність чи невинність". Однак наявність ознак умислу чи необережності означає наявність вини. Про встановлення якої ще "винності" йдеться?

Важко погодитися з тим, що серед предметів доказування названо "вид, розмір і тяжкість шкоди". По-перше, доказувати необхідно не шкоду, а заподіяні злочином наслідки. Вказівка на "шкоду" орієнтує на пошук наслідків лише майнового, матеріального характеру. По-друге, як зазначалося, ця обставина вже охоплена вказівкою на склад злочину. По-третє, вид і розмір наслідків вичерпно характеризують їхню тяжкість, тяжкість не є самостійною характеристикою заподіяної шкоди (наслідків).

Не дуже вдалим є і визначення про "обставини, які ...виключають кримінальну відповідальність" в п. 6 цієї статті. Певно, такі обставини слід було б виділити окремим пунктом, або хоча б поставити їх перед тими, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність. Адже якщо відповідальність не настає, то про її пом'якшення чи посилення взагалі не йдеться. Самі ж обставини, що усувають кримінальну відповідальність, слід було б назвати чи дати посилання на відповідні норми матеріального кримінального законодавства. Це доцільніше, враховуючи, що ні чинне кримінальне законодавство, ні проекти КК, так само як процесуальне законодавство і проект КПК, поняття і перелік таких підстав не містять. Стаття ж 6 чинного КПК та стаття 168 проекту КПК, які названі "Обставини, що виключають провадження в кримінальній справі" передбачають серед них обставини як матеріально-правового, так і процесуального характеру. Причому формулюють їх не найкраще. Наприклад, найпоширеніша на практиці і передбачена як чинним, так і запроєктованим кримінально-процесуальним законодавством підстава для відмови в порушенні кримінальної справи чи для закриття вже порушеної — це відсутність *складу злочину*. Однак слід було б говорити про відсутність *складів злочинів*. Адже відсутність ознак певного складу злочину аж ніяк не говорить про те, що немає ознак якогось іншого складу. Кримінальна ж справа не може бути порушена, а порушена підлягає закриттю лише за умови, що у вчиненому немає ознак жодного складу злочину. Водночас доцільним є те, що у ст. 127 проекту КПК обставини, що виключають кримінальну відповідальність — обставини матеріально-правового характеру і які виключають провадження у справі — процесуальні, названі окремо. Це акцентує увагу на доказуванні відсутності обставин, передбачених як в КК, так і в КПК.

Тому пошуки формулювання предмета доказування в КПК слід продовжити. Серед обставин, що утворюють такий предмет, виділяються такі:

- що мають значення для кваліфікації;
- що враховуються при призначенні покарання;
- що мають доказове значення, підтверджують, що діяння вчинила певна особа;

що характеризують причини та умови вчинення злочину.

Інтерес цього дослідження привертає перша група обставин. Тому слід визначити, яка частина предмета доказування пов'язана з кваліфікацією, як встановлюються ці обставини, як їх можна визначити в законі.

При кваліфікації враховуються лише ті фактичні обставини, що відповідають обов'язковим ознакам певного складу злочину. Перелік же обов'язкових ознак очевидний з аналізу кримінально-правової норми Особливої частини, що підлягає застосуванню. Доказування обов'язково зазнають ті фактичні ознаки злочину, що безпосередньо визначені в диспозиції статті Особливої частини. Лише такі ознаки мають кваліфікаційне значення, від їх наявності залежить можливість застосування певної кримінально-правової норми. П.І. Люблінський підкреслював, що в галузі матеріального права... встановлення факту є виділення з дійсності таких обставин, які релевантні для юридичного рішення. Такими релевантними фактами є лише ті, з якими закон поєднує певні юридичні наслідки, тобто "юридичні факти"⁶.

Наявність же ознак, що в диспозиції статті Особливої частини безпосередньо не зазначаються, презюмується. Тому спеціально доводити їх наявність під час розслідування і судового розгляду справи немає необхідності. Так, встановлення фактичних обставин справи не включає виявлення об'єкта посягання — його порушення виявляється через заподіяння шкоди предмету чи потерпілому та суспільно небезпечні наслідки. Ознаки загального суб'єкта посягання підлягають дослідженню лише при сумніві, що особа досягла встановленого законом віку кримінальної відповідальності, в її осудності тощо.

Встановлення фактичних обставин кримінальної справи здійснюється через збирання, перевірку та оцінку доказів. У кримінальному процесі доказами виступають як дані, що мають значення для кваліфікації, так і інші, що стосуються справи.

При кваліфікації можуть враховуватися лише фактичні обставини справи, закріплені доказами, належно процесуально оформлені. Як зазначав С.А. Тарарухін, що не встановлено й не доведено процесуально (не закріплено у відповідних процесуальних документах), не кваліфікується і матеріально⁷. Всі інші обставини справи, хоча б наскільки не були переконані дізнавач, слідчий, прокурор, суддя в їх правдивості, вважаються неіснуючими доти, поки вони не перевірені в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством. Тому не можуть під час кримінально-правової кваліфікації враховуватися анонімні повідомлення, припущення і згоди про те, що відбувалося в дійсності.

Окремо слід зазначити про використання при кваліфікації даних, одержаних внаслідок оперативно-розшукової діяльності. Відповідно до п. 2 ст. 10 Закону України від 18 лютого 1992 р. "Про оперативно-розшукову діяльність" матеріали оперативно-розшукової діяльності використовуються для отримання фактичних даних, що можуть

бути доказами у кримінальній справі. Однак для того, щоб матеріали візуального спостереження, інформація, отримана при негласному проникненні в жилі приміщення чи знята з каналів зв'язку, агентурні повідомлення тощо могли використовуватись при кримінально-правовій кваліфікації, вони мають або перевірятися під час слідства, або ж отримуватись з відповідної санкції в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 8 зазначеного Закону.

Встановлення фактичних обставин справи, збирання доказів переважно здійснюється слідчими органами. Однак це не є їх прерогативою. Доказами можуть бути відомості про факти, зібрані адвокатом при здійсненні ним своєї професійної діяльності (ст. 6 Закону України від 19 грудня 1992 р. "Про адвокатуру"). Крім того, ними є фактичні дані, отримані оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, Служби безпеки, Прикордонних військ, Управління державної охорони, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю МВС, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю та корупцією СБУ (ч. 3 ст. 15 Закону України від 30 червня 1993 р. "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю").

У багатьох випадках проведенню кваліфікації сприяє встановлення не лише фактичних ознак злочину — обов'язкових ознак складу, а й інших обставин, що сукупно утворюють предмет доказування. У літературі насамперед звертається увага на зв'язок між фактичними ознаками злочину і доказами у справі. В.М. Кудрявцев зазначав, що доказові факти у справі, які не є ознаками складу злочину, водночас мають важливе допоміжне значення для кваліфікації, оскільки завдяки ним встановлюються факти, які відносяться до складу злочину⁸. Однак значення таких фактів не вичерпується їх роллю як засобу доказування тих обставин, що враховуються при кваліфікації. Адже, як визначає С.А. Тарарухін, однаковий факт в одній ситуації може бути предметом, що підлягає доказуванню, а в іншій — виявитися доказом. Така роль часто надається навіть окремим елементам та ознакам самого складу злочину. За їх допомогою часто можна встановити інші елементи та ознаки або довести їх наявність⁹.

Також існує зв'язок і інших складових предмета доказування. Однакові обставини можуть в одних випадках враховуватися при кваліфікації, а в інших — при призначенні покарання. Наприклад, наслідки злочину, якщо вони названі в диспозиції кримінально-правової норми і їм надається роль кваліфікаційних ознак. Якщо ж наслідки не є обов'язковою ознакою злочину — відносяться до так званих факультативних ознак складу, — то вони враховуються при призначенні покарання в межах санкції норми Особливої частини, будучи фактором, який визначає ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину. Факультативні ознаки одного злочину можуть одночасно бути обов'язковими ознаками іншого посягання. Взагалі, при встановленні фактичних обставин вчиненого слід враховувати, що однакові фактич-

ні ознаки можуть бути одночасно ознаками двох чи більше злочинів. Причому ознаками як одноіменними, так і такими, що відносяться до різних елементів складу злочину. Наприклад, вогнестрільна зброя може виступати знаряддям розбійного нападу, вбивства і предметом злочину, передбаченого ст. 222 КК.

Тому, встановлюючи фактичні ознаки вчиненого, не слід вважати їх врахованими, відносячи до одного із злочинів. Можливо, що ця ж ознака у незмінному стані чи в певній інтерпретації охоплюється й іншою нормою, за якою слід кваліфікувати вчинене, буде враховуватися при призначенні покарання, слугуватиме доказом наявності інших фактичних обставин.

Кваліфікаційним ознакам може надаватись і кримінологічна роль. Окремі з них чи їх сукупність можуть характеризувати причини та умови вчинення злочину. Так, халатність посадової особи може бути передумовою для вчинення розкрадань підлеглими чи підконтрольними працівниками. Тому фактичні ознаки халатності одночасно є ознаками, що слід виявити для вироблення заходів попередження іншого злочину.

Викладене підтверджує, що виділення в структурі предмета доказування окремих складових має, як і будь-яка класифікація, умовний характер. Воно необхідне передусім для впорядкування діяльності при застосуванні закону, сприяє кращому вивченню відповідного матеріалу. При практичній же правозастосовчій діяльності слід пам'ятати насамперед про єдність предмета доказування, про взаємозалежність між його окремими фактичними обставинами, а не акцентувати увагу на самотійному призначенні окремих елементів, з яких складається такий предмет.

¹ Див.: Давєв В.Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1982. С. 112.

² Див.: Теория доказательств в советском уголовном процессе. М.: Юридическая литература, 1973. С. 735.

³ Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України. Проект підготовлено робочою групою Кабінету Міністрів України. Київ, 1996. С. 255.

⁴ Див.: Блум М.И. Некоторые вопросы квалификации действий соучастников // Вопросы борьбы с преступностью на современном этапе. Рига: Изд-во Латв. ун-та, 1978. С. 20-37.

⁵ Див.: Галиакбаров Р.Р. Групповое преступление. Свердловск, 1973. С. 140.

⁶ Див.: Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса // Записки юрид. ф-та Петроград. ун-та. Выпуск V. Петроград, 1917. С. 268.

⁷ Див.: Тарарухин С.А. Понятие и значение квалификации преступлений. К.: КВШ МВД СССР, 1990. С. 60.

⁸ Див.: Кудрявцев В.Н. Теоретические вопросы квалификации преступлений. М.: Госюриздат, 1963. С. 324.

⁹ Див.: Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. К.: ЮРИНКОМ, 1995. С. 208.

"ЗМІШАНА" МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Є.В. КУРІННИЙ

*М*инуло неповних чотири роки, як Україна живе за новою Конституцією, головним Законом держави, з прийняттям якого значна частина українського суспільства пов'язувала надії виходу з небезпечного лабіринту прорахунків і невдач.

Однак ці сподівання не виправдались і в країні продовжує панувати тривала тяжка криза, соціально-економічні ознаки якої дедалі тісніше переплітаються з симптомами часткового паралічу влади. Державі в особі її вищих законодавчої та виконавчої структур ніяк не вдається виробити і втілити в життя узгоджену, спільну політику, як за її внутрішнім, так і за зовнішнім напрямом діяльності. Серед громадян України зростає байдужість і зневіра. Поступово Україна наближається до другої фази кризи влади, що характеризується не лише низькою спроможністю владних інститутів виконувати покладені на них функції, а й небажанням громадян миритися з такою ситуацією.

Причини поглиблення кризи влади полягають не лише в недоліках діяльності окремих державних структур та їх керівництва, а й суттєвих вадах конструкції моделі організації державної влади, закріпленої в Конституції України 1996 року.

Останнім часом про необхідність зміни форми державного правління в Україні неодноразово зазначалося з високих владних трибун. На жаль, ці пропозиції не мали належного обґрунтування, а часом призводили до загострення і без того непростих відносин між суб'єктами владного Олімпу (наприклад, ініціювання у січні 1999 року певною частиною народних депутатів питання про ліквідацію інституту Президента України).

Як бачимо, проблема організації влади в Україні знову стає актуальною і потребує свого негайного розв'язання, зволікання з цим може призвести до подальшого поглиблення кризи влади в державі.

Щоб не припуститись чергових прикрих помилок необхідно здійснити обґрунтований вибір варіанту тієї республіканської моделі, у межах якої має відбуватись реорганізація вітчизняних інститутів державної влади.

Курінний Євген Володимирович — кандидат юридичних наук, начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Дніпропетровського юридичного інституту МВС України, підполковник міліції.

3 практики таких загально визнаних світових демократій як Франція, США та Італія очевидно, що існують три види республіканської форми державного правління.

Перший вид є моделлю "парламентської" республіки. Її характерними особливостями є те, що парламент формує політико-відповідальний перед ним уряд і обирає (безпосередньо або в складі особливої колегії виборців) президента. Він майже не має реального впливу на функціонування виконавчої влади і виконує свої повноваження, як правило, лише на пропозиції уряду, який очолює прем'єр-міністр. Парламент може відправити у відставку уряд, якщо останній втратить підтримку парламентської більшості, у цьому випадку президент має право на пропозицію уряду розпустити парламент і оголосити дострокові вибори. Країнами, де успішно функціонують моделі парламентської республіки, є Італія, ФРН, Чехія, Угорщина та ін.

Другий різновид республіканської моделі втілений у "президентській" республіці. Президент, як правило, обирається всенародно і є главою держави та виконавчої влади. Нині існує кілька варіантів президентських республік. США є класичною моделлю такої республіки. За згодою верхньої палати (Сенату) президент формує адміністрацію, члени якої несуть політичну відповідальність лише перед президентом. Президент не може розпустити парламент, проте парламент може змістити президента в порядку імпічменту. Для президентських республік східного типу (Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан) характерне існування колегіального органу виконавчої влади — уряду, очолюваного президентом, а також наявність здебільшого поста, так званого адміністративного прем'єра (у вітчизняній правовій науці президентські республіки, що відхиляються від класичної моделі називаються суперпрезидентськими).

Третім різновидом республіканської форми правління є республіка "змішаного" типу. У цій моделі (Франція, Польща, Румунія) елементи президентської республіки поєднуються з елементами парламентської республіки. Президент (глава держави) обирається, як правило, на загальних виборах і наділяється значними повноваженнями. Однак уряд формується парламентським шляхом і відповідальний не лише перед президентом, а й перед парламентом. Президент здійснює лише загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр. Президент має право розпуску парламенту лише при виникненні певних обставин.

За низкою формально-юридичних ознак сучасна Україна тяжіє до республік змішаного типу, хоча і спостерігаються певні відхилення від її класичної моделі (наприклад, існуючий нині порядок формування уряду України).

На наш погляд, існують два варіанти розв'язання проблеми кризи влади в Україні. За першим вона вирішуватиметься у межах діючої змішаної моделі, шляхом суттєвого вдосконалення її конструкції. Другий варіант передбачатиме впровадження нового порядку органі-

зації та функціонування інститутів державної влади за допомогою конструкційних схем парламентської або президентської республіки.

Кожен з наведених шляхів має право на втілення у життя, однак слід не забувати, що для знешкодження "метастаз" кризи влади в Україні дуже мало часу.

Необхідно також враховувати основні детермінанти кризи державної влади, а саме: відсутність сталих демократичних традицій розвитку суспільства; незавершеність процесу становлення головних вітчизняних інститутів влади; невисокі показники довіри до їх функціонування з боку більшості громадян України; відсутність дієвого механізму політичної, правової та моральної відповідальності за негативні результати, отримані під час керівництва державою тощо.

На нашу думку, за теперішніх умов найприйнятнішою для України залишається змішана модель республіканської форми державного правління.

Головними обґрунтуваннями доцільності вибору цього варіанту виступають:

здійснення реформування у межах вже діючої моделі, що за певних умов значно зменшить ймовірність виникнення конфліктних ситуацій, викликаних коригуванням повноважень владних інститутів, а також суттєво скоротить часові межі цього заходу;

потенційна гнучкість та пристосованість змішаної моделі до змін порівняно з консервативними схемами конструкцій парламентської або президентської республіки;

можливість пропорційного розподілу повноважень між вищими владними інституціями, що позитивно позначитися на подальшому процесі їх становлення і дозволить втілити у життя новий механізм стримувань та протигав, заснованого на принципі консолідації гілок державної влади;

недоцільність запровадження в Україні президентської республіки у зв'язку з великою ймовірністю рецидиву режиму жорсткого авторитаризму, що може загальмувати розпочатий процес зародження демократичних традицій розвитку суспільства;

неготовність нашої країни на цьому етапі до впровадження моделі парламентської республіки, успішне функціонування якої зумовлене підвищеними вимогами до характеристик рівня політичного життя, заснованого на сталих демократичних традиціях, висока політична культура громадян та розвинута система потужних політичних партій демократичної орієнтації;

позитивний 41-річний досвід функціонування "п'ятої" французької республіки в межах унітарної демократичної держави з президентсько-парламентською (змішаною) формою правління.

Викладені в цій статті думки можуть бути враховані під час пошуку шляхів подальшого вдосконалення організації системи державної влади в Україні, зокрема більш ефективного використання потенціалу діючої "змішаної" моделі республіканської форми державного правління.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ

М.О. СВІРІН

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є забезпечення надійного захисту інтересів суспільства від злочинних посягань на власність. Чи не найпоширенішими серед цих злочинів вважаються крадіжки та угони легкових автомобілів. Так, у 1997 році в Україні було викрадено 20 027 транспортних засобів, з них 6 665 автомобілів; вчинено угонів — 5 729, зокрема автомобілів — 4 517, а угонів, поєднаних з насильством, небезпечних для життя чи здоров'я потерпілого — 198. У 1998 році зареєстровано 18 409 крадіжок транспортних засобів (з них автомобілів — 5 596), угонів транспортних засобів — 5 304, поєднаних з насильством — 192. Питома вага злочинних посягань на транспортні засоби, що належать індивідуальним власникам, загальною кількістю зареєстрованих в Україні злочинів за 1998 рік проти індивідуальної власності (184 760) становила майже 13 %. До цих підрахунків не входить кількість заволодінь транспортними засобами шляхом грабунку, розбійного нападу, шахрайства, статистичні дані стосовно яких відсутні. За 11 місяців 1999 року в Україні зареєстровано понад 3,3 тис. крадіжок та майже 3 тис. угонів автомобілів, що належать індивідуальним власникам.

Останніми роками значно збільшилися випадки заволодіння автомобілями із застосуванням насильства до потерпілих. Так, у 1995 році на автошляхах України вчинено 404 таких злочинів. З них 145 — шляхом пограбування, 112 — розбійних нападів та 147 угонів, поєднаних з насильством. Найбільше таких злочинів зареєстровано в Одеській і Харківській областях та в м. Києві. На жаль, аналогічних даних за наступні роки у звітності МВС України немає.

Злочини, пов'язані з незаконним заволодінням автотранспортом та його подальшою реалізацією, стали одним із основних джерел фінансування діяльності окремих злочинних угруповань. При зменшенні в Україні загальної кількості крадіжок та угонів транспортних засобів, зазначається різке збільшення викрадень автомобілів у Харківській, Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Київській областях та м. Києві, де в 1999 році вчинено майже 48 % від загальної

Свірін Микола Олександрович — начальник лабораторії № 4 Науково-дослідного інституту НАВСУ, підполковник міліції.

кількості зареєстрованих злочинів цих видів. В Україні розшукується майже 80 тис. одиниць транспортних засобів, з них майже 40 тис. автомобілів, зокрема понад 37 тис. — легкових.

Вчинення незаконних заволодінь транспортними засобами здебільшого організованими групами ставить перед правоохоронними органами нагальні завдання щодо необхідності попередження та своєчасного розкриття цих злочинів. Одна з основних ролей у забезпеченні виконання зазначених завдань надається органам внутрішніх справ. Проте рівень боротьби з цими злочинами ще не відповідає вимогам сьогодення, необхідна постійна увага з боку органів внутрішніх справ, вдосконалення засобів їх розкриття та розслідування, про що неодноразово наголошувалося в наказах та рішеннях колегій МВС України.

Злочини цієї категорії, особливо крадіжки автомобілів, розкриваються досить важко, здебільшого після того, як знаходять сам предмет злочину. Основними причинами цього є, як правило, несвоєчасність надходження інформації до чергових частин МВС України, відсутність слідів злочину та свідків.

Зазначені обставини змушують згадати відоме правило, що злочин простіше попередити, ніж розкрити.

Попередження злочинів — це система соціальних та правових заходів, спрямованих на усунення причин та умов їх вчинення. Отже, ефективність боротьби з незаконними посяганнями на транспортні засоби багато в чому залежить від своєчасного виявлення причин вчинення злочинів та усунення умов, що їм сприяють.

Причинами злочинних посягань на транспортні засоби є значна кількість факторів, пов'язаних з сучасними соціальними, економічними та соціально-психологічними умовами. Ці фактори виникають відповідно до розвитку суспільства: можуть загострюватись, або зменшуватись, але вони невід'ємні від загальних причин злочинності. На нашу думку, ліквідувати ці фактори лише силами органів внутрішніх справ на сучасному етапі неможливо. ОВС постійно виявляють та прогнозують ці фактори, але реально вплинути на їх знешкодження можливо лише прийнявши та здійснивши відповідну соціально-правову програму на загальнодержавному рівні. Доцільніше говорити про усунення умов, що сприяють вчиненню зазначених злочинів.

На наш погляд, це, по-перше, недосконалість законодавчої бази України щодо врегулювання правовідносин у зазначеній сфері; по-друге, відсутність цілеспрямованої програми боротьби правоохоронних органів з такими видами злочинів.

Тривалий час юристи полемізують з питань доцільності виключення з Кримінального кодексу України ст. 215³, що передбачає відповідальність за угон транспортних засобів.

Існує думка про те, що зазначена стаття не потрібна, оскільки не існує угону, і всі дії щодо неправомірного заволодіння транспорт-

ними засобами необхідно кваліфікувати за статтями, що передбачають кримінальну відповідальність за посягання на власність.

Проте більшість юристів наполягають на тому, що угон усе ж таки існує і не всі випадки заволодіння транспортними засобами можливо кваліфікувати як корисливі злочини. І це небезпідставно.

Дійсно, винна особа, яка сідає за кермо не належного їй транспортного засобу має усвідомлювати, що вона посягає на чужу власність. Але, теорія кримінального права визначає, що об'єктивна сторона розкрадань полягає у оберненні винною особою (певним способом) майна на свою чи іншої особи користь. Тобто розкрадання (у будь-якій його формі — крадіжка, грабунок, розбійний напад) пов'язане з наявністю спеціальної мети — обернути майно на свою чи іншої особи користь, що, у свою чергу, означає отримання матеріальної вигоди через зниження (зменшення) матеріальних цінностей власника майна.

Відтак, якщо з кримінального законодавства виключити інститут угону, а всі посягання на транспортні засоби кваліфікувати як корисливі злочини, це означатиме, що всі вони мають передбачати спеціальну мету — збагачення чи одержання матеріальної вигоди. Водночас, практикам відомі непоодинокі випадки, коли корислива мета незаконного заволодіння транспортним засобом відсутня і наявні інші цілі. Це — і використання транспортного засобу для вчинення іншого злочину; і бажання покататися, чи доїхати до певного населеного пункту, чи перевезти вантаж тощо. Крім того, існують випадки, коли довести корисливу мету заволодіння транспортним засобом неможливо, незважаючи на те, що в кримінальній справі можуть бути відомості про суб'єкт чи обставини вчинення злочину, які побічно визначають таку мету.

Отже, зазначені чинні норми кримінального законодавства України відповідають загальній теорії кримінального права, але чи відповідають завданням кримінального судочинства випадки, коли залежно від того, на якій стадії виявлено чи припинено злочинне посягання винний несе відповідальність за менш тяжкий злочин? Наприклад, якщо особливо небезпечний рецидивіст, неодноразово засуджений за крадіжки автомобілів буде затриманий за кермом викраденого автомобіля та наполягатиме, що мав намір лише покататися, його можна притягнути до кримінальної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 215³ КК України. І дійсно, жодний злодій не скаже, що він мав намір викрасти автомобіль, якщо у нього є можливість уникнути більш суворого покарання. Таким чином, на шляху попереднього слідства, судового процесу виникають суттєві перешкоди, пов'язані з винесенням обґрунтованого звинувачення, справедливого вироку, що на наш погляд, не відповідає завданням боротьби зі злочинністю і вимагає перегляду норм кримінального закону.

Однією з умов успішної профілактичної діяльності щодо попередження злочинності є володіння реальною криміногенною ситуацією

стосовно динаміки певних видів злочинних посягань. Щодо вбивств, злочинів, пов'язаних з проникненням у житло, дорожньо-транспортних пригод тощо, серед статистичних даних можна отримати вичерпну інформацію. Стосовно ж злочинних посягань на транспортні засоби складається зовсім інша картина. Через невизначеність у чинному кримінальному законодавстві України транспортних засобів як спеціального об'єкта злочинних посягань, кваліфікація дій винних осіб визначається залежно від встановленого під час попереднього та судового слідства наміру обвинуваченого і належності транспортного засобу. Тобто, при встановленні корисливого наміру винного, його дії можуть кваліфікуватися залежно від форми посягання згідно зі статтями 81- 83, 86, 86¹, 140-143 КК України, якщо ж ні — його дії кваліфікуються відповідно до ст. 215³ того ж кодексу. Зазначені обставини не дають чіткої статистики таких злочинних посягань. Офіційна статистика щодо зазначених кримінальних справ, що надається Міністерством юстиції України, показує лише інформацію про угони транспортних засобів, інші ж злочини, предметом посягань яких є транспортні засоби, розчиняються в загальній кількості злочинів проти власності.

Звертаючись до статистичної звітності МВС України, можна отримати відомості про угони та викрадення транспортних засобів, серед яких окремо зазначені автомобілі. Дані ж про грабунки, розбійні напади, шахрайства, де предметом злочину є транспортні засоби, і тут відсутні, тобто виникає інформаційний вакуум.

Усе це призводить до того, що ми не володіємо криміногенною ситуацією щодо цього виду злочинних посягань, не маємо можливості контролювати організовану індустрію кримінальної діяльності, з якою необхідно боротися спеціальними методами. А за відсутності реальних цифр, здається, нема і проблеми, на яку варто було б звернути увагу.

Але проблема, без сумніву, існує і існує не лише в Україні. Злочинний бізнес на торгівлі автомобілями, здобутими злочинним шляхом, на сьогодні є масовим як у цілому в Європі, так і на інших континентах.

Так, у США щорічно викрадають майже 1,5 млн автомобілів. Майже 300 тис. з них переправляють за межі США в країни Азії, Близького Сходу, Росію та інші країни СНД. У Майямі і Нью-Йорці викрадають кожен 29-й автомобіль, у Лос-Анжелісі — кожен 50-й, а в середньому по країні викрадають кожен 130-й автомобіль.

У Німеччині в 1994 році було викрадено 200 087 одиниць автотранспорту (повернено 87 487 тобто 43,72 %); у Великобританії того ж року викрадено 542 953 одиниці (повернено 328 462 — 58,7 %); у Франції — 303 356 (повернено 224 4333 — 73,95 %)¹.

У 1996 році в Ізраїлі викрадено найбільше автомобілів на душу населення — 36 732, тобто кожний 12-й автомобіль.

З матеріалів практики очевидно, що у більшості випадків діють злочинні групи, які спеціалізуються на викраденнях та інших способах незаконного заволодіння автомобілями, мають у своєму розпорядженні усе необхідне технічне обладнання для злочинного бізнесу, зо-

крема і бланки документів. Внаслідок цього викрадені автомобілі практично розчиняються серед гігантського автопарку, приносячи неймовірні прибутки ділкам злочинного бізнесу, які поступаються лише прибуткам від наркобізнесу.

Але, якщо в більшості розвинутих країн світу діє обов'язкова страхова система, яка гарантує громадянам відшкодування збитків за нерозшуканий, або пошкоджений автомобіль, то у нашій державі, як відомо, поки що ніякий страховий поліс нічого громадянам гарантувати не може.

Враховуючи гостроту проблеми, що склалася в 90-х роках з викраданням автотранспорту, в багатьох країнах ставляться до неї серйозно. Так, у 1992 році Конгрес США офіційно визнав усю гостроту проблеми викрадень автомобілів, внаслідок чого було прийнято федеральний закон "АСТА — 1992", основною метою якого є попередження та усунення викрадень транспортних засобів. На підставі прийнятого закону було внесено поправки до чинного законодавства США, а також:

- введено суворіші федеральні покарання за угони та викрадення автомобілів;

- посилена боротьба з такими злочинами, як шахрайство з титулами (технічними паспортами) автомобілів;

- розширено визначення майстерень викрадених запасних частин; визначені шляхи перекриття можливостей для експорту викрадених автомобілів.

Конгрес надав можливість створення спеціальних міжрегіональних підрозділів по боротьбі зі злочинними посяганнями на транспортні засоби, скоординував дії митних та поліцейських підрозділів, визначив роль ФБР щодо цих питань.

Не можна сказати, що уряд, Верховна Рада України взагалі не зазначають проблем незаконного обігу автотранспорту в нашій країні. Так лише протягом 1996 року були прийняті:

Закон України від 25 травня 1996 р. "Про ставки акцизного збору і ввізного мита на деякі транспортні засоби";

Постанова Кабінету Міністрів України від 24 листопада 1996 р. № 1282 "Про мінімальну митну вартість імпортованих автомобілів та шин до них";

Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 1996 р. № 421 "Про заходи щодо боротьби з легалізацією в Україні викрадених за кордоном транспортних засобів, додержання вимог законодавства у сфері їх обігу".

Але вже з назв цих документів очевидно, що вони стосуються, головним чином, питань фінансового регулювання ввезення транспортних засобів на територію України, їхнього обігу і виконання цих документів не розв'яже проблем боротьби зі злочинними посяганнями на автомобілі в нашій країні. Без сумніву, правоохоронні органи, митна служба, уряд не можуть залишатись осторонь, недооцінювати тієї ситуації, що Україна, як і більшість країн СНД стала ринком збуту викрадених за її межами автомобілів, а її територія використовується

для транзиту викрадених транспортних засобів. Проте, ця проблема має розглядатись як одна із сторін боротьби зі злочинними посяганнями на транспортні засоби нашої країни.

Виходячи з важливості проблеми незаконного обігу транспортних засобів на території України в сучасних умовах, авторським колективом науково-дослідного інституту НАВСУ в 1996—1997 рр. було проведено дослідження на тему "Боротьба з викраданням автомобілів (правовий аспект)". За підсумками проведеного дослідження до МВС України було направлено пропозиції щодо правового регулювання організації боротьби з викраданням автомобілів. У зазначеному документі наголошувалося на необхідність вдосконалення нормативно-правової бази для створення надійного бар'єра як для ввозу—вивозу викраденого автотранспорту, так і його використання та реалізації на території України. Розв'язати ці проблеми можна шляхом прийняття Закону України "Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України", Постанови КМ України та розробити на їх основі програми цілеспрямованої боротьби з незаконним обігом транспортних засобів на території України.

Насамперед, на нашу думку, закон має визначити транспортні засоби в кримінальному законодавстві як спеціальний об'єкт злочинних посягань, враховуючи підвищену суспільну небезпеку незаконного їх використання. Це можливо при виключенні з Кримінального кодексу України ст. 215³ та доповненні Кодексу нормами, що передбачатимуть відповідальність за незаконне заволодіння транспортним засобом незалежно від наміру та форм посягання, сам факт незаконного заволодіння транспортним засобом утворює закінчений склад злочину.

Закон має передбачити також встановлення кримінальної відповідальності за підробку номерів вузлів та агрегатів транспортних засобів. Для цього Кримінальний кодекс слід доповнити статтею 194¹.

На рівні Кабінету Міністрів України доцільно було б, на наш погляд, переглянути питання використання транспортних засобів за дорученнями, визначивши, що таке їх використання можливим лише після реєстрації доручень в органах ДАІ.

Проекти нормативних актів науково-дослідним інститутом були направлені до МВС України ще в 1997 році.

Програма боротьби зі злочинними посяганнями на транспортні засоби, на нашу думку, мала б передбачити:

створення спеціальних підрозділів у системі МВС України, які спеціалізувалися б лише на справах про злочинні посягання на транспортні засоби;

порядок навчання спеціалістів зазначених підрозділів та підвищення їх професійного рівня;

порядок фінансування цих підрозділів, забезпечення їх необхідною матеріально-технічною базою;

створення та введення в дію єдиної в державі комп'ютерної системи з метою запобігання ввозу, вивозу, легалізації та використання на території України викрадених транспортних засобів;

зміни тактики діяльності органів МВС, спрямованої на попередження та своєчасне розкриття злочинних посягань на транспортні засоби, а саме тактики, що відповідає сучасним умовам боротьби зі злочинністю.

Одним із таких тактичних засобів з попередження злочинів, пов'язаних із незаконним обігом автотранспорту в Україні має стати оперативний контроль за підприємствами і організаціями, що здійснюють купівлю-продаж транспортних засобів, авторинками, підприємствами (колективними та приватними) з ремонту і реставрації автомобілів. Адже саме там, порушуючи чинні норми та інструкції, видаються фальшиві довідки-рахунки на викрадені автомобілі, змінюються ідентифікаційні номери викрадених автомобілів, їх колір тощо.

Відомо, що перекриття цих напрямів вимагає значних фізичних та матеріальних затрат, що, у свою чергу, неможливе без створення спеціальних підрозділів, зазначених вище.

Для зміни тактики боротьби з викраданнями транспортних засобів організованими злочинними групами доцільним було б використання досвіду діяльності регіональних оперативних груп по боротьбі з викраданнями автомобілів у США. Основою тактики діяльності цих груп є не пошук окремих викрадених автомобілів, а пошук викрадачів транспортних засобів через проникнення агентів у злочинне середовище, широке використання інформаторів, створення фірм прикриття з торгівлі транспортними засобами тощо.

Так, у період з липня 1992 року до лютого 1995 року, внаслідок діяльності лише однієї такої групи в окрузі Сан-Дієго (28 співробітників) було повернено 780 викрадених автомобілів на загальну суму приблизно 7 млн доларів США, заарештовано та засуджено більше 300 викрадачів транспортних засобів. З початком діяльності цієї групи кількість викрадань автомобілів в окрузі Сан-Дієго знизилась на 15 %. Зазначені регіональні оперативні групи розкривають і значну кількість інших злочинів, пов'язаних з наркобізнесом, незаконною торгівлею зброєю тощо.

У цій роботі не ставилося завдання дослідження всіх причин та умов злочинних посягань на транспортні засоби, усіх проблем організації та тактики діяльності ОВС цього напрямку. Увага насамперед зверталась на найважливіші правові аспекти проблеми, розв'язання якої, безперечно, могло дати позитивний результат у боротьбі зі злочинністю.

¹ Див.: *Міжнародні аспекти з викраданням транспортних засобів та ситуація в Україні. Аналітичний огляд*. МВС України НЦБ Інтерполу в Україні. К., 1996. С. 6-7.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ РЯДОВОГО ТА НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ ОВС УКРАЇНИ

В.А. ПЛЕВА

Згідно зі ст. 1 Конституції Україна є демократичною і правовою державою. У статті 3 Конституції проголошується, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. При цьому держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, а отже і всіх державних органів. Як зазначає В.В. Медведчук, за сучасних умов формування нового громадянського суспільства в Україні "саме держава має найбільший владно-організуючий потенціал, який дозволяє їй позитивно впливати на розвиток тих соціальних процесів в суспільстві, які вже назріли, їй потрібна лише рушійна сила, яка ініціюватиме та владними засобами сприятиме їх втіленню в життя"¹.

Здійснення державних функцій — це складний і багатогранний процес. За сферами діяльності внутрішні функції здійснюються у межах даної держави, і в них виражається її внутрішня політика². Вкрай важливою серед них є функція охорони правопорядку, законності, прав і свобод громадян, оскільки згідно з ст. 68 Конституції кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Здійснення правоохоронної функції мають виконувати спеціальні державні органи — органи внутрішніх справ. Їх основу складають органи міліції — державний озброєний орган виконавчої влади, що захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Одним із головних принципів діяльності органів внутрішніх справ є принцип відповідальності їх працівників за виконання або неналежне виконання власних посадових обов'язків³. Крім цього, цей принцип виступає також принципом реформування органів внутрішніх справ⁴. Згідно із ч. 1 ст. 25 Закону України "Про міліцію" працівник міліції

Плева Валерій Анатолійович — кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри цивільного права НАВСУ, підполковник міліції.

у межах повноважень, наданих цим законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність. Згідно з частиною четвертою цієї ж статті закону службова особа, яка порушила вимоги закону або неналежно виконує свої обов'язки, несе відповідальність у встановленому порядку. Зазначимо, що безпосередньо Законом України "Про міліцію" питання матеріальної відповідальності її працівників не лише не регулюються, а цей вид відповідальності навіть не згадується, що є, без сумніву, певним недоліком. Тому, на нашу думку, юридично коректнішим стало б викладення ч. 1 ст. 25 Закону "Про міліцію" у такій редакції:

"Працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну, матеріальну чи кримінальну відповідальність".

Підкреслимо, що така норма міститься у п. 23 Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 29 липня 1991 р. № 114, відповідно до якого особи рядового і начальницького складу несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну та кримінальну відповідальність. Проте самим Положенням питання матеріальної відповідальності працівників органів внутрішніх справ не регулюються. Тому, на наш погляд, для забезпечення певної систематизації згаданого законодавства цей пункт Положення логічно було б доповнити новою частиною такого змісту:

"Порядок та умови притягнення осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ встановлюються Положенням про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, затвердженням Верховною Радою України".

Таким чином, безпосереднім законодавчим актом, який регулює питання матеріальної відповідальності осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ є Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, затверджене Постановою Верховної Ради України від 23 червня 1995 р. № 243/95-ВР⁵.

Разом з тим визначення кола осіб, на яких поширюється Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців, вимагає свого подальшого удосконалення, головними напрямками якого мають, на наш погляд, стати такі:

по-перше, чітке поширення дії Положення на працівників податкової міліції, оскільки податкова міліція увійшла до складу державної податкової служби і втратила статус органу внутрішніх справ. А просте визначення у ч. 1 ст. 24 Закону "Про державну податкову службу"⁶ того, що особи начальницького складу податкової міліції проходять службу у порядку, встановленому законодавством для осіб начальницького складу органів внутрішніх справ, ще не дає підстав для

однозначного визначення, що Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, поширюється на осіб начальницького складу податкової міліції, оскільки згідно з цим Положенням притягаються до матеріальної відповідальності лише особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, а не особи, на яких дія відповідного законодавства поширена. Саме тому для однозначного і юридично коректнішого розв'язання цього питання ч. 4 п. 1 Положення про матеріальну відповідальність необхідно конкретизувати вказівкою про те, що його дія поширюється на осіб начальницького складу податкової міліції;

по-друге, поширення дії Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців на працівників ветеринарної міліції, оскільки згідно з ст. 14 Закону "Про ветеринарну медицину" її підрозділи утворюються при Державному департаменті ветеринарної медицини та управліннях державної ветеринарної медицини Автономної Республіки Крим і областей⁷, а отже вони також втрачають статус органу внутрішніх справ.

Значна кількість питань про коло осіб, на яких поширюється Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців, виникає при проведенні реформування органів внутрішніх справ, зокрема проблеми, пов'язані з утворенням муніципальної міліції та її місцем у системі органів внутрішніх справ: чи буде вона працювати у складі Міністерства внутрішніх справ чи буде підпорядкована лише органам місцевого самоврядування без входження до складу МВС. Слід зазначити, що можливість утворення муніципальної міліції передбачена Концепцією розвитку системи Міністерства внутрішніх справ на основі проведення відповідного експерименту у містах Києві і Харкові. Крім цього, згідно з п. 39 ст. 26 Закону "Про місцеве самоврядування"⁸ до виключних повноважень сільських, селищних, міських рад віднесено створення міліції, яка утримується за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету.

Отже лише просте перерахування органів, які так чи інакше своєю діяльністю здійснюють відповідні правоохоронні функції, дозволяє висловити припущення, що для належного правового регулювання матеріальної відповідальності посадових осіб у правоохоронних органах лише однієї згадки про таку відповідальність у Положенні про матеріальну відповідальність військовослужбовців замало. На нашу думку, необхідно виділити

питання матеріальної відповідальності осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, податкової міліції та деяких інших державних правоохоронних органів в окремий законодавчий акт.

Враховуючи стрімкий розвиток в правотворчій діяльності на сучасному етапі української держави і для більш чіткого визначення кола осіб, на яких воно поширюється, з урахуванням вищезазначених зауважень пропонуємо ч. 4 п. 1 Положення викласти у такій редакції:

"За цим Положенням притягуються до матеріальної відповідальності особи рядового і начальницького складу Міністерства внутрішніх справ України та інші особи, на яких поширюється Положення про проходження служби в органах внутрішніх справ України".

¹ Медведчук В.В.: Держава в умовах перехідного суспільства // Право України № 3. С. 13.

² Див.: Загальна теорія держави і права. За ред. В.В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 1998. С. 73.

³ Див.: Кудрявцев А.В., Сергун П.П. Служба в органах внутрішніх дел: коментарі, схеми. М., 1996. С. 93.

⁴ Кравченко Ю.В. Актуальні проблеми реформування органів внутрішніх справ. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юр. наук. Харків, 1998. С. 5.

⁵ Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 25. Ст. 193.

⁶ Закон України "Про державну податкову службу" // Відомості Верховної Ради. 1998. № 29. Ст. 190.

⁷ Закон України "Про ветеринарну медицину" // Відомості Верховної Ради. 1992. № 36. Ст. 531.

⁸ Закон України "Про місцеве самоврядування" // Відомості Верховної Ради. 1997. № 24. Ст. 170.

ПОНЯТТЯ ТА МІСЦЕ АКТІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В СИСТЕМІ АКТІВ УПРАВЛІННЯ

В.П. ЧАБАН

Керівну роль у системі державно-правових актів займають закони. Оскільки закони мають вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів, то цілком закономірно, що саме ними мають регулюватися найважливіші питання суспільного життя (ст. 92 Конституції України)¹. Вони володіють вищою юридичною силою порівняно з іншими державно-правовими актами, що визначається місцем Верховної Ради в системі органів держави, а також характером відносин, якими вони регулюються.

Вища юридична сила закону, таким чином, полягає в тому, що це акти Верховної Ради і що ними регулюються стійкі типові відносини, найсуттєвіші інтереси держави і громадян.

Закони як акти законодавчої влади в державі видаються відповідно до основних потреб державного управління, через що закони мають абсолютне верховенство. Вони приймаються з дотриманням особливого, встановленого Конституцією, порядку. Юридична сила законів визначається його змістом, що є суттєвою ознакою і лежить в основі відмінності закону від інших державно-правових актів та визначення його керуючої ролі в правовому полі.

Отже закон є актом Верховної Ради, прийнятим у порядку, передбаченому Конституцією України, що виражає волю народу у вигляді загальнообов'язкових правил поведінки в системі державно-правових актів.

Реальність законів, їх дієвість, ефективність безпосередньо пов'язані з наявністю відповідних деталізуючих, конкретизуючих і встановлюючих порядок застосування законів актів управління.

Акти управління — це вираз владних повноважень компетентного державного органу. Зміст актів управління, їх спрямованість залежать від виконання державою своїх завдань та функцій. Зумовлені завданнями та функціями держави, вони виступають в якості одного з важливіших засобів їх реалізації².

Чабан Валентин Павлович — старший викладач кафедри адміністративного права НАВСУ, підполковник міліції.

У Конституції наголошується, що основним принципом, який визначає специфіку змісту актів управління, є їх юридична сила³.

І.М. Пахомов стверджує, що питання про юридичну силу актів управління — питання їх сутності, питання взаємодії між собою та з іншими державно-правовими актами⁴. Юридична сила державно-правових актів визначається місцем і роллю акта, а також органу в системі органів держави і характером його компетенції, що закріплено Конституцією.

Конституція України для забезпечення стабільності і верховенства закону встановила систему органів держави, які певним чином залежать один від одного, за принципом розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція розмежувала також і сферу діяльності державних органів, чітко визначила коло питань, які складають предмет компетенції кожного із них.

Таким чином, державно-правові акти також залежать один від одного, відповідно до міри їх юридичної сили, тобто від місця і ролі органу в системі державних органів і характеру тих суспільних відносин, що ними регулюються і які складають зміст діяльності відповідних органів або їх компетенцію.

Отже питання про зміст актів державного управління — це питання про компетенцію органів, що їх видають і визначають міру їх юридичної сили. Юридична сила актів зумовлює їх місце в системі державно-правових актів. Відтак можна дійти висновку, що зміст актів державного управління визначається діяльністю виконавчо-розпорядчих державних органів, а також органів місцевого самоврядування, відносинами в практичному здійсненні функцій держави в межах їх компетенції.

У сучасній державі закон часто є неефективним, оскільки його застосування передбачає наявність нормативних актів з детально визначеними механізмами та процедурами. За браком цих актів закон, хоча технічно і є чинним, іноді не може бути реалізованим. Слід було б паралельно готувати закон та "другорядне законодавство", щоб розробити новий законодавчий механізм, однак на практиці досягти цього часто неможливо. Коли Парламент розглядає проект закону, то здебільшого не враховує природу регламентарної влади, яку має уряд, зокрема для визначення того, чи компетенція з даного питання має бути спеціально виключена з цієї влади та збережена за Парламентом. Крім того, необхідно вирішувати питання, як ця влада може бути ефективно використана. Однак ми не ставили за мету дослідження саме цієї проблеми, наше завдання простіше.

В адміністративно-правовій літературі робилися певні спроби класифікації функцій права: на підставі таких критеріїв, як виділення з них основних і допоміжних, постійних і тимчасових, а також зважаючи на соціальні завдання права. Деякі вчені називають такі функції: регулювання, правової охорони, економічна, політична, ідеологічна, виховна.

І.П. Голосніченко вважає, не вдаючись до дискусії про природу функцій права в цілому, що для визначення механізму впливу необхідне з'ясування об'єктивно існуючих функцій залежно від об'єктів, на які він спрямований⁵.

З актами управління пов'язано здійснення кожної державної функції, розв'язання будь-якої соціальної проблеми, важливих завдань державного будівництва.

Л.М. Розін розглядає функції у вигляді похідних із завдань держави. Якщо завдання характеризують мету результатів, яких необхідно досягти, то функції відображають зміст державної діяльності у досягненні цієї мети⁶. Таким чином, Л.М. Розін, під функціями держави розглядає зміст усієї діяльності у здійсненні поставлених завдань, а кожна окрема функція характеризує елемент, складову частину цього змісту.

Для здійснення функцій держави створюється спеціальний апарат, структура якого визначається як сутністю держави, так і характером її функцій.

Функції органів держави характеризують, в свою чергу, зміст їх діяльності.

Важлива (хоч і не єдина) функція державного примусу — правоохоронна, вважає В.К. Колпаков⁷. Вона полягає в локалізації, нейтралізації, недопущенні правопорушень. Тому державний примус традиційно розглядають з позицій захисту сформульованих державою правовідносин і забезпечення неухильного й точного виконання юридичних норм конкретних галузей права.

Міліція є єдиною системою органів, яка знаходячись у структурі Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції⁸.

На нашу думку, доцільно звернути увагу на певні функції⁹ щодо застосування адміністративного примусу в діяльності міліції:

адміністративна — це виконавчо-розпорядча діяльність її апарату, служб і підрозділів щодо організації і практичного здійснення охорони громадського порядку і громадської безпеки в межах наданих їй повноважень, на основі і для виконання законів та інших нормативних актів. Керуючись адміністративним законодавством, працівники міліції вступають в адміністративно-правові відносини з підприємствами, установами, організаціями, їх посадовими особами і громадянами. Тому більша частина особового складу міліції зайнята переважно виконанням саме адміністративної функції;

профілактична — виконання обов'язків щодо попередження злочинів та інших правопорушень, виявлення причин, що породжують злочинність та порушення громадського порядку, а також умов, які сприяють їх вчиненню, вжиття заходів щодо усунення таких причин і умов; профілактична діяльність здійснюється практично всіма службами і підрозділами органів внутрішніх справ, зокрема і міліцією;

виконавча — виконання в межах своєї компетенції адміністративних стягнень і кримінальних покарань (у випадках засудження осіб до виправних робіт без позбавлення волі тощо);

охоронна — на договірних засадах майна всіх видів власності (майна громадян, колективного і державного, а також майна іноземних юридичних осіб і громадян, осіб без громадянства) та фізичних осіб (виконується Державною службою охорони при МВС України).

На думку В.К. Колпакова в юридичній практиці набули значного поширення договори, в яких воля однієї із сторін органічно поєднується з управлінською волею держави¹⁰, тобто ця сторона виступає як юридично владний суб'єкт. Інша сторона зобов'язана їй підкоритися, тобто виступає як юридично підвладний суб'єкт. Така ситуація характерна для управлінських та адміністративно-правових відносин. На нашу думку, слід погодитись з такою позицією, тим більше, що вона знаходить своє підтвердження в чинному законодавстві.

Не всі функції знаходять своє відображення в зазначеному законі, їх значно більше, і проблеми їх вдосконалення турбували і раніше вчених-адміністративістів.

Так, на проблему вдосконалення елементів механізму охоронної функції адміністративного права звертає увагу І.П. Голосніченко¹¹.

Однак неодмінним інструментом, за допомогою якого держава (в тому числі і міліція) виконує покладені на неї функції, є правові акти державного управління. З ними пов'язане здійснення державних функцій і розв'язання будь-якої соціальної проблеми. На думку В.К. Колпакова, саме в них міститься переважна частина наявних у державі правових приписів, які поширюються практично на всі державні органи, недержавні структури, посадових осіб чи громадян¹².

Так, А.П. Коренєв розглядає акти управління як юридичний акт¹³, що регулює управлінські відносини чи вирішує конкретну управлінську справу (питання), персонально визначає поведінку адресата, володіє державно-владним, творчим характером і видається в односторонньому порядку уповноваженими на те органами чи посадовими особами відповідно до встановленої процедури.

Л.В. Коваль стверджує, що акти управління — це владні юридичні акти, що видаються колегіально чи одноособово на підставі і на виконання законів та актів вищих органів виконавчої влади для практичного здійснення завдань та функцій управління і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення конкретних правових відносин¹⁴.

В.М. Безденежних визначає акти управління як основну форму виконавчо-розпорядчої діяльності. Вони є різновидом управлінських рішень. Якщо ці рішення приймаються в процесі соціального управління, то акти управління є його державною формою¹⁵.

Отже встановлення і застосування правових норм безпосередньо пов'язано з актами управління. Крім того, акти управління — це єдиний спосіб створення і застосування правових норм у процесі управлінської діяльності. Визначення поняття правових актів управлін-

ня — одна із найскладніших проблем сучасного адміністративного права. В юридичній літературі, зокрема і навчальній, їх найчастіше називають формою державного управління, документом, волевиявленням, приписом, дією.

Основна складність щодо визначення поняття державного управління полягає, головним чином, у з'ясуванні характеру його соціальної природи. Він зумовлений насамперед одночасною належністю актів до правових та управлінських явищ. Таким чином, акти виявилися в епіцентрі взаємозалежностей права й управління, саме їх генетична двоєдність дозволила виділити таку категорію, як юридичний механізм управління.

Отже акти управління мають два джерела особливостей: по-перше, правове, по-друге, управлінське. Без правових актів не може бути державного управління як такого, водночас без них правова система держави втрачає своє регулююче призначення в сфері дій виконавчої влади. Ця обставина стала якщо не єдиною, то основною причиною настільки різних поглядів на цю проблему.

Розглядаючи зазначену проблему, на нашу думку, необхідно погодитись з позицією В.К. Колпакова, який приходить висновку, що на сьогодні існує три найпоширеніших погляди¹⁶: *по-перше*, правові акти державного управління визначаються як форми управлінської діяльності держави; *по-друге*, правові акти державного управління визначаються як документи, підготовлені та легалізовані компетентними органами; *по-третє*, правові акти державного управління визначаються як владні дії державних виконавчо-розпорядчих органів.

Перший погляд передбачає, що категорія "правові акти державного управління" збігається з категорією "правові форми державного управління", з чим можна погодитись лише частково. Акти державного управління збігаються у такий спосіб лише з двома видами форм. Перший — встановлення норм права (видання нормативних актів управління, адміністративна правотворчість); другий — застосування норм права (видання ненормативних актів управління, індивідуальних актів управління, актів застосування норм права, адміністративне розпорядництво).

Отже цей погляд не можна взяти за основу, хоч він і відображає одну із суттєвих властивостей актів державного управління.

Що стосується другого погляду, то цілком очевидно, що характеристика акта лише як документа не розкриває сутності цього явища. З визначення документа очевидно, що правовий акт управління не лише документ, оскільки не можна його роль і сутність звести до відповідної інформації різними способами на спеціальному матеріалі. Безперечно, документальна форма існування правових актів відіграє важливу роль у розв'язанні проблеми їх систематизації, зберігання, а також у правозастосовчій практиці. Виходячи з викладеного можна зазначити, що документ — це форма існування акта управління. За

сучасних умов існують інші форми, що виконують аналогічні функції, наприклад, магнітні носії¹⁷.

Враховуючи перелічене, слід зазначити, що визначення акта як документа справедливо лише частково і лише стосовно конкретних умов і обставин.

Найменш вразливою з позиції виокремлення значущих ознак правового акта управління виявляється третій погляд.

Слово "акт" походить від латинського "actus", що в перекладі найчастіше вживається у значенні "вчинок, дія", наприклад, терористичний акт. Категорія "державне управління" визначається як діяльність державних органів. Адже будь-яке управління є діяльністю, а будь-який управлінський процес — комплексом послідовних дій суб'єктів управління. Не можна управляти не діючи. Не випадково іноді замість управління вживають поняття "управлінська діяльність" чи "діяльність з управління".

Таким чином, ми визначили правову і найзагальнішу властивість такого правового явища, як правовий акт державного управління. Такі акти — це насамперед дії. Саме дія береться за основу при розкритті поняття й виробленні визначення правового акта державного управління. Проте слід зауважити, що зробити це можливо лише враховуючи всі інші властивості правового явища. Виділено було й іншу властивість — правові акти державного управління є двома формами державного управління, причому правовими формами.

Вищевикладене дає можливість сформулювати визначення правових актів управління — це владні, підзаконні, втілені в установлену форму волевиявлення суб'єктів державного управління, що безпосередньо впливають на правові норми і відносини для їх удосконалення *відповідно до державних інтересів*.

Виходячи з різнобічного підходу до актів управління і характеризуючи їх певною мірою приходять до загальних поглядів щодо їх класифікації. На нашу думку, доцільніше проаналізувати точки зору класифікації актів за юридичними властивостями.

Так, Л.В. Коваль¹⁸ і А.П. Коренев¹⁹ даючи характеристику актів управління за юридичними властивостями, вважають, що вони поділяються на нормативні, індивідуальні (адміністративні), акти змішаного характеру.

В.К. Колпаков, класифікуючи за тими само властивостями, поділяє їх на дві великі групи: нормативні (правовстановлюючі, акти загального характеру) та ненормативні (індивідуальні, правозастосовчі, окремі адміністративні, акти реалізації норм адміністративного права)²⁰.

У цьому випадку, на нашу думку, класифікація, що пропонується В.К. Колпаковим найдоцільніша.

Розглядаючи нормативні акти, Л.В. Коваль визначає їх як основний вид актів управління, що не лише містять, а й безпосередньо встановлюють загальні правила поведінки. Актам регуляторам (уста-

новчим актам) притаманна стабільність, їхня юридична сила зберігається незалежно від виконання приписів акта в часі²¹.

А.П. Коренев стверджує, що нормативними актами є ті, що містять у собі норми права і приймаються для регулювання однорідних суспільних відносин²².

На думку В.К. Колпакова, нормативні акти безпосередньо виражають регулятивну функцію адміністративного права. Саме вони містять адміністративно-правові норми, що встановлюють загальні правила належної поведінки. Ці акти розраховані на довготривале, багаторазове застосування для регулювання однотипних суспільних відносин і не мають персоналізованого (конкретного) адресата²³.

Отже всі автори приходять спільної думки щодо поняття та мети, часу застосування нормативних актів, з чим, на нашу думку, слід погодитись.

Нормативні акти безпосередньо виражають регулятивну функцію адміністративного права. Саме вони містять адміністративно-правові норми, що встановлюють загальні правила належної поведінки.

Ці акти розраховані на довготривале, багаторазове застосування для регулювання однотипних суспільних відносин і не мають персоналізованого конкретного адресата.

Правотворче призначення — важлива властивість нормативних актів. Нормативний акт не просто викладає відповідні адміністративно-правові норми, він їх встановлює, вводить юридичні норми до правової системи.

Правотворча роль нормативних актів державного управління знаходить прояв у:

- конкретизації норм вищої юридичної сили;

- визначенні типових правил поведінки в галузі державного управління (митні правила, правила дозвільної системи, правила дорожнього руху);

- втіленні в життя різних реформ, програм (реформа адміністративного права, програма боротьби зі злочинністю);

- визначенні організаційно-правового статусу суб'єктів адміністративного права (адміністративна реформа);

- встановленні необхідних обмежень і заборон;

- формуванні міжгалузевих зв'язків і способів взаємодії різних учасників управлінських відносин;

- забезпеченні охорони встановленого порядку відносин в галузі державного управління.

Розглянувши правотворчу роль нормативних актів, доцільно охарактеризувати індивідуальні акти.

Л.В. Коваль визначає індивідуальні акти як вид актів управління, які видаються для вирішення можливостями адміністративного права конкретних управлінських справ та ситуацій. Вони стосуються конкретних дій, фактів, випадків, організаційних заходів, адресуються конкре-

тним особам і породжують індивідуальні правообов'язки (звідси і найменування — індивідуальні акти)²⁴.

А.П. Коренев визначає індивідуальні акти як акти, що не містять у собі норм права, вони вирішують конкретне, індивідуальне питання управління, що приймається на основі нормативних актів і є актами застосування норм права до конкретних випадків²⁵.

На нашу думку, найдоцільнішою є позиція В.К. Колпакова, який розглядає ненормативні (індивідуальні) правові акти державного управління, що мають яскраво виражений (правозастосовчий) характер і завжди є актами застосування норм права²⁶, як індивідуальні юридичні акти, що розв'язують конкретну управлінську справу, персонально визначають поведінку адресата, мають державно-владний характер, застосовуються уповноваженим органом у встановленому порядку.

На підставі всіх цих визначень необхідно виділити основні ознаки (індивідуального) акта застосування норм адміністративного права: *індивідуальний характер*, який виявляється, по-перше, в тому, що він вирішує цілком визначене і конкретне питання; по-друге, в ньому визначається конкретний адресат, який має дотримуватися вміщеного в акті припису;

державно-владний характер обов'язковий для всіх, кому адресований. Виконання акта гарантується, а за необхідності забезпечується примусовою силою держави.

Слід зазначити, що такі акти не завжди містять владні приписи особі, до якої звернено норму безпосередньо. Тобто, сам акт може бути звернений до однієї особи, а вміщені в ньому приписи — до іншої. Наприклад, постанова у справі про адміністративне правопорушення у вигляді оплатного вилучення предмета. Такий акт безпосередньо звернено до конкретної особи, в якій платно вилучено певний предмет. Водночас вміщені в ній державно-владні приписи спрямовані до комісійного магазину, зобов'язаного цей предмет реалізувати з відрахуванням комісійних витрат;

видання в односторонньому порядку. Вони виходять від компетентного органу (посадової особи) — суб'єкта застосування норм адміністративного права. Ця обставина залишається в силі і у випадку, коли акт є результатом погодження волі учасників правовідносин. Наприклад, акти про призначення пенсії, надання відпустки, матеріальної допомоги тощо;

виникнення, зміна, припинення адміністративних правовідносин, тобто юридичний факт. Такі акти виконують і регулятивні функції, оскільки норми адміністративного права регулюють абстрактні управлінські відносини. Ця абстрактність нормативних приписів не дозволяє використовувати їх для безпосереднього впливу.

З цією метою використовуються акти застосування норм права, які стають самостійним засобом управління соціальними процесами.

Виходячи з аналізу актів управління, необхідно зазначити, що акти управління співвідносяться з актами адміністративного примусу як загаль-

не і часткове. Таким чином, акти адміністративного примусу є складовою частиною актів управління — це, як правило, індивідуальні акти, іноді це нормативні акти (наприклад, обмеження руху транспорту, карантин, епідемії, епізотії тощо), охоронні правозастосовчі акти.

У таких випадках охоронна функція акта адміністративного примусу пов'язана з регулюванням норм права, заходів, що застосовуються до осіб, які скоїли, скоюють, а в деяких передбачених нормами права випадках (такими випадками може бути настання обставин, що викликають застосування превентивних засобів) можуть скоїти не правомірні проступки. Реалізація охоронного призначення окремих правових норм означає застосування до правопорушників адміністративного примусу.

На нашу думку, не слід пов'язувати здійснення охоронної функції права з встановленням заборон скоювати певні дії, відстоювати правоохоронну природу окремих юридичних обов'язків, не пов'язаних з протиправними діями²⁷.

Таким чином, норми права, не лише встановлюють заборони і обов'язки, але надають дозволи, що на сьогодні досить актуально, спрямовують поведінку в необхідних межах, чим посилюють соціальні зв'язки в суспільстві.

Межі адміністративного примусу необхідно визначити, зважаючи, на наш погляд, на властиву правовій матерії жорстку закономірність: акти адміністративного примусу (примусові заходи) є відповіддю (реакцією) на протиправні дії, що скоєні, скоюються, а іноді можливі. Виходячи з цього слід погодитись з авторами, які виділяють заходи адміністративного попередження, припинення та стягнення²⁸.

Сутністю актів адміністративного примусу є те, що на підставі норм адміністративного права приймається рішучий, адресований безпосередньо визначеним суб'єктам. Такого роду діяльність проходить у визначених організаційних формах, а її результати — індивідуальні акти, що містять правові веління, отримують об'єктивний вираз.

Застосування норм часто розглядається як одна з форм реалізації права.

Застосування примусу до окремої особи означає правообмеження для нього, при цьому нерідко досить відчутне. І не завжди можна розраховувати на те, що громадянин чи організація добровільно приймуть на себе обов'язки з відбування адміністративного арешту, із сплати штрафу, примусу залишити територію України тощо. Ставити за таких умов реалізацію санкцій охоронних норм в залежність від бажання суб'єкта, якого має бути притягнуто до відповідальності, — включає можливість того, що вжиття заходів охорони правопорядку може наштовхнутися на окремі перепони. Водночас авторитарне індивідуальне врегулювання прав та обов'язків, що охороняються, дозволяє краще забезпечити їх реалізацію в повному обсязі і, що досить важливо, в стислі строки²⁹.

Через те, що правозастосування є прерогативою компетентних державних (чи уповноважених державою) органів, воно здебільшою мірою виступає засобом, за допомогою якого ці органи можуть взяти під свій контроль процес встановлення підстав і визначення розміру примусового впливу, а також наступну реалізацію індивідуального акта. Необхідність у такому контролі стане зрозумілішою, якщо врахувати характер відносин, що складаються при здійсненні примусових заходів. Правопорушення є не просте посягання на інтереси якоїсь особи чи окремої організації. Воно передусім порушує підтримуючі державною владою підвалини суспільства. Відповідно і застосування примусу має переслідувати мету захисту правопорядку загалом. Держава, зосереджуючи в своїх руках важелі примусового впливу на правопорушників, у кожному конкретному випадку бажаеться максимально вплинути, повно і точно забезпечити проведення в життя волі держави. Покладені обов'язки вирішувати питання про реалізацію примусових заходів шляхом видання та застосування актів адміністративного примусу органами внутрішніх справ, на нашу думку, слід розглядати як прийняття державою на себе обов'язків про надання допомоги громадянам та організаціям.

Держава в конкретному випадку не залишає потерпілого "один на один" з порушником, а бере на себе турботу про захист прав та інтересів потерпілої сторони. Безперечно, що при цьому неприпустимо порушувати законні права примушеної сторони³⁰.

Проведений аналіз актів управління, нормативних та індивідуальних (правозастосовчих) актів як їх складової частини, дає підстави сформулювати визначення актів адміністративного примусу:

Акти адміністративного примусу — державно-владні, вольові дії державних та інших органів, що реалізують заходи адміністративного примусу.

При дослідженні субстарту та атрибутів акта адміністративного примусу, які слугують орієнтиром у пошуках елементів побудови, з яких складається його зміст, його зовнішній вираз тощо — може лише дефініція акта, яка відображає ці елементи.

¹ Див.: Конституція України // Голос України. 1996. 13 липня.

² Див.: Васильев Р.Ф. Акты управления: значение, проблема исследований, понятие. Монография. М.: Изд-во МГУ, 1987. С. 9.

³ Див.: Конституція...

⁴ Див.: Пахомов И.М. Акты советского государственного управления. Автореф. дис. канд. юр. наук. Львов., 1952. С. 7.

⁵ Див.: Голосніченко І.П. Попередження корисливих злочинів засобами адміністративного права. К., 1991. С. 91.

⁶ Див.: Розин Л.М. Вопросы теории актов советского государственного управления и практика органов внутренних дел: Учебное пособие. М.: Академия МВД СССР, 1974. С. 8.

⁷ Див.: Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. К., 1999. С. 117.

⁸ Див.: Закон України "Про міліцію": Прийнятий 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 4. Ст. 20.

⁹ Див.: Науково-практичний коментар до Закону України "Про міліцію". Відповідальні редактори Кондратьев Я.Ю., Голосніченко І.П. К.: Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 17-18.

¹⁰ Див.: Колпаков В.К. Адміністративне... С. 222.

¹¹ Див.: Голосніченко І.П. Попередження...С. 161.

¹² Див.: Колпаков В.К. Адміністративне ... С. 222.

¹³ Див.: Коренев А.П. Административное право. Общая и Особенная части: Учебник. М., МВШМ МВД СССР, 1986. С. 108.

¹⁴ Див.: Коваль Л.В. Адміністративне право України: Курс лекцій. К., 1998. С. 91.

¹⁵ Див.: Безденежных В.М. Административные акты и документы милиции.: Учебное пособие. М.: ВНИИ МВД СССР, 1971. С. 8.

¹⁶ Див.: Колпаков В.К. Адміністративне ... С. 223.

¹⁷ Див.: Алт Л.Ф. Правовой документ и его основные информационные свойства // Труды всесоюз. научн. исслед. института. Вып. 8. М., 1977. С. 62-64.

¹⁸ Див.: Коваль Л.В. Адміністративне ... С. 92.

¹⁹ Див.: Коренев А.П. Административное право ... С. 110.

²⁰ Див.: Колпаков В.К. Адміністративне ... С. 230.

²¹ Див.: Коваль Л.В. Адміністративне ... С. 92.

²² Див.: Коренев А.П. Административное право... С. 114.

²³ Див.: Колпаков В.К. Адміністративне ...С. 131.

²⁴ Див.: Коваль Л.В. Адміністративне ... С. 92.

²⁵ Див.: Коренев А.П. Административное право ... С. 114.

²⁶ Див.: Колпаков В.К. Адміністративне...С. 131.

²⁷ Див.: Княгинин К.Н. Охранительные правоприменительные акты (вопросы теории и технологии). Свердловск.: Издательство Уральского университета. 1991. С. 9-17.

²⁸ Див.: Бахрах Д.Н. Административное принуждение в СССР, его виды и основные тенденции развития: Автореф. дис. док. юрид. наук. М., 1972. С. 34.

²⁹ Кодекс про адміністративні правопорушення, із змінами та доповненнями станом на жовтень 1999р.

³⁰ Там само.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ — ІНТЕРПОЛ В УКРАЇНІ

А.С. МАЦКО, В.Д. СУЩЕНКО

Нові правові відносини, що встановилися в світі, пов'язані зі змінами політичного режиму в колишніх країнах "соціалістичного табору", створили умови для співпраці держав не лише в сфері економіки, культури, а й в напрямках діяльності взаємодії держав по боротьбі зі злочинністю. Взагалі, як відомо, злочинність притаманна кожному суспільству і, здебільшого, вона має транснаціональний характер, оскільки кордонів не існує як для злочинних дій, так і для тих, хто переховується від справедливих правосуддя.

Україна з 1990 р. проголосила курс на здобуття незалежності і встала на шлях відкритого суспільства². Проте в нових умовах постала небезпека транснаціональної злочинності, з одного боку, заїжджі гастролери "маклери", які знайшли для себе "кландайк", де можливо поживитися, переховуються від переслідування правоохоронних органів, учинивши не одне тяжке правопорушення³, з іншого, набувають власного досвіду доморощені "авторитети"⁴. Враховуючи такий стан злочинності та необхідність поглиблення зв'язків міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, яка виходить за межі однієї держави, її згрупованістю, уряд нашої держави прийняв рішення вступити до Міжнародної організації кримінальної поліції — Інтерполу. В 1992 р. на 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу Україну було прийнято до членів організації⁵.

Слід підкреслити, що Інтерпол було створено наприкінці 19-го ст., коли досвідчені поліцейські багатьох країн дійшли висновку, що для

Мацко Анатолій Степанович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права НАВСУ, підполковник міліції;

Сущенко Віктор Дмитрович — кандидат юридичних наук, професор, перший проректор з наукової роботи НАВСУ, генерал-майор міліції.

боротьби з міжнародною злочинністю необхідно розробити ефективні засоби і методи, які враховували б і міжнародне кримінальне право⁶, і суворо дотримувалися державного суверенітету кожної країни-учасниці такого співробітництва. За основу роботи боротьби з "міжнародною злочинністю" було визначено методи, аналогічні державним, які використовуються проти національної злочинності, тобто заходи повсякденної поліцейської практики, застосовувати їх слід у міжнародній сфері.

Вперше таку думку було проголошено в 1889 р. на засіданні засновників Міжнародного союзу кримінального права. Учасники такого зібрання констатували появу "міжнародної злочинності" та закликали поліцейські служби різних країн узгоджувати дії у боротьбі з цим явищем. У 1905 р. в м. Гамбурзі на засіданні другого міжнародного об'єднання Криміналістичної громади прийнято звернення до всіх держав створювати у всіх поліцейських відомствах особливі служби для боротьби з міжнародною злочинністю. Висловлювалась і інша пропозиція щодо створення міжнародних поліцейських центрів по боротьбі з окремими видами злочинів, що мають транснаціональний характер.

Подібні події відбувалися на Американському континенті. В Буенос-Айресі в 1910 р. на скликанні поліцейських прозвучав заклик "заснувати всесвітній союз поліції".

Ідею про співпрацю поліції вдалося реалізувати у квітні 1914 р. в Монако, де відбувся конгрес кримінальної поліції за підтримки та ініціативи глави держави герцога Альберта I. До Монако з'їхалися фахівці з 24 країн, які представляли Європу, Азію, Центральну та Південну Америку. Росія, до складу якої входила Україна, прислала одного представника від Міністерства внутрішніх справ. На конгресі не було представників Німеччини, Австро-Угорщини, Скандинавських королівств, тобто країн пронімецької орієнтації. На цьому конгресі було прийнято рішення заснувати спеціальну комісію, а також головне рішення — встановлювати прямі зв'язки між поліцейськими структурами, обминаючи дипломатичні канали для взаємодії у боротьбі з міжнародною злочинністю.

Після першої світової війни у всіх західноєвропейських країнах надзвичайно зросла кримінальна злочинність, поширилися явища наркоманії, проституції. Зростання такої кількості злочинних випадків, що перевищували в кілька разів чисельність випадків за попередній період, поставило завдання перед поліцейськими структурами, яке слід було розв'язувати негайно про необхідність знайти заходи протидії. До того ж, все це зумовлювалося тим, що зростанню транснаціоналізації злочинності сприяло і досягнення світового технічного прогресу, особливо засоби пересування. У 1923 р., коли відбувся другий Міжнародний конгрес кримінальної поліції, по дорогах світу пересувалося більше ніж 18 млн. автомобілів, а деякі континенти поєднувались авіалініями.

Віденський конгрес відкрив нові напрями співпраці держав у боротьбі з транснаціональною злочинністю. У ньому взяло участь 138 делегатів, які представляли 20 країн світу: частину європейських, США, Єгипту, Китаю, Японії. Головними питаннями на порядку денного конгресу стали:

- про співробітництво різних країн у боротьбі зі злочинністю;
- про організацію правової бази регламентації даного питання на міжнародному та внутрішньодержавному рівні;

- наполегливі рекомендації делегатам домагатися від своїх урядів підтримувати контакти поліції без посередництва дипломатів;

- можливість лише центральних органів поліції вступати в зносини з аналогічними установами за кордоном;

- запровадження постійно діючої назви, запропонованої ще у 1919 р. голландцем Ван Хутеном — Міжнародна комісія кримінальної поліції;

- прийняття Статуту (7 вересня 1923 р.) і створення Організації з резиденцією у Відні.

Комісія працювала як допоміжний орган конгресу, який передбачалося скликати один раз на чотири роки. З такими повноваженнями комісія лишалася до 1930 р., до часу проведення конгресу, що визнав себе таким, який втратив силу і прийняв рішення про неприпустимість майбутніх скликань. Саме з 1930 р. комісія працює самостійно. У комісії на початку 1932 р. налічувалося 57 офіційних і 4 надзвичайних члени від 30 країн, а вже в 1938 р. до складу комісії входило 34 країни. На сьогодні кількість членів Організації сягає 179 країн⁷. Перейменовано Комісію в Організацію вже після другої світової війни, і на одному із засідань було схвалено доповнити до повної назви Міжнародної організації кримінальної поліції скорочену назву — Інтерпол.

Інтерпол як міжнародна організація на сучасному етапі, діє як і більшість міжнародних організацій, за типовою, класичною схемою юридичного забезпечення внутрішньої регламентації та схемою управління. Забезпечується правова основа головним документом Статутом, який здебільшого прийнято називати Конституцією, Регламентом, та внутрішніми документами службового користування.

Управління здійснює вищий пленарний орган — Генеральна асамблея; виконавчий орган з більш вузькими повноваженнями та більш вузьким складом — Виконавчий комітет, очолюваний президентом; постійно діючим робочим органом організації є Генеральний секретаріат; до складу входять і Національні Центральні Бюро в країнах членах Організації.

Діяльність Міжнародної організації кримінальної поліції відбувається згідно з Статутом, в якому передбачається, що метою організації є:

забезпечення та розвиток взаємного співробітництва всіх установ кримінальної поліції в межах існуючого законодавства країн та відповідно до Загальної декларації прав людини;

створення та розвиток установ, які можуть плідно працювати в галузі попередження та боротьби зі злочинністю⁸.

В структурі організації працює представницький орган, який утворюється в країнах-членах Організації. Це Національні Центральні Бюро, що діють в поліцейських структурах представлених держав. В Україні, як державі-члені даної Організації, також є Національне Центральне Бюро Інтерполу, створене Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 р. за № 220, в структурі Міністерства внутрішніх справ України⁹. Головними напрямками його діяльності відповідно до статутних положень та враховуючи чинне законодавство України є:

координація діяльності правоохоронних органів країни у боротьбі зі злочинністю, яка носить транснаціональний характер, або такою, що виходить за межі однієї держави;

забезпечення взаємодії з Генеральним секретаріатом та відповідними органами країн-членів Інтерполу.

На виконання зазначених видів діяльності та відповідно до статутних положень організації Бюро розробило низку нормативних документів, які дістали статус правового документа не лише в МВС України як провідного координатора такої діяльності, а й в інших правоохоронних органах, таких як прокуратура, Служба безпеки України, Держаний комітет у справах охорони державного кордону, Державна митна служба, Державна податкова адміністрація та інші державні правоохоронні органи. Відповідно до вищезазначених нормативних документів, які, беззаперечно, ґрунтуються на положеннях Конституції України та чинного законодавства, передбачається виконання повсякденної роботи у таких напрямках:

незаконний обіг наркотичних та психотропних речовин;

тероризм;

злочини у галузі фінансової діяльності;

злочини проти особи та її власності;

фальшивомонетництво, підробка документів та інших цінних паперів;

злочини, пов'язані з культурними цінностями, зброєю, стратегічною сировиною та матеріалами;

крадіжки автомобільного транспорту та інших транспортних засобів;

екологічні злочини;

злочини проти дітей та молоді;

контрабанда людьми та порушення міграційних правил;

запобігання та розкриття злочинів, в основі яких лежать насильницькі дії.

Для виконання подібної діяльності Міжнародна організація кримінальної поліції — Інтерпол має спеціальний арсенал інформованості, завдяки якому проводить розшукову діяльність.

Міжнародний розшук поділяється на: звичайний розшук (розшук злочинців і підозрюваних, а також виконання спостереження за ними) — зелений циркуляр; вимога про затримання в усіх країнах або в деяких регіонах — червоний циркуляр;

змішаний розшук;

розшук пропавших без вісти — синій циркуляр;

розшук трупів за фотокарткою або спеціальною картотекою — чорний циркуляр.

Переконавшись у налагодженні роботи, Національне Центральне Бюро Інтерполу в Україні поставило за мету оволодіти всіма можливостями організації. Нинішня політика щодо реалізації напрямів діяльності Бюро виявила ефективність його роботи.

За останні роки співробітництво правоохоронних органів України за каналами Інтерполу з аналогічними органами інших держав у попередженні та розкритті злочинів транснаціонального характеру інтенсивно розвивається. Обмін інформацією налагоджено з 121 країною світу у 1994 р. — 87, у 1995 р. — 104). Загалом на сучасному етапі 35 973 контакти, що звичайно більше, ніж за всі попередні роки (наприклад, у 1993 р. їх було 8 940).

Обсяги інформації, що проходить за каналами Бюро, останнім часом збільшуються. Інтенсивніша взаємодія відбувається з правоохоронними органами Польщі, Німеччини, Росії, Словаччини, Нідерландів, Бельгії, Латвії, Австрії, Швейцарії, Туреччини, Литви, Болгарії, Канади, Угорщини, Молдови, Великої Британії, США, Норвегії, Швеції та інших країн. Все це свідчить, про значну роботу як самої організації, так і роботу НЦБ Інтерполу в Україні. Результати такої роботи вражаючі: завдяки отриманій інформації встановлено місцезнаходження 76 розшукуваних осіб, ідентифіковано 1 580 осіб, повернуто українським власником 38 тис. викрадених і незаконно переведених за кордон німецьких марок.

Але, проведена Бюро робота, могла б бути ще кращою за умови зосередження уваги законодавця на застарілість положень, що не дозволяють якісно запобігати та розкривати транснаціональні злочини. Складність полягає в тому, що до цього часу не змінено Кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство з питань дії на території України міжнародно-правових норм і двосторонніх угод. У ст. 4, 5 КК України та ст. 31 КПК України передбачено, що настає чинність дії закону на території нашої держави стосовно осіб, які вчинили злочини за кордоном, а відповідно правоохоронні органи України можуть спілкуватися з аналогічними органами інших держав і отримувати докази згідно з міжнародними договорами.

Положення кримінального закону щодо питання реалізації дії закону у просторі не однозначно трактується закон у частині третій

та четвертій, де йдеться про відповідальність "у випадках, передбачених міжнародними договорами"¹⁰. Це викликає неоднозначне тлумачення визначення саме дії міжнародних договорів, адже відповідно до Конвенції про право міжнародних договорів (23 травня 1969 р.) їх класифікація є різною¹¹. Про це зазначається в законі України "Про міжнародні договори України" від 22 грудня 1993 р.¹². Викликає питання про визначення за класифікацією тих міжнародних угод, за якими наставатиме відповідальність, адже Договори різні за своєю класифікацією та положеннями. Наприклад, якщо в Договорі про дружбу та співробітництво з Францією ст. 23 передбачає організацію співпраці щодо боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин, визначається лише напрям співробітництва а в договорі з Польщею про взаємну допомогу прямо передбачено проведення слідчих дій, то вважаємо, що саме останній договір можна взяти як такий, що поширює юрисдикцію кримінального права. В питаннях, які торкаються суто відомих угод, укладених правоохоронними органами, що, також, передбачають напрями діяльності у боротьбі зі злочинністю, не можна вести мову про підстави дії кримінального права, оскільки такі відомчі договори юридичної сили не мають. Це законодавець, на жаль, не визначив, таке положення не міститься і в проектах Кримінального кодексу України.

Наступним питанням стосовно організації правового простору щодо співпраці держав є питання використання доказів винності особи, яка підозрюється у вчиненні злочину. Всім відомо, що система збирання доказів у кожній країні різна. Наприклад, в деяких країнах Європи не передбачено використання інституту понятих, а просту процесуальну дію виїмку може зробити поліція і це вважатиметься законним. Згідно з законодавством України виїмка, проведена співробітниками правоохоронних органів, що відносяться до категорії поліцейських за класифікацією міжнародних визначень, буде порушенням законності. На підставі чого суд визнає отримані докази недійсними. Отже постає запитання: "Як в такому випадку здобуті докази враховуватиме суд?" Відповідь невідома. Також немає відповіді і на запитання про використання отриманих доказів та даних про особу з інших держав. Це не визначено в переліку їх одержання та використання ні в судовому розгляді, ні під час слідства (Див. КПК України)¹³.

Привертає увагу і питання стосовно екстрадиції, тобто напрями діяльності, який є завершальним на стадії боротьби зі злочинністю. Всім відомо, що саме притягнення винного до відповідальності є напрямом реалізації зусиль всієї боротьби зі злочинністю, у разі, якщо винного не притягнуто до відповідальності, то така боротьба втрачає зміст.

Для нашої держави як суб'єкта міжнародно-правових відносин, питання екстрадиції є новим лише в аспектах, пов'язаних зі збільшенням чисельності транснаціональної злочинності та зі створенням власної правової бази щодо виконання видачі. Такий висновок ґрунтується

на тому, що раніше Україна як член міжнародного співтовариства та член ООН працювала над питаннями, пов'язаними з розшуком та притягненням до кримінальної відповідальності міжнародних злочинців, вчинивших геноцид, де екстрадиція застосовувалася досить таки часто. Але у внутрішньодержавному правовому врегулюванні даний інститут не знайшов свого застосування. В законодавстві України і під час існування у колишньому СРСР, і до цього часу немає певної встановленої регламентації на рівні національного законодавства регулювання видачі, як це визначено в законах країн Європи, наприклад, Німеччині, Франції та інших.

А відповідно, якщо немає законодавства, тобто чіткого визначення правового положення, дії правоохоронних структур та статус особи, яка підлягає екстрадиційному процесу, вважаються беззаконними.

Насамперед, звернемо увагу на різницю у положеннях взяття під варту особи, яку буде видано. Взяття під варту передбачає певний захист особи, як це зазначено у міжнародно-правових нормах, зокрема, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (Факультативний протокол 1 до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права ратифіковано Україною 23 грудня 1990 року і його дія на території України має силу закону ст. 9 Конституції)¹, що ніхтос не може бути позбавлений свободи інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, що встановлено законом. Проте в Україні немає спеціального законодавства. І Чинне кримінально-процесуальне законодавство (ст. 106, 115, 148 КПК України), регламентуюче підстави затримання і подальший арешт, не містить такої підстави для проведення видачі і таких норм. Цього немає і в проектах Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України.

Постає запитання: "Чи правомірно виконувати затримання і арешт особи з порушенням її законних прав для видачі, коли на сьогодні в країні проголошено політику дотримання прав та свобод, загальновизнаних в міжнародному праві. Це створює прецедент беззаконня, який несе в собі небезпеку стати правилом. На нашу думку, буде погано саму ідею справедливості не лише до осіб, які підлягають видачі, а і до іншої категорії населення. Отже, Україна зробила крок до співпраці з міжнародною організацією. Проте на шляху нашого НЦБ Інтерполу в Україні є багато проблем, які слід розв'язувати на рівні державного управління, зокрема і законодавцям.

¹ Див.: *Декларація про державний суверенітет України* // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога. Книга перша. К., Юрінком, 1996. С. 1157—1161.

² Див.: *Положення Конституції України*. К., 1996. С. 3—5.

³ Див.: *Комплексна програма боротьби зі злочинністю на 1995—2000 роки* // Закон і бізнес. 16 травня 1996 року.

⁴ Див.: *Там само*.

⁵ Див.: *Матеріали Резолюції Генеральної асамблеї Міжнародної організації кримінальної поліції*. Ліон, 1992. С. 12.

⁶ Сам термін "Міжнародне кримінальне право" був висунутий ще у 18 ст., коли почали розглядати питання стосовно міжнародної відповідальності за міжнародні злочини, що посягали на свободу особи, але не був сприйнятий науковцями і політиками. Аргументом на користь незастосування такого терміну та розвитку інституту міжнародного кримінального права в галузі, висувалося, що держави, які дозволяють втручатися у реалізацію внутрішньої політики стосовно карної політики втрачають частину суверенітету.

⁷ Див.: *Криміногенна ситуація в Україні: оцінка, тенденції, проблеми*. К., 1996. С. 77–80.

⁸ Див.: *Статут Міжнародної організації кримінальної поліції*. Інтерпол.

⁹ Див.: *Наказ МВС України № 194 "Про заходи щодо виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 року № 220 "Про Національне центральне бюро Інтерполу"*. К., 1993. С. 5–8.

¹⁰ *Кримінальний кодекс України*. К.: Право, 1998. С. 6.

¹¹ Див.: *Конвенція про право міжнародних договорів* // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. (Книга перша). К.: Юрінком, 1996. С. 20–22.

¹² Див.: *Закон України "Про міжнародні договори України"* // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. (Книга перша). К.: Юрінком, 1996. С. 1165 – 1176.

¹³ Див.: *Кримінально-процесуальний кодекс України*. К.: Право, 1998. С. 16–23.

¹⁴ Див.: *Закон України "Про ратифікацію Факультативного протоколу № 1 до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права"* // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 36. Ст. 471.

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

О.В. КИЇВЕЦЬ

Кінець "холодної" війни не призвів, на жаль, до соціально-економічного прогресу людства. Він швидше поклав початок "холодному" миру. Відображенням цього стали розпад політичних систем та соціальна дестабілізація, як в країнах колишнього Варшавського договору, так і в світі. На сьогодні кожний п'ятий мешканець Землі знаходиться за межею бідності. І якщо стан справ не зміниться, то за життя одного покоління ця цифра збільшиться в 4 рази¹.

На Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку у Копенгагені (1995 р.) було відмічено складне положення країн, що розвиваються, та країн, що знаходяться на перехідному етапі до ринкової економіки, до яких було віднесено і нашу державу. Їх борг країнам Заходу та кредитно-банківським установам загалом складає 1,4 трлн американських доларів. Ця сума удвічі більша, ніж 10 років тому.

Однією з головних ознак останніх 50 років є збройні конфлікти різної інтенсивності як внутрішні, так і зовнішні. За період з 1945 р. до сьогодні день у цих конфліктах загинуло 20 млн осіб. У період з 1988 до 1992 р. з 82 конфліктів — 79 були внутрішніми і носили, в основному, етнічний характер. Звідси і чисельні потоки біженців. За повідомленням Міжнародної організації з проблем міграції, контрабанда мігрантів найчастіше приносить прибутки не менші, ніж незаконна торгівля наркотиками.

Наведені вади суспільства є найсприятливішим середовищем для злочинності. Держави, до обов'язків яких входить організація боротьби зі злочинністю, вже не в змозі самостійно боротися з цим явищем, яке перетинає їх кордони. Вони вимушені співпрацювати і надавати одне одному правову допомогу у кримінальних справах. У такій складній ситуації є досить відчутні недоліки такої співпраці, серед них, зокрема, відсутність правової бази, що використовуються правопорушниками для вчинення та приховання слідів злочинів міжнародного характеру.

Київець Олена Валеріївна — ад'юнкт кафедри конституційного права Університету внутрішніх справ МВС України, старший лейтенант міліції.

Отже сучасний період розвитку злочинності у світі свідчить про зростання міжнародного фактора в її структурі. Лише в Берліні діє близько 100 експерно-імпорتنих компаній зі встановленими зв'язками з організованими злочинними синдикатами з країн СНД². Характерними ознаками сучасної злочинності є:

- високий ступінь організованості;
- наявність міжнародних зв'язків;
- наявність значних фінансових ресурсів;
- розподіл сфер впливу;
- спеціалізація і кооперація.

Проблемі організації боротьби зі злочинністю у міжнародному масштабі приділяється посилена увага з боку міжнародних організацій та лідерів країн, зокрема Радою Європи та ООН. Надзвичайно велике значення для боротьби з незаконною торгівлею наркотичними та психотропними речовинами відіграє Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, прийнята 1988 р. Швидко розвивається співпраця в цій галузі і в межах СНД. У серпні 1992 р. усі держави-члени СНД, а також Грузія підписали Угоду про взаємодопомогу міністерств внутрішніх справ у сфері обміну інформацією, а вже в січні 1993 р. в Мінську країни Співдружності (крім Азербайджану) підписали Конвенцію про правову допомогу і правові відносини з цивільних, сімейних та кримінальних справ. Це питання неодноразово піднімали керівники багатьох держав. У виступі на розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президенті України Президент України Л.Д. Кучма зазначав: "Тими силами, засобами, які застосовуються зараз, злочинність неможливо взяти під контроль, а тим більше здолати"³.

Однією із проблем боротьби зі злочинністю міжнародного плану, вирішення якої дає можливість виробити єдиний підхід з боку різних країн, є уніфікація кримінального законодавства. Адже не існує єдиного підходу навіть до основоположного поняття кримінального права — злочину. Як відомо, у внутрішньодержавному кримінальному праві існує два підходи до визначення цього терміну — формальний та матеріальний. Формальний підхід застосовується здебільшого в англосаксонській системі права. У кримінальному праві Великої Британії взагалі не визначено поняття злочину. У ст. 64 Кримінально-правового Акта роз'яснюються лише такі терміни:

1. Злочин, за яким виноситься обвинувальний (*виправдовувальний*) вирок, означає злочин, вчинений дорослою, осудною особою, якщо ця справа не може бути розглянута інакше, ніж в судовому порядку.

2. Злочин, що переслідується в порядку сумарного провадження, означає злочин у випадку вчинення його дорослим, що підлягає розгляду лише у порядку сумарного провадження.

3. Злочин, що підлягає розгляду в судовому або іншому порядку, може означати злочин, вчинений дорослою особою, яка переслі-

дується в порядку сумарного провадження або з винесенням обвинувального (виправдовувального) вироку.

У статті 1 КК Швеції, законодавство якої відносять до континентальної системи права, зазначено, що "Злочином є акт, за яким слідують покарання, передбачене цим кодексом". У нашому ж законодавстві поняття злочину визначено так: "передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння, що посягає на суспільний лад України, його політичні та економічні системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а так само, інше, передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок". Однак, неможливо застосовувати кримінальне законодавство різних країн до злочинів міжнародного характеру. Тобто існує необхідність уніфікувати норми кримінального права різних країн. І передусім необхідно виробити уніфіковану форму міжнародних актів, в яких би не лише зазначалося вказувалося діяння, а й види покарань за ці діяння. Велику роль в організації та координації боротьби з міжнародною злочинністю відіграє Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол). У своїх деклараціях Інтерпол неодноразово закликає до створення "універсального кримінального законодавства", становлення "інтернаціональної кримінальної юрисдикції".

Цілком зрозуміло, що поняття "злочин", як і поняття "кримінальне право" мають насамперед внутрішньодержавне походження. Ними визначають найважкіші та небезпечніші для суспільства протиправні діяння. Однак, з розвитком міжнародного права, зокрема такої його складової частини як міжнародне кримінальне право, призвело до появи поняття "злочин" в дещо іншому аспекті — міжнародно-правовому. Але відсутність детермінації цього поняття дозволяє своєрідно тлумачити міжнародно-правові документи, як:

вчинення кримінально караних діянь фізичними особами, що порушують інтереси кількох держав;

найбільш тяжкі правопорушення, вчинення яких тягне визначення держави як злочинної (наприклад, терористичною);

порушення певних міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, яких держави повинні дотримуватись при розробці і застосуванні норм внутрішнього права (наприклад, рекомендації стосовно смертної кари).

В працях вітчизняних юристів це питання ще не розкрито. Зокрема, І. Карпець вважає, що під поняттям організованої транснаціональної злочинності слід розуміти різні за ступенем суспільно небезпечні діяння двох видів: міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, що є предметом регулювання міжнародного кримінального права.

Міжнародні — це лише ті злочини, що представляють собою найвищий ступінь небезпеки для мирних відносин між державами незалежно від соціально-економічної формації та державного устрою.

До них відносять тяжкі злочини проти людства, миру та безпеки народів (наприклад, геноцид, біоцид тощо). До злочинів міжнародного характеру відносять різного роду злочини, що представляють собою меншу небезпеку, ніж міжнародні і визначаються міжнародними актами. Вони заподіють шкоду нормальному міжнародному співробітництву держав, організацій та громадян⁴. Сьогодні найнебезпечнішим для міжнародного співробітництва такі види транснаціональних злочинів, які в основі мають організований характер:

- тероризм;
- незаконний обіг наркотичних засобів, зброї та військової техніки;
- викрадення радіактивних матеріалів;
- фальшивомонетництво;
- "відмивання" грошей;
- работоргівля у формі найму робочої сили;
- крадіжки автотранспорту;
- контрабанда людськими органами та тканинами;
- захоплення та угон повітряних та морських суден;
- торгівля жінками та дітьми.

Цей список не вичерпний, оскільки суспільно небезпечні діяння дедалі набувають міжнародного характеру.

Однак, якщо керуватися визначенням поняття транснаціональної злочинності, запропонованої І. Карпецем, то за обсягом воно збігається з поняттям злочину в міжнародному кримінальному праві, яке також включає в себе міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру. Проте, на нашу думку, ці поняття не можуть збігатись, оскільки до транснаціональних злочинів відносять передусім тероризм, незаконну торгівлю наркотиками, різного роду контрабанду, "відмивання брудних" грошей. Тобто, це ті злочини, які наукою міжнародного права віднесені до розряду злочинів міжнародного характеру. Відтак не всі види злочинів міжнародного характеру можна віднести до транснаціональних злочинів. Коли йдеться про ці два поняття, ми маємо на увазі злочини, які виходять за межі держави і з якими держава не в змозі боротися самостійно. Але тут є певні особливості. Транснаціональні злочини — це злочини, що насамперед вчинюються організованими групами і порушують інтереси двох або більше держав, з суб'єктивної сторони характеризуються лише прямим умислом. Тоді як злочини міжнародного характеру можуть бути вчинені як групою осіб, так і окремою особою, як з умислом (прямим чи побічним), так і без такого. З цього логічно зробити висновок, що транснаціональні злочини є складовою та невід'ємною частиною злочинів міжнародного характеру, які визначають його об'єктивну та суб'єктивну сторони.

Таким чином, ми з'ясували обсяг і зміст поняття злочину в міжнародному кримінальному праві. Воно містить: міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру, до складу яких входять транснаціональні злочини.

Як і будь-яке суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним правом, злочин в міжнародному праві має складові частини, тобто склад злочину. Цілком можливо, погодитися із думкою І. Карпеца, згідно з якою об'єктом таких злочинів не можуть виступати суспільні відносини, нормальне існування суспільства, його безпеки, а також закони, міжнародно-правові акти та інші правові акти, які охороняють міжнародний правопорядок. На нашу думку, основним об'єктом таких злочинів виступають все ж діючі міжнародно-правові акти (дво- або багатосторонні). Об'єктивна сторона цих видів злочинів характеризується дією, адже для того, щоб вчинити геноцид або пошкодити чи розірвати морський кабель необхідна дія. Особливістю об'єктивного складу є те, що місце вчинення злочину не завжди збігається з місцем настання шкідливих наслідків. Наприклад, фальшиво-американські долари вироблялися на території Італії, розповсюджувались в ФРН, Франції, Литві та інших країнах колишнього СРСР, а економічну шкоду було заподіяно передусім США.

Досить цікаве питання про об'єктивний склад — безперечно суб'єктом міжнародних злочинів виступає держава. Однак, відповідальність за міжнародні злочини несуть агенти держави (їх ще називають представниками держави), тобто особи, які діють від імені держави або як фактичні агенти без законних повноважень. Суб'єктом же злочинів міжнародного характеру виступають осудні фізичні особи, які досягли певного віку. Однак, при вирішенні питання про вік кримінальної відповідальності може виникнути колізія між законодавствами різних країн, оскільки в них вік, з якого можливо притягати до кримінальної відповідальності визначається по-різному. Тому в загальній формі запропоновано настання відповідальності з 16 років, а за злочини, в яких суб'єктом виступає посадова особа, з повноліття. Як і при загальнокримінальних злочинах, при вчиненні злочинів міжнародного характеру може підніматись питання про спеціальний суб'єкт злочину, яким виступають особи, окремо виділені в міжнародно-правових актах: найомники, посадові особи та ін. Що стосується осудності, то як і при звичайних кримінальних злочинах, якщо є сумніви у психічній повноцінності, необхідний висновок лікарів-спеціалістів про психічний стан осіб, які вчинили злочини міжнародного характеру. Осудна чи неосудна особа вирішує суд з урахуванням думки експертів.

Досить спірним питанням в науці кримінального права є проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб. У міжнародному кримінальному праві це питання було вирішено однозначно: у вироку Нюрнберзького військового трибуналу злочинними організаціями визнано СС, СД, керівний склад нацистської Німеччини. Суб'єктивна сторона може бути як з умислом, так і без умислу, умисел — як прямий, так і побічний. Якщо йдеться про міжнародні злочини, то винс може характеризуватися лише прямим умислом. Теж стосується і транснаціональних злочинів. Однак, такий злочин, як, наприклад

розрив чи пошкодження підводного морського кабеля може бути вчинено як з умислом (прямим чи побічним), так і без умислу.

Виходячи з того, що під дію міжнародного кримінального права підпадають певні групи діянь, небезпечні для міжнародного спілкування, надзвичайно важливо визначити поняття злочину на міжнародному рівні. Оскільки від того, які правопорушення визнаватимуться злочинами, що заподіюють шкоду двом або більше державам, залежать форми та методи боротьби з ними, вихідні позиції для прийняття законодавчих актів усіма членами міжнародного співтовариства, вдосконалення національно законодавства.

Отже можна дійти висновку, що злочином у міжнародному кримінальному праві можуть визнаватись лише явища, надзвичайно небезпечні для існуючих мирних відносин та співпраці держав, і які заподіюють шкоду міждержавному спілкуванню та міждержавним інтересам, передбачені міжнародно-правовими актами.

Взагалі поняття злочину має бути закріплено офіційно в міжнародному кримінальному кодексі для того, щоб за вчинення протиправного діяння, передбаченого міжнародним правом наступала не лише відповідальність, яка зазначена у національних кримінально-правових нормах, а й — міжнародно-правова відповідальність. Однак, розробка та прийняття такого кодексу вимагає багато часу та зусиль. Ще у 1954 році за рішенням Генеральної Асамблеї ООН Комісія з питань міжнародного права розробила проект кодексу міжнародних злочинів. На черговій сесії у 1991 р. Комісія схвалила проект Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства в першому читанні. Тут йдеться тільки про певний вид правопорушень, які складають лише частину тих суспільно небезпечних явищ, що є предметом регулювання міжнародного кримінального права. Отже, досить нагальною постає необхідність у створенні документа, який вирішив би одну з найбільших проблем міжнародної охорони правопорядку — уніфікацію кримінального законодавства. Цілком очевидно, що норми, закріплені в Кодексі, не будуть обов'язковими для суверенної держави, але підписання міжнародного документа стане своєрідним вираженням ставлення даної країни до тих правопорушень, які виходять за межі державних кордонів.

¹ Див.: *Панов В.В.* "Международное уголовное право". М., 1997. С. 94.

² Див.: *Дорошенко А., Овсій І.* Транснаціональні злочинці // Юридичний вісник України. 1997. № 37.

³ "Проти злочинності всією громадою". Виступ Президента України Л.Д. Кучми на розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. Урядовий кур'єр. 1997. 18 лютого.

⁴ Див.: *Проблемы борьбы с организованной транснациональной преступностью.* Законность. 1995. № 1.

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

ПОНЯТТЯ І ВИДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Б.Є. ЛУК'ЯНЧИКОВ, Є.Д. ЛУК'ЯНЧИКОВ

Сучасний етап розвитку науки і техніки характеризується швидким зростанням ролі інформації в житті суспільства. Інформація належить до одного з фундаментальних понять науки, таких як матерія та енергія. Сьогодні важко уявити галузь діяльності людини, у якій не застосовувався б цей термін. Ми постійно зустрічаємося з політичною, економічною, соціальною, технічною, біологічною, медичною й іншими видами інформації залежно від галузі науки, техніки, права, тощо.

Розповсюджене вживання терміна інформація у дослідженні правових явищ пов'язується з розвитком окремого загальнонаукового (інформаційного) підходу¹. Цей термін вживається, як правило, у сполученні з іншими, завдяки чому з'явилися нові поняття: "правова інформація", "юридична інформація", "судова інформація", "доказова інформація", "оперативна інформація" тощо.

При дослідженні правової інформації А.Ф. Шебанов визначає її як сукупність відомостей про право у всіх процесах і явищах, пов'язаних з ним, а залежно від джерела, з якого вона виходить, поділяє на офіційну та неофіційну².

З широкого кола соціальної інформації Р.А. Сафаров виділяє державно-правову, до якої відносить "інформацію про державно-правові інститути" (у широкому розумінні), поділяючи на загальну та галузеву юридичну. Загальна юридична інформація охоплює "усю сукупність відомостей, суб'єктом і об'єктом яких є державні органи, де-

Лук'янчиков Борис Євгенович — ад'юнкт кафедри криміналістики НАВСУ, старший лейтенант міліції;

Лук'янчиков Євген Дмитрович — заступник начальника Інституту підготовки управлінських кадрів НАВСУ, полковник міліції.

путати і громадяни", а галузева — сукупність відомостей за конкретною галуззю: цивільно-правовою, кримінально-правовою, тощо³.

Зазначені поняття загалом охоплюють усю сукупність відомостей про право, а також інформацію, що міститься у сфері правового регулювання: безпосередньо у текстах нормативних актів; юридично-значущих фактах та явищах, процесах соціально-економічного життя, що вступають об'єктами правового регулювання.

Водночас розроблено поняття нижчих рівнів узагальнення, що стосуються правової інформації. Вони звужують його і виділяють лише ту інформацію, що використовується у вузькій галузі права, включаючи: кримінальне право, кримінальний процес та криміналістику і відноситься до розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Дослідженню поняття, змісту і структури кримінально-правової інформації приділив увагу В.О. Петров. До неї він відносить інформацію, що характеризує сферу діяльності правоохоронних органів, пов'язану з правовим реагуванням на злочини, які вчинюються, готуються або вже вчинені, і визначає її як сукупність даних, що відображають: стан і тенденції явищ, для боротьби з якими застосовуються кримінально-правові норми; обсяг, інтенсивність, структуру реалізації правоохоронними органами кримінально-правових норм та інститутів для притягнення винних до кримінальної відповідальності; виконання покарання; використання допоміжних заходів кримінально-правового характеру; результати застосування кримінально-правових заходів⁴.

Кримінально-правова інформація є соціологічним підґрунтям для прийняття рішень про зміни законодавчого врегулювання кримінально-правової боротьби зі злочинністю, а тому її значення важко переоцінити. Але цей аспект не стосується нашого дослідження.

Розглянемо докладніше поняття і види криміналістичної інформації. Так, М.Н. Хлинцов зазначає, що криміналістичною інформацією слід вважати будь-які відомості, отримані процесуальним та непроцесуальним шляхом під час розслідування злочину слідчим або працівником органу дізнання відповідно до рекомендацій, розроблених криміналістикою, що можуть бути доказами у справі або сприяти отриманню доказів та застосуванню заходів для попередження і припинення інших злочинів⁵. Це визначення занадто громіздке і незручне у користуванні. Посилання на те, що це "відомості, отримані процесуальним та непроцесуальним шляхом в ході розслідування" не несе наукового навантаження. Адже відомо, що при розслідуванні існують два шляхи одержання інформації: процесуальний та непроцесуальний. Будь-які інші поки що не відомі. Отже можна дійти висновку, що вся інформація, якою користуються в ході розслідування, є криміналістичною. Значну її частину складає інформація, зібрана із застосуванням оперативно-розшукових заходів. Інколи її називають орієнтуючою, але підстав для цього не наводять, а тому цей термін також не є безперечним. Очевидно, мають бути інші пояснення для застосування терміна "криміналістична інформація".

Про існування криміналістичної інформації зазначає М.В. Салтєвський, проте визначення не формулює. Він визначає, що її не можна ототожнювати з юридичною інформацією, як ширшим поняттям, що включає усі відомості правового і неправового характеру, які використовуються не лише для розслідування і попередження злочинів, а і регулювання інших правових відносин суспільного життя, і звертає увагу на її специфічні ознаки. Вона перебуває у сфері розслідування злочинів; використовується сукупно з іншими видами, утворюючи інформаційну систему, що дозволяє встановлювати обставини події злочину; в інформаційній системі займає домінуюче значення; слідчий отримує її провадженням слідчих дій та організаційних заходів, а орган дізнання — при проведенні оперативно-розшукових заходів⁶.

Зазначену думку поділяє М.С. Польовий, який обґрунтовує необхідність використання такого поняття і явища, що відображає це поняття⁷.

Іншої думки дотримуються Г.А. Матусовський та А.А. Дудніков. Вони відзначають, що доповнення до інформації терміна "криміналістична" не завжди себе виправдовує, оскільки здебільшого йдеться про "криміналістично значимі явища", "криміналістичні ознаки" тощо. Ці та подібні поняття можуть використовуватися досить умовно, оскільки "криміналістичне" означає в основному, використовувані засоби, а сутність, яку вони відображають, відноситься до сфери доказування. Тому, вважають вони, правильніше визначити інформацію не як криміналістичну, а як інформацію про події злочину, оскільки йдеться про відомості, що містять ознаки, які мають значення для виявлення та розслідування злочинів, а процес цей здійснюється криміналістичними засобами⁸.

Подібну думку висловлюють і інші автори. Аналізуючи злочинну діяльність, В.Я. Колдін в ієрархії знання про неї виділяє три рівні: криміналістичний, процесуальний, матеріально-правовий. При цьому, зазначає він, криміналістичне значення мають будь-які, зокрема нейтральні у кримінально-правовому відношенні, елементи події, що розслідується, і які містять пряму або опосередковану інформацію про неї. Ця інформація складає основну кількість криміналістичної інформації, обробка якої лише в кінці приводить до встановлення предмета доказування, наявності або відсутності складу злочину⁹.

Дещо інакше до розгляду даного питання підходить Р.С. Белкін. Він називає інформацію криміналістично значущою і відносить до неї відомості, дані, що стосуються розкриття і розслідування злочину¹⁰. Певних пояснень або обґрунтування щодо вживання зазначеного поняття не наводить, але і послідовності у такому підході не дотримується. Він не визначає, що інформація має доказове або орієнтуюче значення, а називає її доказовою або орієнтуючою¹¹.

Із зазначеного очевидно, що утворення нових термінів навколо інформації відбувається за допомогою таких додаткових слів, як кримінально-правова, процесуальна, кримінологічна та інші, підкреслюю-

чи її належність до певної галузі права або знань. Якщо це не викликає ні у кого принципових заперечень, то вважається за можливе використовувати таке поняття як криміналістична інформація і позначати ним відомості, які вилучено зі слідів злочину суто криміналістичними засобами (зокрема і оперативно-розшуковими), що стосуються розкриття, розслідування та попередження злочинів.

При розслідуванні криміналістична інформація може збиратися у процесуальній та непроцесуальній формі. Якщо за критерій розподілу інформації на групи прийняти засоби її збирання, то достатньо правомірно і обґрунтовано називати її процесуальною та непроцесуальною. До процесуальної належатиме вся інформація, зібрана у порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законом. Такий вид інформації розглядається у цій статті.

У процесі доказування при розслідуванні злочинів процесуальній інформації належить провідна роль. Адже вона складає сутність, зміст судових доказів, але не вичерпується ними. Тому незрозумілим стає твердження Д.І. Беднякова, який процесуальну інформацію отожднює з доказовою. Він пише: "інформація про злочин може бути або процесуальною (доказовою), або непроцесуальною"¹².

Появі терміна "доказова інформація" криміналістика зобов'язана Р.С. Белкіну та А.І. Вінбергу, які запропонували його, досліджуючи поняття інформації з погляду теорії доказів¹³. Це поняття увійшло в теорію і практику, підтримано вітчизняними криміналістами і не викликає сумнівів при застосуванні¹⁴.

Зауважуючи Д.І. Беднякову, Р.С. Белкін вважає, що доказовою є лише та інформація, що складає зміст доказів, виступає засобом і служить цілям доказування¹⁵. З таким твердженням можна було б погодитись, але виникають певні сумніви. Для чого вживати термін, який не несе нового змісту, якщо можна користуватися таким, що передбачений законом, що витримав перевірку часу і практикою. Це докази. Адже інформація, відомості саме і утворюють зміст доказів. Прикладом виваженого і витонченого застосування термінів, що розглядаються, може бути стаття В.К. Лисиченка, присвячена концептуальним напрямкам розвитку кримінально-процесуального законодавства¹⁶.

Вимагає також уточнення твердження Р.С. Белкіна про те що докази можуть бути отримані лише провадженням слідчих дій¹⁷. За такого підходу обмежуються процесуальні засоби збирання доказів як у стадії попереднього розслідування, так і у стадії порушення кримінальної справи. Тому слід підтримати авторів, які зазначають, що доказами у кримінальному процесі є переважно фактичні дані (відомості про факти, інформація), зібрані самими слідчими органами, прокурором, суддею і судом внаслідок їх *процесуальної* діяльності, але цим не обмежуються (виділено нами). Як докази, зазначають вони, можуть також використовуватись фактичні дані, одержані і зафіксовані із застосуванням технічних засобів оперативними підрозділами органів внутрішніх справ і Служби безпеки України, Прикордонних військ, Управ-

ління державної охорони, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ, спеціальними підрозділами по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України при здійсненні ними оперативно-розшукової діяльності (п. 2 ст. 10 Закону про оперативно-розшукову діяльність, ч. 3 ст. 15 Закону про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю), а також відомості про факти, зібрані адвокатом при здійсненні ним своєї професійної діяльності (ст. 6 Закону про адвокатуру)¹⁸.

Звичайно, що процесуальна діяльність значно ширша ніж проведення слідчих дій. Нею охоплюються усі дії, спрямовані на збирання доказів при перевірці заяв і повідомлень про злочини, різноманітні запити для отримання доказів, що характеризують особу обвинуваченого, тощо.

Поряд із зазначеними термінами зустрічається поняття "судова інформація"¹⁹ та "слідча інформація"²⁰. Якого значення намагалися надати інформації автори введенням цих понять, передбачити важко. Можливо, цим зазначається, у ході якої діяльності (судової чи слідчої) зібрано інформацію, або акцентується увага на суб'єкті, який її отримав, але будь-яка ясність цими поняттями не вноситься. З аналізу змісту поняття "судова інформація" зрозуміло, що це — сукупність особливостей (ознак) окремих об'єктів, фактів і обставин події злочину, отриманих з кримінально-процесуальних джерел, що слугують засобом встановлення істини у кримінальній справі. За характером і змістом воно наближається до поняття, запропонованого Р.С. Белкіним та А.І. Вінбергом, але автор не обмежує засоби її збирання слідчими діями, а робить акцент на процесуальних джерелах, з яких вона може бути вилучена.

Вільне оперування терміном "інформація" з різними означувальними словами не завжди є виправданим, інколи навіть важко усвідомити, що мається на увазі при його застосуванні. Неприпустимим є заміна усталених в теорії та закріплених у законі понять терміном інформація з позначувальними словами. Правильно з цього приводу зазначає В.Г. Лукашевич, що підміна кримінально-процесуальних понять "докази" і "джерела доказів" терміном "доказова інформація" породжує певну двозначність. Тому надалі впорядкування і нормування мови дисциплін правничого циклу та юридичної лексики спілкування науковців і практиків є актуальною науковою проблемою²¹.

Зважаючи на вимоги, що пред'являються до мови криміналістики, ці вживання суперечать основному принципу застосування понять науки, їхній однозначності. Кожний термін має вживатися лише у тому значенні, у якому він відповідає поняттю, що визначається цим терміном²².

¹ Див.: Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. К.: Изд-во УАВД, 1993.

- ² Див.: *Шебанов А.Ф.* Содержание и цели правовой информации // *Правовая информация*. М., 1974. С. 8–9.
- ³ Див.: *Сафаров Р.А.* Государственно-правовая информация и общественное мнение // *Право и социология*. М., 1973. С. 209.
- ⁴ Див.: *Петров В.А.* Понятие уголовно-правовой информации, её структура и содержание. М.: Академия МВД СССР, 1989. С. 3–4.
- ⁵ Див.: *Хлынцов М.Н.* Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. С. 38.
- ⁶ Див.: *Салтеевский М.В.* Криминалистика. В современном изложении юристов. Х.: ИМП "Рубикон", 1996. С. 142–143; Специализированный курс криминалистики: учебник, К.: НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. С. 56–58.
- ⁷ Див.: *Палевой Н.С.* Криминалистическая кибернетика. М.: Изд-во МГУ, 1989. С. 73.
- ⁸ Див.: *Матусовский Г.А., Дудников А.А.* Возможности разработки и применения в целях расследования типовых схем признаков хищений и программы для ЭВМ // Проблемы совершенствования расследования и профилактики преступлений на современном этапе. Уфа, 1990. С. 129.
- ⁹ Див.: *Колдин В.Я.* Криминалистическое знание о преступной деятельности: функция моделирования // Советское государство и право, 1987, № 2. С. 64–65.
- ¹⁰ Див.: *Белкин Р.С.* Криминалистическая энциклопедия. М.: Изд-во БЕК, 1997. С. 84.
- ¹¹ Див.: *Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования* // Под ред. Т.В. Аверьяновой и Р.С. Белкина. М.: Новый Юрист, 1997. С. 150–151.
- ¹² *Бедняков Д.И.* Непроцессуальная информация и расследование преступлений. М., 1991. С. 66–67.
- ¹³ Див.: *Белкин Р.С., Винберг А.И.* Криминалистика и доказывание. М., 1969. С. 173, 176.
- ¹⁴ Див.: *Криміналістика*. Харків: Право, 1998. С. 30.
- ¹⁵ Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т.3. М.: Юрист, 1997. С. 401.
- ¹⁶ Див.: *Лисиченко В.К.* Концептуальні напрямки й етапи розвитку кримінально-процесуального законодавства // Вісник Української академії внутрішніх справ. 1997. № 1. С. 98–104.
- ¹⁷ Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т.3. М.: Юрист, 1997. С. 401.
- ¹⁸ Див.: *Михеенко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я.* Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 113.
- ¹⁹ *Трофимов А.М.* Использование некоторых закономерностей отражения в процессе расследования // Труды Высшей школы МООН СССР, 1967, № 15. С. 91.
- ²⁰ *Бахін В.П., Кузьмічов В.С., Весельський В.К.* Тактика слідчої дії: Поняття, сутність, зміст // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. 1998. № 2. С. 221.
- ²¹ Див.: *Лукашевич В.Г.* До визначення поняття "інформація", що аживається в сучасному юридичному обігу // Вісник Запорізького юридичного інституту, 1998. № 2. С. 10–11.
- ²² Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3. М.: Юрист, 1997. С. 319.

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ З КРИМІНАЛІЗАЦІЄЮ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

А.І. БЕРЛАЧ

Трансформаційні процеси, пов'язані з перехідним етапом розвитку нашої держави, характеризуються активною криміналізацією економіки. Паралельно існують об'єктивна необхідність ринкових перетворень і зміни форм власності та проблеми правового регулювання господарської діяльності. Економічна злочинність та інші правопорушення у галузі господарської діяльності набули в Україні останнім часом масового характеру. Завдяки послідовному здійсненню розроблених правоохоронними органами спеціальних заходів протидії злочинності у галузі економіки в 1998 р., розкриття злочинів економічної спрямованості становить 65,3 тис., що на 2,9 тис. більше ніж у 1997 р.¹ При цьому майже на третину більше виявлено тяжких злочинів, що за оцінками фахівців завдали державі збитків на суму понад 10 млрд доларів США². Однак ця цифра приблизна, точний розмір цих збитків з'ясувати неможливо.

Злочинність у галузі економіки не знає кордонів: держави ближнього зарубіжжя — це спільне кримінальне поле для зловмисників, оскільки злочинні дії мають транснаціональний характер. Викликає занепокоєння і той факт, що з розширенням зовнішньоекономічних зв'язків, посиленням інтеграційних процесів у світовій банківській системі, міжнародні злочинні формування діють подібно до офіційних суб'єктів підприємницької діяльності, розробляючи і використовуючи нові способи протиправного накопичення і "відмивання" кримінальних капіталів.

Прийняті у державах СНД заходи протидії криміналізації економіки не завжди відповідають злочинним проявам і недостатньо скоординовані та узгоджені. Внаслідок цього збільшуються масштаби транснаціональної організованої злочинності, можливості її проникнення в економічну, політичну, соціальну й фінансову галузі, що дестабілізує хід соціально-економічних перетворень як в Україні, так і в постсоціалістичних країнах, негативно впливає на міждержавні відносини.

Україна однією з перших держав СНД, проводить економічні реформи і відчуває на собі весь тягар помилок цього процесу. Організована злочинність, тероризм, незаконне вивезення стратегічних ре-

Берлач Анатолій Іванович — старший викладач кафедри економіки, фінансів та кредиту НАВС України, капітан міліції.

сурсів, національних і культурних цінностей, злочинна протидія у сфері валютного обігу та при банківських операціях, "відмивання" кримінальних доходів, інші небезпечні види злочинної діяльності — все це виявилось новим для правоохоронних органів України.

Водночас за результатами боротьби саме з цими видами злочинності громадяни країни оцінюють ефективність діяльності правоохоронної системи і можливість державної влади забезпечити їхню особисту та майнову безпеку, завершити проведення економічної реформи. Проте заходи щодо захисту економічних інтересів держави у сфері підприємництва, законних прав громадян ще не відповідають гостроті й розвиткові криміногенної ситуації.

Законодавча неврегульованість питань про власність, недостатній контроль за законністю походження капіталу, що використовується під час приватизації, розбалансованість фінансово-кредитної системи, високий ступінь монополізації при відносній довільності ціноутворення, інфляція, недосконалість системи оподаткування та операції з цінними паперами, інші фактори активізують економічну злочинність. Найбільш криміналізованими стали банківська, кредитно-фінансова галузі зовнішньоекономічна діяльність, процеси приватизації та енергозабезпечення.

Особливої небезпеки та агресивності організована економічна злочинність в Україні набуває завдяки її зв'язкам з корумпованою частиною державного управлінського апарату, інколи найвищого рівня. Основними джерелами її збагачення, як правило, стають махінації та банках і комерційних структурах, операції зі стратегічною сировиною і матеріалами, високоліквідною нерухомістю, вимагання та інші корисливі злочини.

Водночас працівники практичних підрозділів МВС не завжди можуть якісно зреагувати на повідомлення про вчинені злочини, а тому інколи змушені обмежувати себе, з одного боку, розкриттям резонансних злочинів високої міри суспільної небезпеки, а з іншого, найпростіших, з погляду виявлення та розслідування.

Крім цього, недосконала правова база не дозволяє активно боротися з організованими злочинними формуваннями у галузі економіки, оскільки Кримінальний кодекс, на жаль, не завжди своєчасно коригується відповідно до нових економічних умов, що значно знижує активність у виявленні та розслідуванні посадових злочинів. Досить гостро відчувається прогалина в кримінальному законодавстві щодо дій керівників підприємств недержавної форми власності. Практично до сьогодні виникають труднощі у переслідуванні законом найнебезпечніших форм злочинної поведінки, а саме: суспільно небезпечних корупційних діянь, організованої злочинності, відмивання злочинно набутих капіталів. Кримінальний кодекс, до того ж, не містить визначення посадової особи як суб'єкта господарської діяльності.

Кризовий стан економіки України посилюють прояви правового нігілізму, всездозволеності; злісного порушення законів про власність, приватизацію, підприємництво, зовнішньоекономічну діяльність, фінансового, податкового та банківського законодавства.

Легальний бізнес досить часто слугує зручним прикриттям для укладання великомасштабних протиправних угод, фінансових махінацій, спрямованих на незаконне збагачення, "відмивання брудних" грошей, одержаних як внаслідок цих угод, так і в процесі іншої злочинної діяльності. Механізм сучасного функціонування підприємництва в Україні орієнтований на одержання швидкої наживи, що робить його вразливим для злочинного елементу. Процес становлення нових економічних відносин відбувається на тлі підкупу державних чиновників, посадових осіб, а також політичних і громадських діячів. Злочинний світ використовує для цього нетрадиційні форми: оплата зарубіжних поїздок, надання пільгових кредитів, включення чиновників та членів їхніх сімей до складу керівництва комерційними структурами або ж до співзасновників. Небезпека корупції полягає у викривленні корупційним державним апаратом соціально-економічної політики держави, що призводить до неможливості займатися підприємницькою діяльністю чесним громадянам і водночас сприяє масовому залученню до підприємництва представників злочинного світу, внаслідок чого відбувається криміналізація економіки.

Крім значної економічної шкоди, вираженої в недоотриманні державою значних коштів через укладання угод, що суперечать інтересам держави, соціальну небезпеку становлять стійкі зв'язки корупції з організованою злочинністю. Цілком справедливо, що опора корупції — в безкарності. Тому слід пам'ятати, що саме розгул злочинності здатний призвести до втрати економічного, а відповідно й політичного суверенітету нашої держави.

Хабарництво й корупція набули досить широкого розповсюдження в системах Міністерства охорони здоров'я, Міністерства АПК, Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі, Державного Митного комітету та в інших органах виконавчої влади.

Чиновники Фонду держмайна України дістали доступ до організації перерозподілу національного багатства, тому заниження вартості приватизованих об'єктів, розпродаж об'єктів соціальної сфери, передача державної власності на баланс комерційним структурам інших форм власності, продаж майна поза конкурсом зустрічаються практично в усіх регіонах України.

На сьогодні корупцією вражені вищі складові галузевого управління. Вже не викликає подиву арешт відповідальних осіб галузевих відомств, звинувачення їх у хабарництві, значних посадових розкраданнях, одержанні незаконної винагороди з подальшим приховуванням особистих доходів тощо.

Порівняно незначна кількість виявлених фактів хабарництва та їх розкриття частково пояснюється традиційно високою латентністю цього виду злочину, виявлення, а також наявністю певних недоліків діяльності оперативних підрозділів МВС і СБУ, невисоким рівнем оперативної розробки хабарників та недостатнім використанням технічних засобів. Це ускладнює процесуальне закріплення факту вчинення зло-

чину. Саме тому при загальній тенденції збільшення виявлених фактів корупції удвічі кількість кримінальних справ, закінчених провадженням і направлених до суду, зменшилась за останні роки на 42 %³.

Боротьбу з хабарництвом у таких важливих сферах як судова та державна виконавча гілки влади, обмежують законодавчі положення щодо оперативної розробки таких категорій посадових осіб, як судді та депутати.

Ускладнює боротьбу з корупцією і депутатський імунітет, що використовується найчастіше для корпоративного захисту депутатів.

Окремі вчені економісти-правознавці і високопоставлені державні особи України та зарубіжжя переконані в тому, що в період первинного накопичення капіталу не мають значення джерела його походження. З такою думкою погодитись неможливо, оскільки Україна, згідно ст. Конституції, є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і, що найсуттєвіше, правовою державою. Відповідні норми українського законодавства повинні не лише не дозволяти використання її економікою "брудних" грошей, а й сприяти боротьбі з їх появою.

Дедалі частіше увагу правоохоронних відомств привертають працівники банківської системи, покликані забезпечувати фінансову стабільність держави. Однак через чисельні відхилення від вимог законодавства, банківська та кредитно-фінансова галузі діяльності на сьогоднішній день — найбільш криміногенна ділянка функціонування економіки. Лише під час реалізації антикризових заходів, затверджених 10 вересня 1998 року урядом України, виявлено понад 11,5 тис. злочинів у сфері економіки, зокрема майже 700 валютних злочинів, понад 500 шахрайств з фінансовими ресурсами⁴. У незаконних фінансових операціях досить часто беруть участь працівники банківських установ: надають за хабарі великі кредитні ресурси, переводять безготівкову масу в готівкові кошти, або ж здійснюють фінансові операції, спрямовані на їх розкрадання.

Особлива небезпека криється і в розбазарюванні органами державного управління бюджетних коштів, які одержують регіони у вигляді цільових кредитних коштів. Тому, згідно з дорученням Президента України, органами внутрішніх справ реалізовано комплекс заходів, спрямованих на запобігання та викриття злочинів і зловживань, пов'язаних з коштами для виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших видів матеріальної допомоги. Лише протягом минулого року у цьому, суто соціально-орієнтованому напрямі діяльності держави викрито 1,7 тис. злочинів. За порушеними кримінальними справами повернуто понад 8,1 млн. гривень, викрадених зловмисниками або використаних не за призначенням⁵. Як правило, організатори таких злочинів — посадові особи та бухгалтерські працівники, які мають безпосередній доступ до цих коштів.

Масовий характер носять зловживання і в системі Міністерства АПК, Міністерства фінансів, оскільки існують факти нецільового використання кредитних ресурсів, за якими порушено кримінальні, так

звані "хлібні", "зернові", "продовольчі" та інші справи, що розслідувались за останні роки правоохоронними органами. Цільові кошти за домовленістю з підприємцями "прокручуються" в комерційних банках, використовуються на придбання автомобілів, товарів народного споживання та ремонт офісів. Нерідко в таких операціях беруть участь керівники адміністрацій різного рівня та інші відповідальні особи.

Аналіз статистичних даних про стан злочинності показує, що за умов зміни соціально-економічної ситуації та ліквідації монополії держави у зовнішній торгівлі, злочинність у сфері зовнішньоекономічної діяльності (далі ЗЕД) набула широкого розповсюдження практично в усіх регіонах країни.

Досить часто експортно-імпортні операції як один з найважливіших видів ЗЕД носять кримінальний характер, а саме: контрабанда, порушення митного законодавства, приховування валютної виручки, ухилення від сплати митних платежів. Найрозповсюдженішими порушеннями законодавства при укладанні валютних угод є: здійснення розрахунків поза кореспондентськими рахунками українських банків, проведення операцій щодо погашення зобов'язань третіми особами, переведення валютних коштів, отриманих від зовнішньоекономічних операцій до зарубіжних банків без дозволу на це Національного банку України.

Значні кошти держава втрачає і від протиправного вивезення капіталів за кордон шляхом використання фальсифікованих митних документів, від отримання банківських кредитів під фіктивні контракти з подальшою конвертацією і переведенням їх на рахунки до іноземних банків.

Фактично кожен прояв корупції, фінансово-господарські зловживання мають у своїй основі приховування доходів і ухилення від оподаткування.

Сферами кримінальних податкових порушень є: торгово-закупівельна, посередницька, а досить розповсюдженими способами ухилення від оподаткування — приховування або заниження розміру прибутку, укладання фіктивних угод щодо надання посередницьких послуг, оренди, перереєстрації в податкових органах. Особливу увагу привертає такий вид податкового зловживання, як фіктивне банкрутство підприємства, що має заборгованість перед бюджетом.

Тому налагоджена робота щодо відстеження кредитно-фінансової сфери в країні дозволить прогнозувати розвиток криміногенної ситуації і на ранніх стадіях виявляти такі злочини.

До негативних факторів криміналізації економіки слід віднести і послаблення практики призначення покарання судами за справами про хабарництво. Аналіз судових вироків з кримінальних справ, розглянутих у касаційній інстанції вищого судового органу України, показує, що у переважній більшості засудженим за хабарництво та за інші економічні злочини призначалося більш м'яке покарання, ніж передбачено санкцією статті, керуючись при цьому статтею 44 КК України.

Небезпека сучасного стану криміналізації економіки України полягає в тому, що до сьогодні відсутні реально дієві механізми протидії цьому соціальному злу. З реалій життя очевидно, що надзвичайно небезпечні явища в економіці, як правило, враховуються лише статистично. У масштабах держави дійсні причини системно не вивчаються і не прогнозуються, через що можливі соціально-економічні і правові наслідки.

Стабілізувати цю ситуацію можна за умови введення суворої кримінальної відповідальності за розповсюджені і небезпечні діяння, що посягають на майнові права і власність держави та підривають основи кредитно-фінансової системи країни. Саме відсутність чіткої нормативної бази, що регулює питання діяльності армії чиновників, породжує хабарництво та інші корисливі зловживання.

До низки проблем, розв'язання яких вимагає узгоджених зусиль, входить і міжнародне співробітництво, оскільки побороти економічну злочинність у межах однієї держави неможливо. Тому за умов перехідного періоду розвитку країни проблему боротьби з транснаціональною організованою злочинністю, як найнебезпечнішою формою, необхідно розглядати та розв'язувати з позицій підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів і зміцнення міждержавно-правових відносин, зважаючи при цьому на здобутий досвід.

Цього можна досягти завдяки прийняттю узгодженого кримінального, процесуального законодавства, розробки і реалізації спільних програм, підготовки кадрів, проведенню спільних семінарів та конференцій з різних галузей економіки та права, обміну досвідом при дослідженні права, видачі осіб, які вчинили злочини, створенню та використанню єдиної бази даних.

¹ Див.: *Звіт перед українським народом про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ у 1998 році* // Іменем Закону. № 8. 1999 р. 26 лютого.

² Див.: *Кальман А.* Господарсько-правова статистика // *Право України*. 1995 р. № 1. С. 29-31.

³ Див.: *Рішення колегії МВС України від 24.12.1997 р. № 9 КМ/6.*

⁴ Див.: *Звіт перед українським народом...*

⁵ *Там само.*

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРОТИДІЇ ПОПЕРЕДНЬОМУ РОЗСЛІДУВАННЮ

О.В. АЛЕКСАНДРЕНКО

Конфліктні ситуації з різним ступенем гостроти протидії, що вчиняється, — не рідкість у повсякденній практиці розслідування кримінальних справ. Присутність елементів боротьби, суперництва в досягненні цілей при провадженні попереднього слідства з боку осіб, які не зацікавлені у встановленні об'єктивної істини у справі, визнано багатьма криміналістами та процесуалістами. Звичайно, не кожен обвинувачений намагається приховати істину, не кожен виступає як супротивник слідчого. Але кожен слідчий повинен бути готовий до протидії, повинен припускати її можливість¹.

Питанню конфліктності розслідування у криміналістичній літературі приділено достатньо уваги (Р.С. Белкін, І.О. Биховський, О.Я. Баєв, Н.Л. Гранат)². Але останнім часом доводиться говорити не лише про "конфліктне" слідство, а про якісно інше, більш багатогранне та складне явище протидії попередньому розслідуванню, з яким дедалі частіше зустрічаються практичні працівники правоохоронних органів. Протидію розслідуванню злочинів слід сприймати як певну природну данину, про яку не варто розмірковувати між іншим, але пам'ятати про яку необхідно завжди³. Це впливає з самої сутності слідчої діяльності, для якої, як правильно зауважив В.Л. Васильєв, характерно подолання опору з боку незацікавлених в успішному розслідуванні справи осіб. Мабуть, немає іншого виду людської діяльності, успішному закінченню якої так активно протиборствували б зацікавлені люди та групи осіб⁴. На погляд психологів та соціологів, конфлікт притаманний будь-якому виду діяльності людини.

Не є виключенням і діяльність слідчого, через це найбільшу загрозу збереженню доказів становить не плин часу, а свідомо протидія осіб, зацікавлених в перекручуванні результатів розслідування. Цим розслідування злочинів найбільше відрізняється від інших видів пізнавальної діяльності, за визначенням О.М. Ларіна⁵. Тому можна сміливо говорити про те, що певною мірою протидія присутня при розслідуванні кожної кримінальної справи, хоча, напевно, не кожен слідчий спромігся б ствердно відповісти на запитання: "Чи відчув він яку-небудь протидію під час слідства?" І справа тут, мабуть, не в тому, що

Александренко Олена Віталіївна — викладач кафедри розкриття злочинів НАВСУ, майор міліції.

кожен з суб'єктів розслідування розуміє під поняттям "протидія", а у різноманітності її форм.

Протидія, що проявляється в приховуванні підозрюваними та обвинуваченими відомостей про обставини вчинених ними злочинів, даванні свідомо неправдивих показань чи відмові давати їх зовсім, характерна для більшості кримінальних справ, та, як виявляє практика, зазвичай долається слідчими та дізнавачами без особливих труднощів. Може, це і є однією з причин того, що криміналістика лише порівняно недавно звернулася до вивчення проблеми протидії. Значною мірою це викликано ще й тим, що за останні роки слідча практика дедалі частіше зустрічається з цілеспрямованою, часом витонченою протидією не лише з боку підозрюваних та обвинувачених, а і свідків, і навіть потерпілих, а також інших учасників процесу та осіб, причетних до розслідування, та їх "помічників", які посідають високі та відповідальні посади в державних та громадських організаціях різного рівня, включаючи також правоохоронні та контролюючі органи, і надають своє покровительство винним особам.

Вивчення проблеми протидії слідству актуальне ще й через те, що злочинність здебільшого набуває характеру організованої. Злочинні угруповання вже мають свою стратегію та тактику, способи конспірації, "контррозвідку" та охорону, створюють фонди для підкупу посадових осіб, допомоги особам, які звільняються з місць позбавлення волі. Як виявляє слідча практика, саме цілеспрямована, систематична протидія, ретельно спланована, з боку організованих злочинних угруповань викриттю та розслідуванню їхньої кримінальної діяльності постає одним з факторів їх безпечного існування. Жодне розслідування не проходить без активної протидії з боку організованих злочинних формувань.

Щоб уявити собі розповсюдженість та небезпеку даного явища, наведемо такі цифри: факти протидії було відмічено у 88 % кримінальних справ, про її вчинення розслідуванню повідомили 90,7 % зашуджених⁶. Як видно з наведених даних, вже на початку 90-х років було помічено чисельні факти протидії, і це тоді, коли організована злочинність ще не набула такого широкого розповсюдження, а лише формувалась у такій грізній та небезпечній якості, знаходячись на стадії розвитку та становлення, а у правоохоронних органах країни ще не спостерігалось такого масового витоку досвідчених працівників та заміщення їх молодими, які не мають необхідного досвіду розкриття та розслідування злочинів. Лише одна ця обставина визначає необхідність розробки та активного застосування прийомів подолання протидії слідству.

Але є ще одна причина для зосередження уваги на даній проблемі. Це — показники діяльності органів внутрішніх справ. Саме недостатньо ефективне подолання протидії у ході розслідування кримінальних справ є однією з причин кількісного та якісного погіршення показників роботи правоохоронних органів. Досить високий рівень

латентної злочинності у державі, наявність нерозкритих злочинів, серйозні труднощі у збиранні чи повна відсутність інформації, що має доказове значення у кримінальних справах, можна пояснити успішною протидією діяльності правоохоронних органів. Неповнота слідства, призначення судами винним строків покарання, несумірних з характером їх злочинних діянь, залишення злочинців на волі — все це можливо значною мірою внаслідок активних та успішно здійснених протидій. А злочинці, пересвідчившись у неспроможності правоохоронних органів покарати їх, здійснюють ще зухваліші та цинічніші злочини, залучаючи й інших осіб, вчиняють ще більш витончену протидію, намагаючись уникнути відповідальності.

Все це викликає скептичне ставлення громадян до органів внутрішніх справ, однією з ланок яких виступають органи попереднього слідства, тягне зневіру громадян у їх можливість затримати злочинців, відшкодувати заподіяну злочинами шкоду. Отже, як наслідок, громадяни відмовляються брати участь у проведенні розслідування, побоюючись ще більших втрат. Незахищеність потерпілих та свідків від протиправного впливу, як справедливо зазначає Л. Брусніцин, спонукає їх, і цілком обгрунтовано, всіляко ухилятися від виконання кримінально-процесуальних обов'язків. Більше як 30 % опитаних з 40 тис. громадян на запитання про їхні дії у випадку, якщо вони стануть свідками злочину, відповіли, що в правоохоронні органи про те, що трапилося, не повідомлять⁷.

Тому вельми актуальна проблема нейтралізації протидії, яка чиниться розслідуванню. А для цього необхідно всебічне вивчення та дослідження всіх проявів протидії, її видів і форм, щоб мати можливість розробки ефективних рекомендацій для її подолання.

Незважаючи на нагальність даних питань, наукових досліджень у цій галузі надзвичайно мало.

Питання протидії розслідуванню були предметом досліджень Р.С. Белкіна, О.І. Гурова, Л.Я. Драпкіна, О.Р. Ратінова та інших вчених-криміналістів⁸. Деякі автори розглядали питання подолання протидії при провадженні окремих слідчих дій, в основному, допиті, обшуку (Р.С. Белкін, І.О. Биховський, А.М. Васильєв, Г.Г. Доспулов та ін.). Особливості розслідування в умовах протидії, що вчиняється, порушували у своїх наукових роботах, присвячених проблемам слідчих ситуацій, О.Я. Баєв, І.Ф. Герасимов, М.П. Яблоков та ін.¹⁰. Достатньо серйозно проаналізовано такий вид протидії, як приховування злочину (Р.С. Белкін, В.Є. Баранов, Г.Г. Зуйков, В.М. Карагодін, В.П. Лавров, І.М. Лузгін, В.А. Овечкін)¹¹.

Що ж стосується питання конкретної розробки системи прийомів та способів подолання протидії розслідуванню, то за незначним виключенням (В.П. Бахін, В.М. Карагодін, В.С. Кузьмічов, С.Ю. Журавльов, С.І. Медведєв, В.А. Овечкін) воно до сьогодні залишається не вирішеним у тому обсязі, у якому цього потребує практика¹².

Проблематиці, що розглядається, присвятив докторську дисертацію та монографію В.М. Карагодін ("Подолання протидії попередньому розслідуванню", Свердловськ, 1992), у якій зробив спробу охарактеризувати та визначити поняття протидії, запропонував класифікацію її актів та зупинився на проявах протидії з боку представників державних та громадських організацій та працівників правоохоронних органів.

С.Ю. Журавльов у дисертації "Протидія діяльності у розкритті та розслідуванні злочинів та тактика його подолання" (Нижній Новгород, 1992) розглянув діяльність органів слідства та дізнання у розслідуванні злочинів у галузі економіки, залишивши без уваги прояви протидії у інших сферах життя суспільства. Інших серйозних наукових робіт та розробок, в яких розглядаються проблеми протидії та боротьби з нею, немає. Варто зауважити, що спеціальні глави, присвячені протидії та засобам її нейтралізації, було включено у підручники для навчальних закладів системи МВС Російської Федерації лише наприкінці 90-х років ХХ ст., але й вони висвітлюють дану проблему досить поверхово, базуючись, в основному, на одній з чисельних форм протидії — приховуванні злочинів¹³. У вітчизняних підручниках з криміналістики ця проблема зовсім не знайшла свого відображення, що можна визнати як суттєвий недолік. Отже, дана проблема не може вважатися достатньо дослідженою.

Слід зазначити, що ні в криміналістичній, ні в психологічній літературі немає будь-якого єдиного визначення протидії, що включало б у себе всі риси протидії, і з якого була б зрозумілою сутність цього явища, його мета. Які ж існують погляди криміналістів на це явище?

У звичайному розумінні протидія — це дія, що перешкоджає іншій дії¹⁴. Однією з складових конфлікту у психології є "конфліктна поведінка", яка визначається як дії, спрямовані на те, щоб прямо чи непрямо блокувати досягнення протидіючою стороною її цілей, намірів тощо¹⁵. Протидія (як дія, спрямована на неприпустимість досягнення саме бажаної мети протилежною стороною) є різновидом конфліктної поведінки. Коли взяти ширше, то протидія спрямована не лише на неприпустимість (перешкодження, блокування) будь-якої дії, а на перешкодження досягненню бажаної (кінцевої) мети, отриманню конкретного результату (наприклад, встановленню всіх обставин вчиненого злочину та участі в ньому обвинуваченого, підготовки справи до слухання в суді тощо).

Р.С. Белкін, багаторазово вживаючи термін "протидія" у своїх роботах, зазначає, що характеризуючись загалом як протидія слідству, тактика сумлінних учасників слідчих дій може виражатися у пасивному та активному опорі зусиллям слідчого встановити істину у справі¹⁶. Іноді у Р.С. Белкіна можна зустріти словосполучення "перешкодження розслідуванню", яке полягає у недопущенні включення відповідної доказової інформації до сфери кримінального судочинства та ви-

користання у процесі розслідування. Ця діяльність здійснюється різними способами приховування злочину¹⁷.

В одному з нових підручників Р.С. Белкін зазначає, що якщо раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми та способи приховування злочинів, то зараз це поняття наповнилося більш широким змістом і може бути визначено як навмисна діяльність з метою перешкодження вирішенню завдань розслідування і зрештою — встановленню істини у кримінальній справі. Далі автор визначає протидію як перешкодження здійсненню особами, які проводять попереднє розслідування, їх процесуальних повноважень¹⁸.

С.Ю. Журавльов розмежовує поняття "протидія розслідуванню" та "приховування злочину" та зазначає, що першим терміном дослідники майже не користуються, але це не може слугувати аргументом його неправильності¹⁹. Крім того, на підтвердження свого висновку, С.Ю. Журавльов посилається на проведений ним огляд літературних джерел з цього приводу, зазначаючи, що автори мають на увазі не приховування злочину взагалі, а приховування слідів злочину, що власне звучує обсяг поняття; внаслідок вузькості обраного поняття часто використовуються терміни з "ранньої" криміналістики (такі, як "марка професії", "уловка", чи абстрактні вислови типу "спосіб ухилення від відповідальності" (Г.Г. Зуйков, П.Г. Великородний). За проведеним оглядом автор приходить висновку, що термінологічні нюанси не настільки невинні, коли враховувати, що вони перешкоджають адекватному відбиттю у науці реалій практики²⁰.

Сам С.Ю. Журавльов пропонує визначати протидію як систему дій (чи бездіяльності), яка спрямована на досягнення мети приховування злочину шляхом недопущення залученню його слідів до сфери кримінального судочинства та їх подальшого використання в якості судових доказів²¹.

Інші криміналісти використовують термін "протидія", в основному, як синонім, для визначення поняття "приховування злочину". Так, В.П. Лавров та І.М. Лузгін вважають, що приховування злочину — це діяльність, яка перешкоджає правосуддю²².

В.М. Карагодін, узагальнивши основні риси протидії (цілеспрямовані дії, які являють собою частину чи навіть окремий вид діяльності; структурний елемент конфліктної взаємодії; вид комунікативної діяльності, пов'язаної з впливом на людей), визначає її як специфічний вид соціальної діяльності, характеризує протидію попередньому розслідуванню як навмисні дії (чи систему бездіяльності), які спрямовані на перешкодження виконанню завдань попереднього розслідування та встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі²³.

В.Г. Гончаренко та Ф.М. Сокіран визначають протидію як перешкодження розслідуванню; як дію, що перешкоджає діяльності слідчого у досягненні цілей, які він ставить перед собою, та уточнюють, що всі явища протидії створюють умови для того, щоб було порушено

нормальний процес досягнення істини, процес пізнання, властивий юридичній діяльності²⁴.

Б.І. Хасан визначає протидію як перешкодження досягненню цілей, що ставить перед собою слідство²⁵. Отже очевидно, що наведені визначення протидії нічим принципово не відрізняються і до вже зазначених недоліків визначень нічого не додають.

Протидія може виражатися і у бездіяльності. В цьому ми згодні з С.Ю. Журавльовим, який ввів це у своє визначення, а також з В.М. Карагодіним, який відзначив, що протидія може містити у своїй структурі бездіяльність одним з елементів. Як приклад, В.М. Карагодін наводить випадок, коли обвинувачений (підозрюваний), ухиляючись від явки до слідчого і тим самим не виконуючи дій, необхідних для досягнення завдань слідства, натомість виконує інші — переховується від розслідування, переходить на нелегальне положення, симулює психічне чи будь-яке інше захворювання тощо. Саме за цими причинами, що обвинувачений чи підозрюваний все ж виконує певні дії на свою користь, В.М. Карагодін не визнає за необхідне зазначити у своєму визначенні протидії про те, що вона здійснюється і у формі бездіяльності²⁶.

Можна погодитися з даними доводами В.М. Карагодіна, особливо у зв'язку з наведеним прикладом. Хоча у такому випадку йдеться про цілеспрямовані дії, а не про бездіяльність. Це зауваження, на наш погляд, не принципове. Проте, можна навести інші ситуації, де наявні саме бездіяльності. Наприклад, коли протидіюча особа грубо ігнорує виконання запиту органу розслідування про надання документів, які характеризують особистість підозрюваного (обвинуваченого), стан його здоров'я, наявність грошових внесків чи іншого майна тощо. Така поведінка значно утруднює прийняття рішень щодо проведення певних слідчих дій, які впливають з отримання витребуваної інформації, і розслідування в цілому.

Тому ми вважаємо за необхідне у визначенні протидії зазначити і про те, що вона може виражатися і у бездіяльності.

Характеризуючи основну мету протидії — перешкодити досягненню завдань розслідування, зазначимо, що перешкодження може виражатися по-різному. Наприклад, не дати використати сліди злочину в якості судових доказів (знищення слідів злочину і слідів злочинця, створення фальшивих слідів, речових доказів, підміна чи змінення зовнішнього вигляду слідів, об'єктів, предметів тощо).

Інший спосіб — не допустити використання відповідної доказової інформації в сфері кримінального судочинства (відмова від участі у слідчих діях, знищення документів, чинення тиску на потерпілих, свідків та інших осіб для замовчування ними про факти та обставини справи, надання неправдивих показань тощо). Не можна говорити про те, що мету розслідування досягнуто, якщо внаслідок успішної протидії кримінальну справу стосовно обвинувачених необґрунтовано закрито чи з неї виключено деякі епізоди злочинних діянь, які суттєво впливають на визначення судом терміну покарання винному, чи справу з обвину-

вальним висновком направлено на судовий розгляд стосовно невинного, оскільки це — грубе порушення законності та прав людини і громадянина.

Таким чином, протидію попередньому розслідуванню можна визначити як своєрідний вид соціальної діяльності, який являє собою систему цілеспрямованих дій у перешкодженні повному, всебічному та об'єктивному розкриттю та розслідуванню злочинів.

У цьому полягає сутність протидії, що являє собою динамічне явище, "крокує в ногу" з часом та враховує всі його особливості. Злочинність змінюється якісно, у бік вчинення більш жорстоких та зухвалих злочинів, витонченості їх форм, тяжкості наслідків. За таких умов працювати по-старому, старими методами означає програти битву зі злочинністю, ледве її почавши. Звідси — нагальна потреба правоохоронних органів у розв'язанні проблеми боротьби з протидією їх діяльності у розслідуванні злочинів²⁷. Отже постала необхідність розробки конкретних рекомендацій, прийомів та методик практичної діяльності та впровадження їх у повсякденну діяльність правоохоронних органів для підвищення її ефективності в сучасних умовах.

Уточнення поняття та сутності протидії розслідуванню (а інколи вже можна говорити про протидію боротьбі зі злочинністю в цілому) — це не чисто теоретичні вишукування, а створення умов для предметного вивчення цього явища, розробки конкретних рекомендацій у виявленні та подоланні її проявів.

¹ Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т. М.: Юристъ, 1997. С. 148.

² Див.: *Быховский И. Е., Глазырин Ф.В., Питерцев С.К.* Допустимость тактических приемов при допросе: Учебное пособие. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989; *Баев О.Я.* Конфликтные ситуации на предварительном следствии. Воронеж, 1984; *Гранат Н.Л.* О моделировании ситуаций, порождающих потребность в даче правдивых показаний // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. М., 1973. С. 76.

³ Див.: *Криминалистика.* Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / под ред. проф. В. Д. Грабовского, доц. А.Ф. Лубина. Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД России, 1995. С. 344.

⁴ Див.: *Васильев В.Л.* Юридическая психология. Л., 1974. С. 45.

⁵ Див.: *Ларин А.М.* Работа следователя с доказательствами. М., 1966. С. 45.

⁶ Див.: *Бахин В.П., Кузьмичев В.С., Лукьянчиков Е.Д.* Тактика использования внешности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. Киев, 1990. С. 12.

⁷ Див.: *Брусницын Л.* Обеспечение безопасности потерпевших и свидетелей // Законность, 1997, № 1. С. 36.

⁸ Див.: *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики в 3 т. М., 1979; *Белкин Р.С.* Курс криминалистики в 3 т. М.: Юристъ, 1997; *Гуров А.И.* Профессиональная преступность: прошлое и современность. М.: Юрид. лит., 1990; *Драпкин Л.Я.* Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственные ситуации и раскрытие преступлений. Научные труды Свердловского юридического института. Свердловск, 1975. Вып. 41; *Ратинов А.Р.* Судебная психология для следователей. М., 1967; *Ратинов А.Р.* Советская судебная психология. М., 1967.

⁹ Див.: *Белкин Р.С.* Курс...; *Быховский И.Е.* Процессуальные и тактические вопросы проведения следственных действий. Волгоград, 1977; *Быховский И.Е.* и др. До-

пустимость тактических приемов..., Волгоград, 1989; *Васильев А.Н.* Тактика допроса при расследовании преступлений. М., 1970; *Васильев А.Н.* Тактика отдельных следственных действий. М., 1981; *Доспулов Г.Г.* Психология допроса на предварительном следствии. М., 1976.

¹⁰ Див.: *Баев О.Я.* Конфликтные ситуации на предварительном следствии. Воронеж, 1984; *Герасимов И.Ф.* Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск, 1975; *Основы борьбы с организованной преступностью.* Монография / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова М.: Инфра-М, 1996.

¹¹ Див.: *Белкин Р.С.* Курс...; *Баранов Е.В.* К вопросу о понятии инсценировок и значение их своевременного распознавания в процессе расследования преступлений // Сборник статей адъюнктов и соискателей Высшей школы МВД СССР, М., 1973. Вып. 2; *Зуйков Г.Г.* О способе совершения и сокрытия преступления // Оптимизация расследования преступлений, Иркутск, 1982; *Карагодин В.Н.* Соотношение сокрытия и способа совершения преступления // Государство и право в системе социального управления. Свердловск, 1981; *Лавров В.П.* Криминалистическая классификация способов сокрытия преступления // Криминалистическая сущность, средства и методы установления способов сокрытия следов преступления. Сборник трудов. МФЮЗО Акад. МВД СССР, М., 1987. С. 15.

¹² Див.: *Бахин В.П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. К.: Лыбидь, 1991; *Бахин В.П., Кузьмичев В.С., Лукьянчиков Е.Д.* Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел: Учебное пособие. Киев: НИИРПО КВШ МВД СССР им.Ф.Э. Дзержинского, 1990; *Карагодин В.Н.* Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск, 1992; *Журавлев С.Ю.* Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступлений и тактика его преодоления: Дис. канд. юрид. наук. Нижн. Новгород. ВШ МВД России, 1992; *Овечкин В.А.* Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками. Харьков, 1975; *Медведев С.И.* Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений. Волгоград, 1973.

¹³ Див.: *Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования* / под ред. проф. Т.В. Аверьяновой и проф. Р.С. Белкина. М., 1997; *Криминалистика.* Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / под ред. проф. В.Д. Грабовского, доц. А.Ф. Лубина. Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД России, 1995; *Криминалистика.* Учебник для вузов. Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М., 1999.

¹⁴ Див.: *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. М., 1985. С. 541.

¹⁵ Див.: *Петровская Л.А.* О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. М., 1977. С. 133.

¹⁶ Див.: *Белкин Р.С.* Курс советской криминалистики. Криминалистические средства, приемы и рекомендации: В 3 т. М., 1979. Т. 3. С. 146—147.

¹⁷ Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. В 3 т.: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юрист, 1997. Т. 3. С. 364—365.

¹⁸ Див.: *Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования* / Под ред. проф. Т.В. Аверьяновой и проф. Р.С. Белкина. М., 1997. С. 129.

¹⁹ Див.: *Журавлев С.Ю.* Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступлений и тактика его преодоления: Автореф. Дис. канд. юрид. наук. Нижн. Новгород, ВШ МВД РФ, 1992. С. 9.

²⁰ Див.: *Там само.* С. 9-10.

²¹ Див.: *Там само.* С. 9-10.

²² Див.: *Лузгин И.М., Лавров В.П.* Способы сокрытия преступления и их криминалистическое значение. М., 1982. С. 29.

²³ Див.: *Карагодин В.Н.* Преодоление противодействия предварительному расследованию. Свердловск, 1992. С. 18—19.

²⁴ Див.: *Гончаренко В.Г., Сокіран Ф.М.* Тактика психологічного впливу на поведінку підозрюваного. К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. С. 34.

²⁵ Див.: *Хасан Б.И.* Противодействие при расследовании преступлений как объект криминалистического и психологического изучения // Актуальные вопросы государства и права на современном этапе. Томск, 1983. С. 223.

²⁶ Див.: *Карагодин В.Н.* Преодоление... С. 18—19.

²⁷ Див.: *Бахин В.П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. К.: Лыбидь, 1991. С. 133.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

І.Л. ЖУК

В умовах переходу до ринкової економіки в Україні проблема ефективного використання робочої сили засуджених має особливу актуальність. Якщо раніше було три основні форми зайнятості засуджених — це особисте виробництво, контрагент і кооперація, то останні дві форми в умовах ринку практично не функціонують, а особисте виробництво у зв'язку з переходом до ринкових відносин функціонує недостатньо.

Існує думка, що невисока ефективність праці засуджених — цілком природний процес, залежний від специфіки застосованих трудових ресурсів. Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу виробничо-господарська діяльність виправних установ має підпорядковуватись основній меті — виправленню і перевихованню засуджених. Під час перебування у місцях позбавлення волі у засуджених знижується трудова активність, спостерігається невиконання норм виробітку; низька оплата праці породжує незадоволення працею, внаслідок цього знижується її ефективність. За даними опитування і проведених нами обстежень більшість засуджених вважають, що організація праці на підприємствах установ виконання покарань не відповідає сучасним вимогам і потребам, а сама праця не носить виправного і виховного характеру. І це цілком закономірно, оскільки насамперед необхідно її правильно організувати. Якщо праця засуджених на підприємствах установ виконання покарань буде недостатньо організованою, то вона буде неефективною і не дасть бажаного виховного ефекту.

Засуджений, який працює не за спеціальністю в місцях позбавлення волі, а здобув нову професію, має після звільнення вміти працювати на обладнанні виробництва, яке відповідає сучасним вимогам. Інакше, в нових умовах господарювання після звільнення його ніхто не братиме на роботу, і він знову стане на шлях вчинення злочину.

За даними нашого дослідження ефективність праці і виробництва в системі установ виконання покарань, порівняно з досягнутими в

Жук Інесса Леонідівна — аспірантка Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України.

галузях народного господарства, значно нижча, а продуктивність праці, як показник ефективності, майже удвічі нижча.

На ефективність праці і виробництва впливають різноманітні фактори насамперед соціально-економічні, пов'язані з кількісними і якісними характеристиками застосування робочої сили. Соціально-економічні показники, що впливають на ефективність праці в місцях позбавлення волі, відрізняються від критеріїв, які діють в умовах підприємств галузевих міністерств. Їх можна поділити на дві групи.

До першої групи слід віднести індивідуальні особливості робочої сили засуджених. Це освіта, кваліфікація, трудовий стаж, що суттєво впливають на продуктивність праці засуджених та її ефективність. Загалом ці показники характеризують якість робочої сили, що в установах виконання покарань нижча, ніж у галузях народного господарства. За результатами нашого дослідження середній трудовий стаж засуджених склав 7,2 року, зовсім не мали трудового стажу до засудження 13,6 % осіб, крім того, серед засуджених велика кількість осіб, які взагалі не працювали. Вивчення особових справ засуджених показало, що вони часто міняли місце роботи до засудження і після звільнення — до 6-7 разів при середньому трудовому стажі до 15 років. Основними причинами звільнення серед неодноразово засуджених були порушення трудової дисципліни і небажання працювати взагалі, більша половина рецидивістів після звільнення тривалий час не працювала, а якщо і працювала, то для прикриття та маскуванню.

До другої групи факторів, що впливають на ефективність праці засуджених, відноситься відповідність виду роботи в колонії спеціальності, що була в засудженого до арешту. За даними обстеження і опитувань засуджених, більшість із них у місцях позбавлення волі працює не за спеціальністю. Це пояснюється тим, що особи, які відбувають покарання, не мають права вільного вибору професії, і лише інколи можуть бути працевлаштовані за спеціальністю, яка була у них до засудження. Вузька галузева спеціалізація, невідповідність кількості необхідних та існуючих фахівців в установах різних видів режимів призводить до того, що адміністрація зобов'язана використовувати спеціалістів не за їх кваліфікацією. Часто у виправних установах одного виду режиму є надлишок робочої сили певної спеціальності, а в колоніях інших видів режиму їх не вистачає, однак вид режиму утримання не дозволяє перерозподіляти робочу силу із одних установ в інші. Зважає також і законодавчо встановлений територіальний принцип розміщення засуджених, які відбувають покарання, як правило, на території, де проживали до арешту.

В умовах трансформації ринкових відносин в Україні має формуватися своя певна пенітенціарна політика, що відповідала б вимогам часу. Вона має будуватися на нових принципах і пріоритетах, враховуючи всі процеси, що відбуваються на перехідному етапі в суспільстві.

У постанові Кабінету Міністрів України від 2 грудня 1996 р. "Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі" і рішенні колегії МВС України від 29 жовтня 1990 р. "Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи на Україні" передбачаються конкретні заходи щодо удосконалення пенітенціарних установ в Україні, зокрема матеріальна і моральна зацікавленість засуджених, створення страхових та інвестиційних фондів, соціальна адаптація осіб, які відбувають покарання, та використання праці засуджених в акціонерних приватних та державних секторах економіки.

Практика виявляє, що забезпечення зростання ефективної праці засуджених позитивно відображається на стані роботи щодо їх ресоціалізації. Проте, протягом тривалого часу показники ефективної праці засуджених не поліпшуються. Систематично не виконуються норми виробітку, особливо подільниками, спостерігається зменшення приросту обсягу промислової продукції, зниження продуктивності праці, погіршення робочої зайнятості засуджених, що негативно впливає на процес їх виправлення і перевиховання.

З досліджень очевидно, що ефективність праці засуджених порівняно з галузями народного господарства промислового виробництва значно нижча. У більшості виправно-трудових установах морально і фізично застаріла техніка, що не відповідає сучасним вимогам науково-технічного прогресу. Як негативне явище, до останнього часу в більшості установ був надліміт робочої сили засуджених при систематичній нестачі робочих місць.

Проте й сьогодні продуктивність праці в пенітенціарних установах дуже низька. Близько 30 % засуджених подільників не виконують норм виробітку. Відсоток браку в колоніях у 5-6 разів вищий, витрата сировини і матеріалів у 1,5-2 рази більша, ніж на аналогічних підприємствах галузевих міністерств.

Низька продуктивність праці і невисока якість продукції, що випускається, є наслідком недостатньої професійної підготовки засуджених, що слід пояснити великою кількістю молоді серед засуджених, малим досвідом роботи, великою плинністю робочої сили порівняно з вільнонайнятими громадянами, використанням засуджених не за кваліфікацією, отриманою до засудження, прагненням певної частини засуджених вести паразитичний спосіб життя.

Зрозуміло, що існують об'єктивні причини відставання підприємств установ з виконання покарань щодо продуктивності праці від аналогічних підприємств відповідних галузей промисловості. Неможливо прогнозувати кількісний і якісний склад робочої сили засуджених, рівень їх кваліфікації, освіти, професійну придатність, однак вивчати загальні соціальні і демографічні закономірності формування, розподіл і використання трудових ресурсів засуджених можна як у межах системи МВС, так і в окремих регіонах і установах. Можна також прогнозувати чисельність засуджених залежно від репресивної політи-

ки держави, визначати якісний склад робочої сили засуджених шляхом проведення соціологічних досліджень, перепису засуджених та вивчення статистичних звітів. На цій підставі можлива розробка об'єктів праці для засуджених.

На наш погляд, основними шляхами підвищення соціально-економічної ефективності праці засуджених є:

по-перше, технічне переозброєння підприємств установ виконання покарань обладнанням, машинами, верстатами і приладами, що відповідають вимогам науково-технічного прогресу. Надання підприємствам нового високовиробничого обладнання сприятиме досягненню мети — виправлення і перевиховання засуджених, збереження і придбання ними досвіду і навичок, що відповідають вимогам сьогодення. Сучасний рівень технічного обладнання підприємств позитивно позначиться на зайнятості засуджених, сприятиме підвищенню рівня праці, наданню матеріальної допомоги сім'ям;

по-друге, розробка нової моделі організації виробничої діяльності в пенітенціарних установах, де організації виробництва і використання робочої сили засуджених здійснюються під контролем Міністерства юстиції України, а виховні функції і охорону спеціальних об'єктів пенітенціарних установ мають здійснювати Міністерство внутрішніх справ.

Ефективність трудової зайнятості значною мірою залежить від розміщення установ згідно з чинним законодавством. Засуджені, як правило, повинні відбувати покарання в межах області, де вони проживали до арешту або були засуджені. З метою успішнішого виправлення і перевиховання засуджені можуть направлятись для відбування покарання в інші регіони в порядку, установленому МВС за згодою з прокуратурою. Дослідження показало, що більшість засуджених, особливо двічі і більше судимі, не підтримують відносин із сім'єю та родичами. Територіальний принцип розподілу засуджених у межах регіону, де вони вчинили злочин, не сприяє розподілу робочої сили за спеціальністю, набутою до засудження;

по-третьє, ефективність праці засуджених залежить також від втілення прогресивних форм організації і стимулювання праці засуджених. У пенітенціарних установах варто підвищити зацікавленість засуджених у їх роботі шляхом перегляду і розробки нових норм виробітку для деяких категорій засуджених, введення диференційної системи харчування за підвищеними і заниженими нормами залежно від результатів праці. Покращити матеріально-технічне постачання підприємств, ввести залікові дні, змінити існуючий порядок утримання із заробітної плати в певних сумах, а не у відсотках. Все це сприятиме збільшенню ефективності праці засуджених і підвищенню їх заробітної плати;

по-четверте, для підвищення ефективності праці і виробництва в пенітенціарних установах варто також удосконалити кримінально-виконавче законодавство і здійснювати реформи пенітенціарної системи України.

Зведення ринкової економіки не може зробити банкрутом відразу всі підприємства, де відбувають покарання засуджені, їх не можна всіх зареєструвати на біржах праці.

Турботу має взяти на себе держава, яка протягом тривалого часу експлуатує систему пенітенціарних установ, де засуджені вважаються дешевою робочою силою. У правовій державі з ринковою економікою всі підприємства мають ставитися в однакові умови. Потрібно змінити і психологічний, і моральний клімат у місцях позбавлення волі. Передусім засуджений має відчувати себе людиною, а не бути морально і фізично приниженим, розлюченим і пригніченим одними заборонами і покараннями. Він мусить сумлінно працювати і отримувати відповідно до виконаної роботи нормальну оплату своєї праці.

В умовах гуманізації і демократизації суспільства в юридичній науці з'явилися два погляди щодо поводження із засудженими. Один із них полягає у необхідності застосування суворих мір та умов утримання засуджених, жорстких репресій. Другий — у необхідності розширення соціальних прав і пом'якшення умов утримання засуджених: для цього пропонується відповідно до світових стандартів покращити їх матеріально-побутове становище, реалізувати права на свободу віросповідання, соціального страхування, пенсійного забезпечення, матеріальної зацікавленості тощо.

Результати досліджень і практика роботи виправних установ з виконання покарань показали, що зовсім незначна суворість режиму відбування покарань сприяє виправленню злочинця. І навпаки, надлишкові обмеження, страждання розлючують засудженого й не удосконалюють процес його виправлення, погіршують стан здоров'я, деформують психіку, ускладнюють адаптацію після звільнення і тим самим сприяють рецидивній злочинності. Виникає потреба у приведенні умов утримання засуджених відповідно до міжнародних стандартів, для цього необхідне будівництво на сучасному рівні слідчих ізоляторів-гуртожитків.

Сьогодні не можна не зважати на ті зміни, які сталися в країні в соціальній, економічній і правовій сфері, і ситуацію, що склалася в місцях позбавлення волі. Демократизація і гуманізація суспільства вимагають зміни заходів примусової і виховної дії до засуджених, застосування жорстких заходів до особливо небезпечних рецидивістів, лояльного підходу до осіб, які вчинили нетяжкі злочини. Надлишкова суворість під час покарання має бути відмінена. Потрібний диференційований підхід при визначенні порядку та умов відбування покарань залежно від поведінки засудженого. Не повинна принижуватися його людська гідність.

Відповідно до міжнародно-правових норм мають забезпечуватися цивільні й політичні права засуджених і дотримуватися загальнолюдські принципи, прийняті світовим суспільством. До них не повинні застосовуватися катування, жорстокість, праця не повинна приносити страждання. При визначенні покарання та у процесі його відбування

мають узгоджуватись правові норми. Тому під час розробки кримінального, цивільного і кримінально-виконавчого законодавства необхідний комплексний підхід. Статті й норми кримінального права мають узгоджуватись з виконанням покарань. Із зміною кримінального покарання, базового для всіх галузей права, вимагається внесення змін до кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального законодавства. Це стосується принципів, понять, мети, системи покарань, а також системи органів, що виконують покарання.

В умовах ринкової економіки вироблені норми права повинні впливати на соціально-економічні процеси зайнятості засуджених. Для цього слід застосовувати комплексний підхід до правових економічних норм. Право, як надбудова над базисом має виражати інтереси суспільства та особистості. Тому розробка в сучасних умовах кримінального, кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального законодавства має відображати взаємозв'язок між злочином, покаранням і соціально-економічними процесами зайнятості. Норми кримінального права повинні узгоджуватись з питаннями робочої зайнятості засуджених, їх навчанням, вихованням і перевихованням. Кримінальні санкції, що застосовуються до засуджених мають відповідати мірі їх вини.

В установах, де виконують покарання, всі засуджені повинні працювати відповідно до їх фізичних і розумових здібностей, враховуючи стать, вік, працездатність, стан здоров'я і при можливості спеціальність, набуту до засудження. При переході до ринку необхідно, щоб виправні установи звільнялися від усіх державних та місцевих податків і зборів, а прибуток, отриманий внаслідок виробничо-господарської діяльності, направлявся на удосконалення виробництва, покращання матеріально-побутового забезпечення засуджених, надання допомоги звільненим, поліпшення соціально-економічних умов персоналу і соціальний розвиток установ, формування пенітенціарного фонду.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1991 р. "Про першочергові заходи щодо забезпечення життєдіяльності виправно-трудових установ і лікувально-трудових профілакторіїв в умовах ринкових відносин" МВС України дозволяло підприємствам ВТУ і ЛТП залучати до 10 % коштів, що лишаються в їх розпорядженні, а оподаткований прибуток підприємств ВТУ, зменшений до 60 % від балансового прибутку, залучати на соціально-побутові та виробничі потреби установ.

Держава має взяти на себе утримання пенітенціарних установ або надати підтримку у вигляді пільг з оподаткування, дотації з державного бюджету для розширення власного виробництва, крім того, розширити права адміністрацій, без погодження з Державним департаментом України з питань виконання покарань, укладати угоди і контракти із суб'єктами ринкових відносин, зокрема й з іноземними фірмами.

Дія правових норм можлива при ефективній зайнятості засуджених, оскільки для їх виправлення і перевиховання має бути нормально організовуватись і праця. Для цього необхідне забезпечення сучасним технічним постачанням, обладнанням і засобами праці, її належна організація і дисципліна. Все це потребує за сучасних умов господарювання розробки нових економічних та правових норм, нової пенітенціарної політики.

Передусім має створюватись матеріальна зацікавленість засудженого в результатах своєї праці. У виробничій діяльності виправні установи повинні бути самостійними і перебувати під юрисдикцією Міністерства юстиції України, мати право укладати угоди з підприємствами будь-яких форм власності, а щодо режиму — підлягати Державному департаментові України з питань виконання покарань.

Робочий день засуджених організовується так, щоб вони мали час для відпочинку, обіду, задоволення фізіологічних потреб. Праця засуджених здійснюється із дотриманням правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії. Можна для осіб, які систематично виконують і перевиконують норми виробітку і не порушують режиму, ввести залік урахування трьох днів роботи за чотири дні відбування покарання.

Сьогодні час роботи засуджених під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі до трудового стажу не зараховується, що не сприяє їх зацікавленості в праці. Тому доцільно в новому Кримінально-виконавчому кодексі передбачити правову норму, яка б уможливила включення у загальний трудовий стаж час роботи засудженого в період відбування покарання у вигляді позбавлення волі, при умові сумлінного ставлення до праці і дотримання правил відбування покарань за клопотанням адміністрації виправної установи і за рішенням суду. Введення цієї правової норми сприятиме покращанню трудової зайнятості засуджених та їх зацікавленості у праці.

У новому кримінально-виконавчому законодавстві потрібно також захистити засуджених від протиправних посягань. Для цього варто розробити низку заходів захисту засуджених від лідерів злочинних угруповань.

Утворення неформальних малих соціальних груп у середовищі засуджених веде до конкуруючих взаємин між ними, до існування особливого неписаного кодексу поведінки, якому повинні підкорятися засуджені у своєму середовищі. Ці неформальні норми поведінки вимагають негативного ставлення до адміністрації, забороняють звертатися за допомогою, скаржитись тощо. За порушення цих норм передбачається фізична розправа.

Поява неформальних норм поведінки розповсюджується і на взаємини у сфері трудової зайнятості засуджених. Тут часто відбувається перерозподіл трудових винагород залежно від становища, яке вони займають у неформальній групі. Опитування і дослідження показали, що лідери неформальних груп мають високу заробітну плату,

хоча практично не виконують норм виробітку, а ведуть загалом паразитичний спосіб життя. Часто засуджені, які сплачують аліменти, оформлюють результати своєї праці на інших засуджених, щоб ті потім розраховалися з ними продуктами харчування і товарами першої необхідності.

В умовах демократизації потрібне удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, що передбачає гуманні методи впливу на злочинця, який став на шлях виправлення, і примусові, каральні заходи до засуджених, які не бажають виправлятися і злісно порушують режим. Нове законодавство має передбачити взаємозв'язок між соціально-економічними процесами зайнятості і правовими нормами, що регламентуються законом.

Передусім йдеться про трудову зайнятість. Кожний із засуджених, за винятком чоловіків, старших 60 років, і жінок, старших 55 років, а також інвалідів I та II груп, зобов'язані працювати, і адміністрація установи має забезпечити їх роботою з урахуванням статі, віку, стану здоров'я, працездатності і при можливості надати право вибору професії, що існують у колонії чи на підприємстві. Робота, що виконують засуджені, при можливості має відповідати їхній кваліфікації. В іншому випадку набувається професія, що дає можливість після відбуття покарання працювати і займатися суспільно корисною працею.

Як правило, засуджені мають працювати на підприємствах установ з виконання покарань, що мають власне виробництво. Але в умовах ринкової економіки доцільно в окремих випадках використовувати робочу силу засуджених на підприємствах народного господарства, зокрема кооперативних, орендних, приватних, індивідуальних, малих підприємствах, у колгоспах та інших формах сільськогосподарського виробництва. В умовах приватизації власності бажано, щоб за рішенням місцевих Рад народних депутатів виділялись земельні ділянки для колоній. Виконками обласних Рад народних депутатів зобов'язані забезпечити раціональне використання праці засуджених на підприємствах, що розміщуються на їх території.

На сьогодні особи, позбавлені волі за чинним Кримінально-виконавчим кодексом України, не мають права на відпустку, час відбуття покарання не зараховується їм до трудового стажу, і відповідно вони втрачають право на отримання пенсії при досягненні пенсійного віку. Усе це призводить до недостатнього стимулювання їхньої праці і сприяє порушенню режиму і трудової дисципліни. Тому у новому кримінально-виконавчому законодавстві варто передбачити, щоб за умови сумнісного ставлення до праці і відсутності правопорушень суд мав право через два роки після звільнення із установ з клопотанням трудового колективу або громадських організацій за місцем роботи зарахувати до загального трудового стажу строк трудової діяльності в місцях позбавлення волі. Потрібно також передбачити для осіб, які сумлінно ставляться до праці і не порушують режиму, можливість надання раз за рік відпустки з виїздом або без виїзду

з установи за згодою прокурора терміном від 7 до 15 діб за свій рахунок, не враховуючи час в дорозі. Слід також дозволяти виїзди засуджених за межі місць позбавлення волі у зв'язку зі смертю або тяжким захворюванням членів сім'ї, стихійними лихами, що заподіяли матеріальну шкоду сім'ї, для складання іспитів у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі, за викликом органів внутрішніх справ, судових та слідчих органів. За відсутності позову і наявності позитивної характеристики адміністрація установи могла б надавати засудженому дозвіл на виїзд до сім'ї у вихідні та святкові дні.

При цьому час перебування у відпустці і в дорозі не повинен зараховуватись у строк відбування покарання, заробіток не нараховується, вартість проїзду засудженого має сплачуватись ним особисто або його родичами. Введення подібних умов утримання у місцях позбавлення волі запобігатиме порушенню зв'язку з сім'єю і родичами та сприятиме підвищенню ефективності трудової зайнятості, покращанню дисципліни і дотриманню режимних правил утримання. Нині втрата відпусток є додатковим покаранням для осіб, позбавлених волі. Не маючи відпочинку, вони відчують відразу до праці, знижується її продуктивність, вони не виконують норми виробітку, що часто призводить до порушень трудової дисципліни, режиму і зрештою відмови від роботи. Тому для стимулювання праці засуджених, збереження і підвищення їх працездатності, особам, які сумлінно ставляться до праці і не порушують режиму, доцільно надавати відпустку один раз протягом року.

Засудженим, які порушують режим, ухиляються від роботи, несумлінно ставляться до праці і порушують дисципліну, не варто надавати таку відпустку. Потрібно також відмінити тяжку фізичну, виснажливу працю на особливому режимі, оскільки крім відрази до праці у засудженого іншої асоціації не викликає. До того ж, оплата їх праці дуже низька. Варто розширити перелік прав і обов'язків засуджених, а також покращити їх матеріально-побутове і медичне обслуговування.

Праця засуджених повинна оплачуватись у повному обсязі, без будь-яких відрахунків на утримання виправних установ. Утримувати адміністрацію, конвойні війська, оплачувати обслуговуючий персонал, забезпечувати установи основними засобами виробництва повинна держава. Особи ж, позбавлені волі, у цих установах мають забезпечуватись роботою і отримувати за свою працю заробітну плату, на яку можуть повноцінно існувати. У засуджених, які злісно ухиляються від роботи, вартість харчування, комунально-побутових та інших наданих послуг має браться із засобів, що є на особистих рахунках.

В умовах ринкової економіки суттєве значення надається проблемі звільнення з пенітенціарних установ і трудового та побутового влаштування засуджених після звільнення. Приватизація і ринкова економіка призвели до підвищення безробіття, і проблема працевлаштування осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі повинна певним чином уже зараз вирішуватись в законодавчому порядку. Закон

"Про зайнятість населення" не передбачає працевлаштування колишніх засуджених, а застарілий Виправно-трудоий кодекс не відповідає вимогам часу.

Тому на сьогодні нагальними проблемами є новий підхід до пенітенціарних установ України і розробка нових економічних та правових норм, що регулюють ефективну зайнятість засуджених. Передусім необхідна розробка нової пенітенціарної політики, що відповідала б вимогам часу та міжнародним нормам і ґрунтувалася б на принципах суверенітету, наукової обґрунтованості і незалежності від ідеологічних настанов та рішень політичних партій, пріоритету загальновищначених людських цінностей, життя і здоров'я людини, гуманізму, милосердя, справедливості і моральності, демократичного державно-суспільного характеру управління пенітенціарною діяльністю.

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ЗАСОБІВ ВІДЕОЗАПИСУ

С.С. ПАЛАМАРЧУК

Для успішного розв'язання організаційно-тактичних питань застосування засобів відеозапису у діяльності органів внутрішніх справ, підвищення якісного рівня проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій постала необхідність сформулювати визначення та розглянути структуру цих технічних засобів.

Відеозапис — це процес фіксації оптичних і акустичних сигналів на один носій за допомогою відеокамери. Під засобом відеозапису стосовно використання його працівниками органів внутрішніх справ розуміють відеокамеру у широкому змісті. Тобто сучасний засіб відеозапису є складною системою функціонально взаємонезалежних вузлів або модулів, яка складається з: оптичної системи; телевізійної камери; акустичної системи; каналу зв'язку; фіксуючого обладнання; джерела живлення; спеціальних додаткових обладнань.

Оптична система призначена для фокусування зображення на площину світлочутливої плівки електронно-оптичного перетворювача. До цієї системи пред'являються ті ж основні вимоги, що і до фото-, кінокамер: висока дозвольна спроможність; значна світлосила; широкий діапазон зміни фокусної відстані (для об'єктива з перемінною фокусною відстанню — ОПФ).

Основна класифікація об'єктивів така ж, як і для фото-, кінооптики.

До складу оптичної системи можуть входити спеціальні насадки й об'єктиви:

ендоскопи — гнучкі світлопровідні насадки, які постачаються об'єктивами і системою керування (поворот об'єктива щодо осі гнучкого шнура-світловода); можуть бути оснащені системою підсвічування для огляду і зйомки темних помешкань і порожнин;

об'єктиви-голки призначені для зйомки через отвори невеликого діаметру — до 5—6 мм;

телескопічні об'єктиви — для зйомки із значних відстаней;

об'єктиви-камуфляжі призначені для проведення потайної зйомки;

об'єктиви, сполучені з приладом нічного бачення (із інфрачервоним підсвічуванням або без такого) — для зйомки в поганих умовах освітлення.

Паламарчук Сергій Станіслович — викладач кафедри розслідування злочинів слідчо-криміналістичного факультету № 3 НАВСУ, капітан міліції.

До спеціальної оптики також належать: перископічні системи; інвертори дзерного очка, які приставляються до нього і уможливають огляд і зйомку внутрішнього помешкання; голки для читання кореспонденції без розкриття конверта (голка вводиться у куток конверта і дозволяє читати кореспонденцію під потужною лампою); напівпрозорі дзеркала; рентгенівське телевізійне устаткування тощо.

Телевізійна камера застосовується для перетворення оптичних сигналів у телевізійний електричний сигнал, необхідний для подальшого опрацювання.

Телевізійні камери поділяють за призначенням на: фахові, напівфахові, побутові; за перетворенням складових кольірних характеристик об'єкта зйомки на: кольорові і чорно-білі; за системою кодування кольірних складових зображення: PAL, SECAM, NTSC.

У першому випадку найсуттєвіші розходження полягають у якості перетворення, функціональних можливостях, ступенях автоматизації, зручності в роботі, рівні споживання електроенергії тощо.

За конструктивним рішенням телекамери розрізняють на: моноблочні, багатоблочні і модульні. Моноблочні об'єднують усі вузли і системи, необхідні для формування повного телевізійного сигналу. Багатоблочні складаються, як мінімум, із двох блоків: камерної голівки з видошукачем і камерним каналом. Можливі й інші блоки — налаштування, контролю, електроживлення тощо. Модульні камери при різноманітному сполученні блоків (модулів) можуть утворювати комплекси будь-якого призначення з різними тактико-технічними можливостями.

Залежно від конструктивного виконання телевізійні камери можуть бути корпусними і безкорпусними (для потайного використання з вмонтованими об'єктивами, наприклад, голчастого типу). Залежно від елементної бази телекамери підрозділяються на:

трубкові (з електронно-променевою трубкою (ЕПТ): ЕПТ типів плюмбікон, сатікон, ньювікон, харпікон);

твердотільні (напівпровідникові), що використовуються як перетворювачі "світло-сигнал" на напівпровідникову матрицю на приладах із зарядовим зв'язком (ПЗЗ).

Акустична система призначена для перетворення акустичних в електричні сигнали (необхідні для подальшого опрацювання за допомогою мікрофона або спеціального датчика) або навпаки.

Канал зв'язку використовується для передачі й обробки повного телевізійного сигналу (ПТС). Вибір того або іншого типу каналу зв'язку визначається такими чинниками:

особливістю поширення електромагнітних хвиль даного діапазону в належних умовах;

характером перешкод у даному діапазоні;

характером повідомлення (шириною спектра);

габаритними розмірами і конструкцією антенної системи, необхідної для здійснення випромінювань потрібно? спрямованості.

Вибір типу передавача, приймача і самого каналу зв'язку надзвичайно важливий для забезпечення стійкого, надійного і конфіденційного зв'язку.

Канали зв'язку, що застосовуються при проведенні заходів із використанням засобів відеозапису, поділяються на:

кабельний: а) електричний; б) оптичний.

Сигнал по електричному кабельному каналу зв'язку може передаватися за допомогою двохпровідної лінії (наприклад, телефонної) або антенного коаксіального кабелю.

Недоліки цього каналу зв'язку полягають в тому, що практично можливо виявити і перешкодити передачі інформації, а також складнощам при монтунванні.

Сигнал в оптичному кабельному каналі зв'язку передається через волоконно-оптичні кабелі, що дозволяє досягти максимальної якості переданого сигналу на його виході, максимальної захищеності від перешкод і конфіденційності переданої інформації. Вони найстійкіші до виявлення і придушення переданої інформації. Недоліком є складність монтажу кабелів і висока собівартість.

2. Радіоканал:

а) радіохвилі поширюються в усіх напрямках однаково; б) радіосигнали випромінюються і приймаються в певних напрямках залежно від необхідної діаграми спрямованості антен; в) зв'язок здійснюється за допомогою вузького оптичного променя.

Найдешевшим і простим у конструктивному виконанні й використанні із максимальним ступенем можливості виявлення і придушення є перший вид радіоканалу. Максимальний ступінь стійкості до виявлення і придушення, складність у технічному виконанні й обслуговуванні властиві останньому виду.

Фіксуєчий пристрій призначений для перетворення повного телевізійного сигналу, що пройшов через канал зв'язку, у форму, доступну для сприйняття людськими органами почуттів, або його запису на визначений носій і містить у собі різноманітне обладнання, яке відтворює (телевізор, монітор, колонки) і фіксує (відеомагнітофон, комп'ютер) цей сигнал. Пристрої, що відтворюють (їх ще називають відеоконтролюючими), призначені для контролю якості процесу запису й основних режимів роботи модулів відеокамери, а також перегляду в процесі фіксації або записаної відеофонограми. Відтворене зображення може бути чорно-білим або кольоровим.

Оскільки від якості роботи моніторів і телевізорів залежить значною мірою враження від переглянутої відеоінформації, то вони мають відповідати належним вимогам, що з розвитком телевізійної і відеотехніки стають суворішими. Головні напрями удосконалювання такі: підвищення дозвільної спроможності; підвищення яскравості і контрастності зображення; поліпшення передачі кольору; поліпшення лінійності і фокусування зображення вздовж усього поля екрана; удосконалення експлуатаційних властивостей.

Необхідно зауважити, що відеомагнітофони можна класифікувати згідно з такими параметрами: функціональні можливості, формат відеозапису (VHS, S-VHS, Video-8, Hi-8, U-matic, BETACAM тощо), тема кодування кольору (PAL, SECAM, NTSC), дозвольна спроможність записаного сигналу, телевізійний стандарт, експлуатаційні характеристики, економічні показники тощо.

Комп'ютерна техніка може використовуватися для покращання якості зображення і звуку, а також для тимчасового зберігання невеликих за обсягом об'ємів інформації.

Електроживлення відеокамери (як загалом, так і різноманітних модулів окремо) може здійснюватися від:

компактних первинних (батарейки) і вторинних (акумулятори джерел живлення;

сонячних батарей (можуть використовуватися разом з акумуляторами, наприклад, вдень — для живлення пристрою й одночасної підзарядки акумуляторів, вночі — енергопостачання відбувається від акумуляторів);

бортової мережі автомобіля;

електричної мережі з використанням мережного адаптера.

Спеціальні додаткові пристрої дозволяють розширити межі застосування і функціональні можливості відеокамери загалом.

Застосування інфрачервоних освітлювачів необхідно при роботі в умовах недостатнього освітлення, а також у випадку, коли для маскування об'єкта відеокамери застосовані непрозорі у видимому діапазоні матеріали. Інфрачервоні освітлювачі можуть встановлюватися або окремо, або можуть бути сполученими з відеокамерою.

Відеодетектор руху використовується для активізації апаратури при зміні обстановки на об'єкті, що спостерігається, або зазначеного об'єкта. Він може мати регульовану чутливість, виключає помилковий спрацювання при зміні освітлення, можливе автоматичне настроювання, регулювання розміру зображення, залежно від характеру об'єкта спостереження передбачена подача сигналу тривоги.

Шифруючі та дешифруючі пристрої призначені для забезпечення максимального ступеня таємності шляхом передачі по каналу зв'язку зашифрованої інформації.

Комутатори забезпечують сполучення й узгодження роботи необхідної кількості належних модулів і пристроїв, а також комутацію сигналів із кількох телевізійних камер.

За допомогою свічера можна послідовно переглядати сигнали із кількох відеокамер на одному моніторі або записувати на один магнітофон. Проте варто зауважити, що цей пристрій має суттєві недоліки:

зображення з кожної телевізійної камери проглядається (зопикується на магнітофон) не постійно, а через певний інтервал часу (зображення, що чергується);

неможливість зосередження і збереження уваги оператора на екрані через мінливе зображення.

Квадратор може одночасно подавати на монітор зображення з чотирьох телевізійних камер. Більшість квадрататорів мають так звані "тривожні входи", до яких можуть підключатися будь-які датчики (наприклад, детектори). При їх спрацюванні зображення відповідної камери переходить у повноекранний режим із подачею звукового і світлового сигналу тривоги.

Відеомультіплексори дозволяють записувати сигнали із великої кількості камер на один відеомагнітофон із наступним відтворенням записаного зображення кількох типів багатовіконних зображень.

Відеопринтер призначений для друку одного кадру телевізійного зображення. При необхідності зняти інформацію з каналу зв'язку замість оптичної, акустичної систем і телевізійної камери застосовуються відповідні приймачі.

Пристрої керування призначені для вибору і керування режимами роботи різних модулів відеокамери. Вони можуть складатись з контролерів, багатоканальних відеокомутаторів, відеоквадраторів, різноманітних пультів керування тощо.

Керування відеокамерою може здійснюватися:

безпосередньо (наприклад, при роботі з камкордером);

дистанційно (за допомогою кабельного або радіоканалу).

Відеокамеру може бути змонтовано на поворотному пристрої, що має різноманітні можливості:

кут повороту автоматичного сканування у вертикальній площині становить 180 градусів, у горизонтальній — 360, або задається за допомогою пульта керування;

плавна безшумна робота поворотного механізму;

можливість кріплення за допомогою спеціального кронштейну практично до будь-якого об'єкта.

Крім того, засоби відеозапису можуть використовуватись:

у стаціонарних умовах;

пересувному варіанті.

ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОЇ ФОТО- ВІДЕОТЕХНІКИ У ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

І.В. МАРТИНЕНКО

Злочин — це дія, внаслідок якої в навколишньому середовищі з'являються певні зміни, так звані сліди, що містять інформацію про саму подію злочину та про його учасників. У процесі розкриття та розслідування злочину працівники органів внутрішніх справ встановлюють осіб та предмети, що стосуються до злочину за їх слідами-відображеннями. Виявлення, фіксація і вивчення слідів злочину — це копітка та складна робота. Наприклад, огляд місця події проводиться в будь-який час доби, незалежно від погодних умов. При цьому слідчому доводиться оглядати значну кількість різноманітних об'єктів та матеріальних слідів злочинного діяння.

Упровадження в діяльність органів внутрішніх справ досягнень науково-технічного прогресу створює реальні можливості для підвищення ефективності цієї роботи.

Використання сучасних засобів фіксації візуальної інформації та комп'ютерної техніки підвищує результативність огляду місця події, скорочує витрати часу на оформлення протоколу, виготовлення фото-графій.

Тому певний інтерес становить включення до складу технічних засобів, що використовуються у процесі огляду місця події, цифрових фото- та відеокамер, комп'ютера класу Notebook з відповідним мультимедійним устаткуванням для вводу/виводу відео- та аудіоінформації і кольорового принтера.

Такий комплект у текстовому редакторі дозволяє складати протокол огляду місця події, одночасно доповнюючи його орієнтуючим, оглядовим, вузловим та детальним знімками місця події, зробленими за допомогою цифрового фотоапарата або відеокамери та "передати" у комп'ютер.

Комп'ютерний спосіб одержання зображень має очевидні переваги порівняно з фотографічним: відпадає необхідність проявлення фотоплівки та друкування фотографій у лабораторії; протокол огляду місця події, доповнений під час складання відповідними знімками, можна роздрукувати на кольоровому принтері. Крім того, за допомогою

Мартиненко Інна Василівна — провідний науковий співробітник Інформаційно-технічного центру НАВСУ, капітан міліції.

графічного редактора на екрані монітора можна ефективно реалізувати панорамний метод зйомки місця події. Електронні зображення зберігаються необмежений час на жорсткому або лазерному дисках, їхня якість при цьому майже не погіршується.

Отже, використання цифрової фото-, відеокамери, комп'ютерної техніки дозволяє якісно та швидко скласти протокол огляду місця події безпосередньо на місці вчинення злочину.

Однією з найскладніших задач процесу розслідування злочинів вважається встановлення особи злочинця, що переходується від слідства. Для її розв'язання необхідні відомості про зовнішність людини, які слідчий одержує під час допиту свідка (ст. 167, 168, 169 КПК України) або потерпілого (ст. 171 КПК України)¹.

Людина має індивідуальну сукупність властивостей та якостей, що виділяють одну конкретну особу із множини схожих. Для криміналістичної ідентифікації людини використовуються її фізичні, біологічні (функціональні) та соціальні властивості².

Фізичні властивості відображають будову тіла людини та класифікуються на:

зовнішні або анатомічні, що характеризують загальну будову тіла та його частини (голова, обличчя, кінцівки, зуби тощо);

внутрішні або структурні, що характеризують внутрішню будову органів, тканин.

Біологічні властивості (функціональні) відображають функціональну діяльність людини — це навички виконання будь-яких рухів (навички письма, ходіння, мови тощо).

Соціальні властивості характеризують людину як особистість та класифікуються на:

персонографічні, що характеризують людину як суспільну істоту (прізвище, ім'я, по батькові, стать, рік народження, національність);

виробничо-ділові, що характеризують ставлення людини до праці, співробітників (працьовитість, колективизм, лінощі, жадібність тощо);

світоглядні, що характеризують людину як особистість (ідейність, безідейність, принциповість, безпринципність тощо);

морально-побутові, що характеризують людину як сім'янина, товариша (чесність, сором'язливість, ввічливість та тощо).

Таким чином, сукупність фізичних, біологічних та соціальних властивостей дозволяє виділити конкретну людину із множини людей та здійснити її розшук.

На початковій стадії розкриття злочину відомості про особу злочинця, як правило, отримуються шляхом допиту свідків, які запам'ятали ознаки його зовнішності. Ознаки зовнішності людини — це образ, який сприймається завдяки зору спостерігача. Вони індивідуальні, відносно стійкі та рефлекторні, що виділяє з групи людей конкретну особу. Протягом життя людини її зовнішність майже не змінюється. Винятки складають факти насильного змінення ознак зовнішності.

Для криміналістичних цілей індивідуальність, відносна стійкість і здатність відобразитися на матеріальних об'єктах та в пам'яті людей є головними властивостями ознак зовнішності людини, що дозволяють провести її ідентифікацію³.

Класичними способами закріплення та відтворення отриманої інформації про зовнішність людини є опис, малювання, складання композиційно-малюваних та композиційно-фотографічних портретів.

У криміналістичній практиці існує вільний та упорядкований опис ознак зовнішності.

Вільний опис використовують під час оперативно-розшукових заходів (розвідувального опитування) або слідчих дій (допиту). Такий опис складає свідок. Вільному опису зовнішності властиві суб'єктивність та невизначеність, оскільки свідок використовує неточні та невизначені визначення, що можуть бути викривлені об'єктивними та суб'єктивними факторами⁴.

Основою упорядкованого опису є метод "словесного портрета"⁵. Характерними ознаками такого опису є вірогідність, повнота та однозначність. Упорядкований опис ознак зовнішності складається спеціалістом.

Малювання — один з традиційних способів закріплення та відтворення інформації про зовнішність людини. Процес виготовлення малюваних суб'єктивних портретів відбувається таким чином: свідку пропонують докладно розповісти все те, що він запам'ятав із зовнішності розшукуваного, показати на запропонованих фотографіях схожих на розшукувану особу людей або знайти на них подібні елементи обличчя. Художник-спеціаліст, використовуючи ці дані, відтворює зовнішність розшукуваної особи. Отриманий малюнок пред'являється свідку для визначення ступеня його схожості з оригіналом, потім малюнок відповідно коригується.

Залежно від повноти образу людини, який зберігся в пам'яті свідка, малювані портрети можуть або точно відтворювати зовнішність розшукуваної особи, або фіксувати окремі риси її обличчя. Важливо, щоб у портреті були зафіксовані найяскравіші, найхарактерніші ознаки зовнішності людини.

Вірогідність малюваного портрета залежить від майстерності художника, оскільки він вносить у малюнок своє бачення зовнішності злочинця. Найкращою є ситуація, коли свідок має художні здібності і може сам намалювати портрет розшукуваної особи.

Одним з традиційних способів фіксації ознак зовнішності є складання композиційних портретів. Розрізняють малювано-композиційні та фото-композиційні портрети.

Основою для виготовлення композиційних портретів є ідентифікаційні комплекти. Це набори фотографій та малюнків обличчя людини цілком або його елементів, виготовлених у одному масштабі та ракурсі.

Всі елементи комплексу систематизуються за антропологічними типами, віком тощо, збираються у альбоми, картотеки, переглядаються на слайди залежно від типу демонстраційного пристрою. Репродукції суб'єктивних портретів доповнюють відомостями про зріст, статуру, одяг розшукуваної особи тощо.

Як справедливо зазначив А.М. Зінін, "...субъективные портреты используются в оперативной портретной идентификации в целях обнаружения преступников и иных лиц, интересующих правоохранительные органы, но судебным доказательством не являются. Это обусловлено природой субъективных портретов, которые являются не точным, а приблизительным изображением соответствующего лица, исключающим возможность использования результатов опознания по нему как доказательств, а также проведение криминалистической портретной экспертизы"⁶.

Впровадження в діяльність відділень з експертно-криміналістичного забезпечення роботи РУ ГУ МВС України обчислювальної техніки уможливило розробку комп'ютерних програм, що не лише автоматизують процес складання композиційних портретів, а й допомагають складати вірогідні композиційні портрети. Для коригування отриманого зображення використовуються графічні редактори, що деталізують елементи зовнішності в зображенні, чітко сполучають місця з'єднання різних елементів на портреті.

Протягом останніх років з'явилися комп'ютерні системи, в яких процес складання композиційних портретів розшукуваних осіб передбачає кілька етапів (наприклад, ІПС "Портрет", розроблена спільно Національною юридичною академією України ім. Ярослава Мудрого та НДІ вивчення проблем злочинності Академії правових наук України)⁷.

У комп'ютерну пам'ять заносяться дані про зовнішність розшукуваної особи, при цьому використовується опис, складений за методом "словесного портрета". Після цього з бази даних відбираються фотографії людей, які найбільш схожі з розшукуваною особою. Стримані зображення показують свідку. Якщо серед людей, фотографії яких було відібрано, немає розшукуваної особи, то окремі елементи з цих зображень використовуються в подальшій роботі з складання її композиційного портрета.

Основою для роботи таких систем є масиви, що складаються з фотографій підоблікових осіб. На ефективність пошуку у таких масивах значною мірою впливає якість цих фотографій. Крім того, ці системи не можуть використовуватись тоді, коли свідок запам'ятав лише особливості рухів, фігуру чи голос злочинця.

Розвиток цифрової фото- та відеотехніки дозволяє не лише якісно змінити бази даних, а й розширити можливості самого процесу впізнання завдяки створенню відповідних відеомасивів.

Відеомасиви містять інформацію про особливості мови, рухів, зовнішності (анфас та профіль) людини. Зміст відеомасива поділяється за видами злочинів. Слідчий відбирає відповідний відеоматеріал та

пропонує свідку або потерпілому переглянути його на екрані монітора. Це достатньою мірою обмежує обсяг матеріалу для перегляду, робить менш напруженим і без того складне впізнавання. Результати впізнавання фіксуються у рапорті, текст якого зберігається в комп'ютері. Текстовий редактор дозволяє легко та швидко виробити необхідний документ.

Практика використання відеомасивів в Мінському РУ ГУ МВС України в м. Києві показала, що процес складання суб'єктивного портрета розшукуваної особи доцільно починати з перегляду свідком відповідного розділу відеотеки.

Крім того, інформацію відеомасиву можна використовувати при підготовці до пред'явлення для впізнавання. Так, у ст. 174 КПК України зазначається, що особа пред'являється впізнаючому для впізнавання разом з іншими особами тієї ж статі (кількістю не менше трьох), які не мають різких відмінностей у зовнішності та одязі.

Маючи відеомасив, слідчий може відібрати фрагменти відеозапису про людей, схожих на особу, яка підлягає впізнаванню, та пред'явити впізнаючому відібраний матеріал, дотримуючись при цьому всіх передбачених законом вимог та порядку проведення цієї слідчої дії. Пред'явлення особи для впізнавання за відеозаписом скорочує час відбору схожих на неї людей, уможливіє швидке та якісне виготовлення протоколу про проведення слідчу дію з усіма необхідними додатками.

На нашу думку, цифрова фото- та відеотехніка дозволяє отримувати вірогідні та об'єктивні результати, спрощує процес відтворення знятого матеріалу та якісно змінює спосіб його збереження, дозволяє відмовитися від використання фотоплівки та фотохімії, відповідає вимогам безпеки. Використання цифрової техніки не суперечить нормам кримінально-процесуального законодавства і забезпечує отримання вірогідного, наочного результату.

¹ Див.: *Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я.* Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Відп. редактори В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. К.: Юрінком Інтер, 1997.

² Див.: *Салтевский М. В.* Криминалистика. В. современном изложении юристов Харків: ИМП "Рубикон", 1996. С. 169–172.

³ Див.: *Криминалистика* / Под ред. Р.С. Белкина, В.П. Лаврова, И.М. Лузгина Т. 1. М.: Академия МВД СССР, 1987. С. 317–318.

⁴ Див.: *Зинин А. М., Малкова Г. Н.* Возможности учета экспрессии лица при изготовлении субъективных портретов // ИКР-2 в практике раскрытия преступлений. М. МНИИ МВД. Вып. 3. 1983. С. 50–55.

⁵ Див.: *Торвальд Ю.* Век криминалистики. М.: Прогресс, 1991. С. 46.

⁶ *Зинин А. М.* Внешность человека в криминалистике (субъективные изображения): Учебное пособие / Под ред. д-ра юридич. наук, проф. В.А. Снеткова. М.: ЭКЛ МВД России. 1995. С. 17.

⁷ Див.: *Фурса В. І.* Матеріалізація комп'ютерними засобами слідів пам'яті у очевидця при складанні фотороботів // Матеріали науково-практичної конференції "Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю". Харків: Право. 1998. С. 88–91.

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

В.І. ВАСИЛИНЧУК

З період переходу України від планової економічної системи до ринкової процес приватизації, поява нових форм власності, розширення приватнопідприємницької діяльності супроводжується зростанням економічної злочинності, яка є масовим видом кримінального ураження економіки і стає одним із основних факторів політичної та соціально-економічної нестабільності в державі.

Однією із найбільш криміногенних ділянок є кредитно-фінансова банківська сфери, де є тенденція до зростання злочинів. Так, якщо в 1998 р. працівниками ОВС у кредитно-фінансовій сфері було виявлено 8 146 злочинів, то за 11 місяців 1999 р. — 9 618 злочинів. У банківській сфері за 1998 р. виявлено 5 830 злочинів, а за 11 місяців 1999 р. — 6 523 злочини.

Підприємницька діяльність, що має здійснюватись у межах закону забезпечується підтримкою держави, яка надає суб'єктам підприємницької діяльності можливість отримати кредити, субсидії, дотації, субвенції чи пільги щодо оподаткування.

Відповідно до цього суб'єкти підприємницької діяльності вдаються до шахрайств з фінансовими ресурсами, а саме до нецільового використання кредитів з подальшим їх розкраданням, які стали досить розповсюдженим явищем, і важко на сьогодні знайти банк, який би не був в ролі потерпілого.

Кримінальний Кодекс України (далі КК) визначає кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами. Так, ст. 148⁵ КК України передбачає, що надання громадянином-підприємцем або засновником чи власником суб'єкта підприємницької діяльності, а також посадовою особою суб'єкта підприємницької діяльності завідомо неправдивої інформації державним органам, банкам, кредиторам для одержання субсидій, дотацій, субвенцій чи пільг з податків за відсутності ознак розкрадання тягне кримінальну відповідальність за ч. 1 ст. 148⁵ КК України.

Ті ж самі дії, якщо вони були вчинені повторно або завдали великої матеріальної шкоди (яка в 50 і більше разів перевищує встанов-

Василинчук Віктор Іванович — викладач-методист кафедри ОРД факультету № 4 НАВСУ, майор міліції.

лений законодавством неоподаткований мінімум доходів громадян на місяць) тягнуть відповідальність за ч. 2 ст. 148⁵ КК України¹.

Щороку спостерігається зростання шахрайств з фінансовими ресурсами. Якщо працівниками ОВС у 1995 р. їх було виявлено 517, то 1998 р. — 1 699, а за 11 місяців 1999 р. — 1 729 злочинів.

При розслідуванні шахрайств з фінансовими ресурсами перед працівниками правоохоронних органів постають певні труднощі. Вони полягають у тому, що одержання кредитів, субсидій, дотацій, субвенцій належить до сфери фінансових відносин, а юридичний та економічний аналіз їх надзвичайно складний і не завжди приводить до реального притягнення винної особи до кримінальної відповідальності.

У більшості випадків практичні працівники органів внутрішніх справ, які займаються виявленням, розкриттям, розслідуванням злочинів цієї категорії, зустрічаються з різними схемами вчинення шахрайських дій, серед яких є кілька найтипівіших. Найрозповсюдженіше схема полягає у створенні кількох фірм, на які планується одержувати кредити. Особливістю цих фірм є те, що засновниками і керівниками виступають тіж самі особи, або фірми реєструються на підставних осіб, які і не підозрюють, що вони є засновники чи керівники фірм (при цьому злочинці використовують, наприклад втрачені паспорти даних осіб). Після цього розробляється пакет підроблених документів для надання кредиту, які подаються до банку. При цьому одна фірма (суб'єкт підприємницької діяльності) одержує кредит, а інші фірми є її партнерами за угодами, якими обґрунтовується необхідність і доцільність одержання кредитів, а надалі фірми міняються місцями.

Отримані кредити перераховуються на розрахункові рахунки фірм, які були завчасно підібрані для конвертації грошових сум. Також може проводитись конвертація безготівкових грошей в готівкову валюту (іноземну чи національну) для подальшого їх розкрадання.

Іншим способом вчинення шахрайства при отриманні кредитів є надання завідомо неправдивої інформації про наявність на балансі підприємства основних засобів.

До наступного способу можна віднести використання отриманих кредитів не за призначенням (не цільове використання). Найчастіше працівникам ОВС доводиться зустрічатись з підробкою таких документів: підготовка фіктивної заяви; підробка гарантійних листів; фіктивне техніко-економічне обґрунтування використання кредитних ресурсів; фіктивні договори купівлі-продажу; підробка документів на майно, що їм не належить; ксерокопії фіктивного балансу підприємства; підробка гарантійних зобов'язань.

Через корупційні зв'язки завдяки хабарам укладають угоди страхування, подають фіктивні картки зразків підписів та відбитків печаток, фіктивні довідки (як правило, без номера) про відсутність кредиторської заборгованості з банків, де знаходиться розрахунковий рахунок фірми позичальника тощо.

Для порушення кримінальної справи необхідні приводи і підстави, передбачені ст. 94 КПК України. Справа може бути порушена лише в тих випадках, коли є фактичні дані, які вказують на наявність ознак злочину².

Докази в кримінальній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий, суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справ³.

Порядок збирання доказів при шахрайстві з фінансовими ресурсами має свої особливості.

Для збирання доказів при порушенні кримінальної справи суттєве значення має проведення дослідчої перевірки оперативними апаратами ОВС, а саме: факт встановлення надання неправдивої інформації, використання підроблених документів. Після порушення кримінальної справи для швидкого, повного розслідування шахрайств з фінансовими ресурсами доцільно створити слідчо-оперативну групу, в яку необхідно включити найдосвідченіших працівників ОВС.

Необхідно провести обшуки і виїмки на робочих місцях, а також в місцях проживання усіх відомих членів злочинних угруповань (але слід пам'ятати, що обшук, виїмка — це слідчі дії, які проводяться після порушення кримінальної справи).

Основними доказами при розслідуванні шахрайств з фінансовими ресурсами є документи.

Документи — це джерело доказів, в яких викладено або засвідчено обставини, що мають значення для справи (тобто, всі офіційні і неофіційні документи, крім висновку експерта, протоколів слідчих, судових дій)⁴.

Слід пам'ятати, що вилучати необхідно оригінали документів: статuti, протоколи, накази про прийняття на роботу, призначення на посаду, функціональні обов'язки, контракти, договори, документи, які відображають фінансову діяльність фірм.

Ці документи вилучаються не лише у фірмах, що одержали кредити, а й у банках, які надавали кредити, страхових компаніях, а також у фірмах, які виступали гарантом, у інших суб'єктів підприємницької діяльності, що мали відношення до даних кредитних операцій.

В банках, які видавали кредит вилучаються:

кредитні справи боржника, а також кредитно-балансові справи щодо кожного кредиту, якій не було повернено або погашено наступним кредитом;

банківські картки зі зразками підписів розпорядників кредитів; оригінали інструкцій, вказівки щодо надання кредиту, нормативні документи, які регламентують порядок кредитування з резолюціями і підписами працівників банку, що свідчать про їх ознайомлення з цими документами;

листи, що надходили електронною поштою з Національного банку України (НБУ) стосовно кредитування;

функціональні обов'язки посадових осіб, які вирішували питання надання кредитів, платіжні доручення позичальника про повернення кредиту, відсотків, договору пролонгації відсотків, розпорядження банку про списання з рахунку позичальника після закінчення терміну повернення кредиту, претензії.

Після вилучення всіх необхідних документів слід провести зустрічні перевірки фірм (підприємств), на які перераховувались одержані кредити, негайно призначити документальну ревізію, а після її закінчення — бухгалтерську або банківсько-бухгалтерську експертизу. Обов'язково проводиться почеркознавча експертиза фальсифікованих документів (навіть якщо підозрювані особи визнають їх за свої), які також є важливими доказами.

У фірмах (підприємствах), які підозрюються у вчиненні шахрайств з фінансовими ресурсами, крім документів вилученню підлягає комп'ютерна техніка (дискети до неї) в пам'яті яких може зберегтись інформація про господарсько-фінансову діяльність підприємств, установ, фірм; друкарські машинки; бланки документів; чернетки; записи телефонних номерів; проекти документів; обов'язковому вилученню підлягають штампи, печатки, посвідчення (перепустки), візитки.

У випадках виявлення готівкової валюти як іноземної, так і національної, її вилучають для подальшого забезпечення відшкодування збитків, можливої конфіскації, а також вона може слугувати як доказ у справі. Необхідно накласти арешт на розрахункові рахунки фірм (підприємств), що підозрюються у вчиненні шахрайств з фінансовими ресурсами.

При необхідності для швидкого і повного розслідування зазначених справ слід залучати фахівців з питань надання кредитів.

Після вилучення документів, речей необхідно допитати з використанням вилучених документів керівників, головних бухгалтерів фірм (підприємств), які одержували кредити, і підозрюються у вчиненні злочинів.

При проведенні допиту з'ясовуються такі питання. хто створив фірму; з якою метою її створено; чим фактично вона займалась; як має основні засоби, оборотні кошти; де знаходяться офісні приміщення; чи має фірма складські, виробничі приміщення, місце їх знаходження; який штат працівників фірми; які є оргтехніка, транспорт, місце їх знаходження; чи є власне майно, де воно знаходиться; для яких цілей і з чиєї ініціативи одержувався кредит; за якими критеріями визначався банк, де одержувався кредит (у випадках, коли фірма не є клієнтом банку); хто з ким уклали угоди, під які одержувався кредит; відносини між позичальником і працівниками банку; хто виступав гарантом одержання кредиту; хто із банківських працівників надавав допомогу в одержанні кредиту і за яку винагороду; яка визначена застава під одержання кредиту; хто безпосередньо займався підготовкою і складанням пакета документів, необхідних для одержання кредиту; з яких

джерел отримувались відомості, внесені в документи; з ким уклали угоду, договори про перерахування кредитів з подальшою їх конвертацією, хто приймав про це рішення; з якої причини кредити використовувались не за призначенням; на які рахунки, до якого банку було вкладено готівкову валюту: національну чи іноземну.

Допитуються й інші працівники фірм, непричетні до вчинення злочину (незацікавлені особи), які можуть надати цінну інформацію для розслідування справи.

При допиті працівників банку, які безпосередньо видавали кредити з'ясовуються такі питання:

- функціональні обов'язки осіб, які видавали кредити;
- чи знайомий позичальник з керівництвом банку, які між ними відносини;
- хто конкретно із працівників банку надавав допомогу позичальнику, складав протекцію;
- хто приймав рішення про видачу кредитів;
- які документи було надано для отримання кредитів;
- яким чином перевірялась вірогідність наданих документів, для отримання кредитів;
- хто вивчав платоспроможність та ділову репутацію позичальника;
- як контролювалось використання кредиту, хто здійснював контроль;
- під які відсотки надавався кредит і як ці відсотки сплачувались;
- які були підстави для пролонгації кредиту;
- яку шкоду заподіяно банку;
- які документи надано для забезпечення кредиту;
- де зберігаються документи і хто має доступ до них;
- хто із співробітників банку брав участь в інвентаризації задатку;
- чи допущено порушення при видачі кредитів і яких заходів реагування вжито стосовно порушників.

Якщо у наданні кредитів виступали фірми-гаранти, то слід допитати посадових осіб цих фірм.

Запропоновані нами прийоми та методи при розслідуванні кримінальних справ у кредитно-фінансовій сфері не є вичерпними. Працівники правоохоронних органів можуть застосовувати інші прийоми та методи відповідно до чинного законодавства. Отже розслідування даних справ вимагає від практичних працівників ОВС високого рівня знань у галузі кримінального, кримінально-процесуального законодавства, та нормативних актів, що регулюють порядок надання кредитів.

¹ Див.: *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України*. К.: Юрінком-Інтер. 1997.

² Див.: *Там само*.

³ Див.: *Там само*.

⁴ Див.: *Там само*.

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК НАСЛІДОК НЕНАЛЕЖНОГО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

В.П. МИРОНЕНКО

Стан злочинності, зокрема злочинність неповнолітніх, — це один із чинників, що визначає рівень морального стану суспільства.

За показниками 1994 року, неповнолітніми вчинено 28 112 злочинів, що на 10,8 % більше, ніж за попередній рік, до злочинної діяльності було втягнуто 32 680 осіб. У 1995 році кількість неповнолітніх, які вчинили злочини, досягла 33 028 осіб, що перевищує аналогічний показник 1994 року на 5,9 %, а кількість злочинів, вчинених ними, досягла цифри 28 096. Починаючи з 1996 року спостерігається зменшення кількості неповнолітніх осіб, причетних до вчинення злочинів. У 1996 році органами внутрішніх справ було зареєстровано 31 269 неповнолітніх, які вчинили 41 811 злочинів, у 1997 році — відповідно 29 618 і 40 051, а у 1998 році виявлено 28 267 неповнолітніх, які вчинили 39 076 злочинів. Серед зареєстрованих злочинів, вчинених неповнолітніми у 1998 році, здебільшого складають такі, як умисне вбивство — 251, умисне тяжке тілесне ушкодження — 298, зґвалтування — 193, крадіжка — 18 275 (що складає 46,77 відсотка від загальної кількості злочинів).

За даними МВС України зростання злочинності зареєстровано у 7 областях, Республіці Крим та на території 4 транспортних магістралей. Значне зростання злочинності серед неповнолітніх спостерігається в Криму, Черкаській, Кіровоградській, Чернігівській, Миколаївській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській областях та на території Південної, Придніпровської, Південно-Західної та Одеської залізниць. Серед неповнолітніх злочинців 7,2 тис. учнів загальноосвітніх шкіл та 4,2 тис. учнів профтехучилищ.

За даними начальника кримінальної міліції у справах неповнолітніх В. Жолобчука до кримінальної відповідальності за 1997 рік лише у м. Києві було притягнуто 1 282 підлітки¹. Того ж, 1997 року у виховно-трудові колонії України направлено близько 5 тис. неповнолітніх, засуджено 18 363 неповнолітніх, серед яких 1 339 дівчат², у 1998 році за вчинення злочинів було засуджено 18 165 неповнолітніх.

Мироненко Валентина Петрівна — науковий співробітник лабораторії № 1 НДІ НАВСУ, капітан міліції.

Як зазначав А. Міллер, неповнолітній не стає злочинцем раптово, на момент вчинення злочину³. Як правило, антисоціальні властивості його особистості формуються поступово і задовго до вчинення кримінального караного діяння, що дає підстави для якісно нової соціально-правової оцінки особи неповнолітнього як особи злочинця.

Дійсні мотиви поведінки неповнолітніх правопорушників залежать від різних обставин, що створюють атмосферу, де сформувалась особистість. Безперечно, наявність позитивних компонентів навколишнього оточення не сприятиме появі деградованої особистості, і навпаки, негативна атмосфера згубно впливатиме на свідомість неповнолітнього.

Вченими доведено, що на формування особистості неповнолітніх, які у визначеній ситуації здатні вчинити правопорушення безпосередньо можуть впливати такі обставини:

недоліки сімейного виховання (бездоглядність малолітніх і неповнолітніх);

негативний вплив сім'ї;

несприятливий вплив найближчого побутового оточення;

зв'язки і контакти за місцем проживання, навчання або роботи;

прорахунки шкільного виховання, дефекти в організації побуту і дозвілля;

незадовільні житлові умови;

упущення в роботі органів внутрішніх справ з попередження правопорушень неповнолітніх;

підбурювання з боку дорослих (як правило, осіб, раніше судимих);

негативний вплив книжок і кінофільмів, що пропагують розпусту і насильство тощо⁴.

Серед перелічених обставин необхідно виділити таку, як негативний вплив сім'ї, оскільки саме недоліки сімейного виховання, як зазначав В. Шахматов, перебувають у безпосередньому зв'язку з динамікою правопорушень підлітків⁵.

Аналізуючи інтереси молодих правопорушників, слід зазначити їх певну специфічність, що пояснюється не стільки залежністю від віку, скільки від умов виховання у неблагополучній сім'ї. Саме тут починається викривлення інтересів, тобто процес ранньої десоціалізації особистості, що з віком переростає у поведінку зі стійкими антисупільними поглядами. У 30—40 % правопорушень, вчинених неповнолітніми, встановлено наявність безпосереднього негативного впливу проти-правної поведінки з боку батьків (зловживання алкоголем, грубість і жорстокість, дармоїдство, аморальний спосіб життя)⁶.

Дослідження неблагополучних сімей неповнолітніх показують: у більшості з них існують сімейні розлади, пияцтво, бійки, сварки. Все це не лише ускладнює виховання в подібних сім'ях, а й послаблює, навіть цілковито нейтралізує позитивний вплив школи, трудових колективів. Внаслідок цього нерідко неповнолітні стають на хибний життєвий шлях.

Отже, атмосфера в сім'ї, невисокі моральні якості, обмеженість інтересів, неповноцінність сім'ї (розлучення або смерть одного з батьків), низький рівень освіченості батьків створюють так званий "ефект запізнення" у формуванні особистості, що безпосередньо впливає на формування соціально-психологічних особливостей майбутнього правопорушника, його погляди, ціннісні орієнтації та мотиви поведінки.

Поняття "сімейне неблагополуччя" — збірне. Воно охоплює різні негативні характеристики сім'ї, дефекти не лише її структурного, кількісного і статеві-вікового складу, а й стан внутрішньосімейних стосунків, взаємин членів сім'ї із зовнішніми соціальними інститутами (школою, училищем, виробництвом).

В юридичній літературі існують різні класифікації неблагополучних сімей. Згідно з однією з них, існують сім'ї, які: а) не можуть, але бажають займатися вихованням дітей (як правило, це самотні матері, постійно зайняті проблемами матеріального порядку, які основну увагу змушені приділяти роботі, а не дитині); б) можуть, але не бажають займатися своїми дітьми (частіше це — сім'ї, в яких батьки, заклопотані лише особистими інтересами і проблемами); в) не можуть і не бажають займатися вихованням дітей. Як правило, це сім'ї алкоголиків⁷.

Крім того, деякі вчені, за ознаками сімейного виховання виділяють три групи сімей:

з активною виховною позицією (відповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків, належні цілі і методи виховання, реагування на події в житті дитини, її успіхи у навчанні, наявність друзів тощо);

з пасивною виховною позицією (відсутність інтересу до занять дітей, їхніх друзів, надання повної свободи у виборі форм поведінки тощо);

з негативною виховною позицією (нездорова обстановка в сім'ї, що супроводжується сварками, бійками, пияцтвом і грубістю дорослих, неповагою один до одного і до суспільних цінностей; цілковите ігнорування вимог школи навіть до конфліктів у відносинах, вияву жорстокості до дітей та інших членів сім'ї, прищеплення негативних поглядів та звичок, і нарешті, присутність у сім'ї злочинців та осіб з явно вираженою антисуспільною поведінкою)⁸.

Наявність різних класифікацій сімейної неблагополучності зумовлює той факт, що в юридичній літературі не існує єдиного визначення поняття "неблагополучної сім'ї".

Так, на думку В. Єрмакова під неблагополучною сім'єю слід розуміти таку сім'ю неповнолітнього, де спостерігається ситуація неузгодженості сімейного виховання з цілями і завданнями суспільства у вихованні підростаючого покоління, що призводить окремих дітей до вчинення злочинів⁹.

На думку М. Ветрова, неблагополучні сім'ї, це такі сім'ї, де зовні негативна поведінка не виявляється, однак батьки не вміють чи не бажають займатися вихованням дітей, останні вчинюють антисуспільні вчинки¹⁰.

Сьогодні в юридичній літературі питанням неблагополучності сім'ї приділяється значна увага.

Вчені в галузі сучасної педагогіки та психології розрізняють такі 4 види неблагополучних сімей:

конфліктна сім'я, в якій з психологічних причин особисті взаємини між подружжям будуються не за лінією контакту, а розвиваються у конфліктному напрямі;

аморальна сім'я, де не лише особисті взаємини, а й загалом спосіб життя зумовлює неузгодженість з елементарними нормами взаємовідносин, що сприймаються більшістю громадян (учасників шлюбно-сімейних відносин). Це сім'ї, в яких поведінка подружжя впливається у форми, що виходять за межі сім'ї і стають об'єктом громадського осуду);

педагогічно (неспроможна) неповноцінна сім'я, де за наявності порівняно нормальних взаємовідносин між подружжям неправильно формуються взаємини з дітьми. Батьки вдаються до таких способів впливу, що суперечать природному розвитку особистості дитини;

асоціальна сім'я — її особливість у негативній, антисуспільній спрямованості, дітям передається це ставлення до цінностей, норм і вимог суспільства, що певною мірою негативно впливає на формування дитини¹¹.

У сім'ї створюється певний світогляд, уявлення, ідеали, смаки, традиції, що можуть не відповідати загальноприйнятим у суспільстві. Тому, деякі вчені відокремлюють ще один вид сім'ї — проблемна сім'я, тобто сім'я з антипедагогічними методами виховання дітей, а це сприяє спотвореному формуванню особистості неповнолітнього правопорушника за відсутності ознак, що характеризують неблагополучну сім'ю¹².

Виділення проблемної сім'ї як окремої категорії, на нашу думку, є правильним, оскільки їй притаманні власні особливості. По-перше, для проблемної сім'ї характерний локальний конфлікт (для неблагополучної — загальний), що вирішується у процесі соціальної взаємодії і педагогічно спрямованого виховання. По-друге, ця сім'я відрізняється латентним характером (у неблагополучних сім'ях такий характер очевидний) і виявляється уже після вчинення підлітком правопорушення. Спільними ж компонентами проблемних сімей поряд з іншими неблагополучними сім'ями вважаються структурна неповноцінність, низький загальноосвітній і культурний рівень, спотвореність певних інтересів і відхилення від моральних принципів.

Безконтрольність з боку сім'ї, "випадання" з-під впливу навчального або трудового колективу закріплюють у підлітка почуття безвідповідальності та всюдозволеності.

Становище ще більш погіршується із приєднанням такого підлітка до неформальної антигромадської групи, члени якої подають приклади протиправної і навіть злочинної поведінки. Вчиняючи правопорушення, неповнолітній уже не засуджує себе за це, у нього не виникають почуття сорому чи докорів совісті. Нормою стає вживання алкоголю, що зумовлює подальшу деградацію особистості.

Безкарність перших правопорушень розвиває звичку ігнорувати вимоги закону, не рахуватися з думкою оточуючих. Одноразові вчинки переростають у стійку протиправну поведінку, детерміновану не стільки зовнішніми факторами, скільки особистісними властивостями неповнолітнього. Тепер при вчиненні правопорушення він не лише використовує слушну для цього ситуацію, а частіше створює її сам, залучаючи при цьому до антигромадської діяльності інших морально нестійких підлітків.

Підсумовуючи, можна впевнено стверджувати, що негативний вплив сім'ї, хиби сімейного виховання, недбале ставлення батьків до своїх обов'язків сприяють формуванню у дітей антигромадської поведінки, призводять до вчинення правопорушень, а іноді — злочинів.

Згадаємо слова видатного українського педагога В. Сухомлинського, який зауважував, що важка дитина — це дитя пороків батьків, зла сімейного життя; це квітка, що розквітає в атмосфері безсердечності, неправди, обману, бездіяльності, зневаги до людей, нехтування своїми громадянськими обов'язками¹³.

Діти — це дзеркало сім'ї, в яких, не зважаючи на індивідуальні особливості, відображається створений сім'єю характер.

Хиби сімейного виховання можуть розглядатися як умови, що сприяють формуванню суспільно небезпечної особи. У певних випадках сімейні обставини є конкретною причиною того чи іншого правопорушення, вчиненого неповнолітнім. Тому причини та умови злочинності неповнолітніх пов'язані, насамперед, з несприятливими умовами життя і виховання, послабленням соціального контролю за поведінкою неповнолітніх, несвоєчасним реагуванням на криміногенні ситуації (негативний вплив протиправної та аморальної поведінки в сім'ї, пияцтво, грубість, жорстокість).

Ось чому одним з найважливіших напрямів у діяльності органів внутрішніх справ є виявлення й оздоровлення обстановки в неблагополучних сім'ях, де батьки або особи, що їх замінюють, не приділяють належної уваги вихованню дітей, негативно впливають на них своєю поведінкою, способом життя.

На наш погляд, основне, що необхідно для досягнення і виконання поставлених завдань, — цілеспрямована робота з конкретною неблагополучною сім'єю і дитиною, яка виховується в цій сім'ї.

Роботу з неблагополучними сім'ями можна поділити на кілька етапів. Перший — виявлення неблагополучних сімей. Приводом такої уваги до сім'ї слугує передусім бездоглядний спосіб життя неповнолітнього, вчинені ним правопорушення.

Працюючи з неповнолітніми, працівник служби у справах неповнолітніх цікавиться його батьками, стосунками в сім'ї. За необхідності причини несприятливого становища в сім'ї, наголошує на посиленні батьками виховного впливу на дітей, на контролі за їхньою поведінкою. Викликанням для бесіди батькам роз'яснюються обов'язки з правильного виховання дітей і відповідальність за невиконання цих

обов'язків. Тут провідна роль належить методу переконання. Однак, переконання не може і не має зводитись лише до нескінченних умовлянь осіб, які ці переконання ігнорують. За таких випадків у процесі впливу на людей поступово виникає примусовий елемент, а згодом може виступати і як примус¹⁴. Тому, на наш погляд, слід погодитися з Г.М. Міньковським, який пропонує, що попередження батьків про їх відповідальність за невиконання обов'язків з виховання дітей необхідно оформляти відібраним підписи, а також зобов'язанням особи, що дає підписку, для забезпечення належного виховання і поведінки дітей¹⁵.

Для виявлення неблагополучних сімей працівники служби у справах неповнолітніх мають активно використовувати можливості всіх служб ОВС, відділів освіти, охорони здоров'я, громадських організацій, житлово-комунальних установ, батьківських комітетів шкіл, комісій у справах неповнолітніх тощо. Чим раніше такі сім'ї потрапляють в поле зору ОВС, тим успішніше та ефективніше можна проводити роботу з батьками, тобто мати реальні можливості щодо запобігання становленню дитини на злочинний шлях.

Другий етап — обстеження житлово-побутових умов, відвідування сімей. У роботі з неблагополучними сім'ями насамперед необхідно знати їхні матеріально-побутові умови, взаємини між батьками, причини неблагополуччя в сім'ї. Для з'ясування цих причин практикується відвідування сімей для обстеження спільно з представниками громадськості.

Працівники названої служби мають враховувати, що хиби сімейного виховання можуть бути наслідком небажання батьків виконувати свій обов'язок виховання; невміння чи неправильного розуміння обсягу своїх обов'язків перед дітьми; ускладнення з об'єктивних причин забезпечення загалом виховного впливу щодо дітей та нагляду за ними. Наприклад, об'єктивна неможливість здійснення належного виховання дітей у сім'ї може виникнути у зв'язку з матеріальними умовами, тяжкою хворобою батьків або тривалим їхнім відрядженням. Усі ці питання можуть бути з'ясовані лише при відвідуванні сім'ї та детальному ознайомленні з її життям.

Третій етап — взяття неблагополучної сім'ї на облік, допомога з оздоровленні обстановки і виховання дітей.

Своєчасне оздоровлення обстановки в сім'ї чи невідкладне вилучення з неї дитини набувають особливого значення. Саме невідкладність реакції служби у справах неповнолітніх, школи на ненормальні умови життя дітей в сім'ї та наявність шкідливих впливів у найближчому оточенні чи відома недостатність вживаних заходів — один із суттєвих прорахунків роботи з раннього попередження правопорушень, що послаблює її ефективність. Тому вся робота служб у справах неповнолітніх з неблагополучними сім'ями має підпорядковуватись не лише збору матеріалів, що характеризують обстановку в ній але, головним чином, усуненню тих несприятливих обставин, які справляють негативний вплив на життя і поведінку дітей.

Проте, слід зрозуміти, які б заходи не застосовувала держава, суспільство — вони не зможуть виправити того, що закладено батьками у свою дитину.

¹ Див.: Урядовий кур'єр. № 192. 6 жовтня 1998 р.

² Див.: Чепельська Т. За ґратами — неповнолітні... // Іменем Закону. № 10. 6 березня 1998 р.

³ Див.: Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика. К., 1985. С. 113.

⁴ Див.: Пионтовский А.А. Курс советского уголовного права. М.: Наука. 1970. Т.2. С. 247; Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений // Вест. Моск. ун-та. Право. 1965. № 4. С. 49; Остроумов С.С. Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. М., 1970. С. 18; Шабанов Ю.В. Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. Минск, 1969. С. 8; Миньковский Г.М. Криминология. М., 1976. С. 291-298.

⁵ Див.: Шахматов В.П., Хаскельберг Б.Л. Новый кодекс о браке и семье. Томск, 1970. С. 158.

⁶ Див.: Ветров М.І. Профілактика правопорушень серед молоді. М., 1980. С. 136.

⁷ Див.: Абызов Р.М. Предупреждение преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел. Ташкент, 1985. С. 11.

⁸ Див.: Бейсебаев К.М., Крюкова Н.И., Рябис Л.А. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних. М., 1983. С. 14.

⁹ Див.: Єрмаков В.Д. Криміналістична характеристика умов сімейного виховання і соціально-правові аспекти вдосконалення ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 1977. С. 7.

¹⁰ Див.: Ветров М.І. Організація роботи з неблагополучними сім'ями // Профілактика правопорушень неповнолітніх. Рига, 1972. Вип. 8. С. 25.

¹¹ Див.: Алексеева Л.С. Залежність відхиленої поведінки школярів від типу неблагополучної сім'ї // Попередження педагогічної запущеності і правопорушення школярів. М., 1980. С. 140-141.

¹² Див.: Фокин В.М., Куликов Г.В., Белоглазов Ю.И. Борьба с пьянством и тунеядством родителей, имеющих несовершеннолетних детей. М., 1981. С. 11.

¹³ Див.: Ветров Н.И. Когда в ответе родители (проблемы правового воспитания). М., 1973. С. 124.

¹⁴ Див.: Картиц И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973. С. 63-68.

¹⁵ Див.: Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. М., 1959. С. 30.

ПРОГНОЗ ОПЕРАТИВНОЇ ОБСТАНОВКИ НА ОБ'ЄКТАХ ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ

М.В. КОВАЛІВ

*Т*радиційні методи прогнозу, що ґрунтуються на кількісних показниках щодо злочинності в динамічних, невизначених і, в багатьох випадках, непередбачуваних соціально-економічних умовах, сьогодні не спрацьовують. Не можна прогнозувати, якою буде злочинність у майбутньому, знаючи лише якою вона була у минулому. Цей прогноз спрямований насамперед на передбачення можливих наслідків реформування транспортного комплексу України.

Прогноз, змістом якого є визначення можливого стану об'єкта прогнозування, безпосередньо криміногенної обстановки на об'єктах залізничного, повітряного і водного транспорту України в 2000—2005 рр., здійснено методами експертної оцінки й аналізу службових документів УВСТ МВС України за останні 2 роки. Інформаційною основою прогнозування стали офіційні дані про стан злочинності на транспорті, аналітичні і фактичні дані, зазначені у службовій документації органів внутрішніх справ на транспорті¹.

Фактори, що зумовлюють криміногенну обстановку у транспортному комплексі діють на трьох взаємопов'язаних і взаємозалежних рівнях: державному, транспортно-економічному і транспортно-видовому.

Необхідно зазначити, що оперативна обстановка на об'єктах транспорту загалом залежить від процесів, що відбуваються в політичній та соціально-економічній сферах. Вона невід'ємна від загальної криміногенної обстановки країни. Політичні і соціально-економічні фактори є основними визначальними криміногенної обстановки транспортної системи у 2000—2005 роках. Це і безробіття, і підвищення доходів злочинної економічної діяльності, і зниження рівня життя населення. Тому прогнозується збільшення загальної кількості зареєстрованих злочинів на транспорті і кількості виявлених осіб, що їх вчинили. Зросте кількість злочинів, вчинених групою, окремо підлітками та особами, раніше судимими. Також збільшиться кількість випадків хуліганств та інших правопорушень.

Стабільність окремих показників, на рівні 1999 року (крадіжок вантажів), прогнозує збільшення кількості крадіжок, грабежів, розбоїв,

Ковалів Мирослав Володимирович — старший викладач кафедри адміністративного права і адміністративної діяльності ОВС Львівського інституту внутрішніх справ при НАВСУ, майор міліції.

вчинених проти власного майна пасажирів на шляху їх проходження транспортними магістралями. Імовірно зростання показників цього виду злочинів на міжнародних маршрутах.

Прогнозована злочинність матиме економічну спрямованість, що призведе до подальшого поєднання криміногенної й економічної злочинності. Змінюючи грубі і примітивні способи крадіжок на транспорті, що відбувалися переважно років 8-10 тому (наприклад, злом контейнерів), з'являться крадіжки, такі як махінації, шахрайство, підробки документів, переадресування вантажів, направлення вантажів неіснуючим одержувачам. Можливим стане збільшення злочинів, пов'язаних з використанням комп'ютерних технологій та фінансових махінацій. Збільшиться обсяг і кількість викраденого: не окремі речі і контейнери (як це було у минулому), а вагони і навіть цілі потяги.

У 2000—2005 рр. транспорт, як і раніше, залишиться "заручником" складної соціально-економічної ситуації в окремих регіонах країни. Це може призвести до подальшого погіршення соціального і матеріального стану населення, ймовірним може бути блокування і пікетування громадянами транспортних магістралей і транспортних засобів.

На іншому, транспортно-економічному рівні транспортна система розглядається як порівняно самостійна частина економіки України, інтегрована в транспортні комплекси сусідніх держав.

Транспорт і транспортна інфраструктура завжди були об'єктом уваги кримінальної злочинності.

Соціальні процеси, що відбуваються в державі, відобразились на криміногенній обстановці народного господарства і соціальної галузі. Виняток становлять економічні процеси, а саме: нерівномірність роздержавлення і перехід до ринкових механізмів господарювання у певних галузях економіки.

На період 2000—2005 років у транспортному комплексі України продовжиться розподіл власності, що може зумовити економічний характер злочинності. Динаміка економічної злочинності на транспорті зазнає найбільших змін, а її кількісні та якісні показники будуть пов'язані з можливим станом фінансової чи господарської криз. Зазначені негативні явища сприятимуть збагаченню прибутків окремих злочинців, чи цілих кланів або угруповань. Особи, які вчиняють злочини (на цьому умовно виділеному рівні), як правило, не належать до транспортного комплексу, вони інколи знаходять своїх спільників на транспортних підприємствах. Посадові особи транспорту, які мають злочинні наміри і займаються фінансово-грошовим обігом своїх підприємств не пропускають можливості збагачення через державу і господарські підприємства. Великі крадіжки і махінації вчинюватимуть злочинні авторитети, керівники злочинних угруповань, які мають досвід незаконного придбання власності і майна в інших галузях економіки. Продовжиться кримінальний перерозподіл транспортних об'єктів і належних територій. Перерозподіл власності на транспорті супроводжу-

ватиметься процесами: фальшивого банкрутства, вимагательства, хабарництва, комерційного підкупу, убивств на замовлення.

Діяльність правоохоронних органів зосереджуватиметься на транспортних об'єктах у сфері обігу підкацизних товарів, дорожніх металів, незаконного транспортування зброї, боєприпасів і наркотиків, а також на припиненні незаконного вивозу стратегічно важливої продукції та валютних коштів за кордон. Реформування транспортних органів міліції дозволить активізувати їх діяльність та збільшити розкриття злочинів на транспорті.

Специфіка технологічних процесів, вимог до управління, забезпечення безпеки і контролю за дотриманням законності на кожному виді транспорту суттєво відрізняються між собою. Крім цього, існує нерівномірність реформування і становлення ринкових механізмів кожного виду транспортних галузей.

Передусім, процеси роздержавлення проходять на залізничному транспорті, що є прибутковим для держави. Концепція структурної реформи залізничного транспорту передбачає два основних напрями. З одного боку — це демонополізація, акціонування і приватизація частини транспортних засобів, з другого — збереження базових державних структур перевезень, посилення державного контролю за встановленням економічно обґрунтованих тарифів на залізничному транспорті. Це два протилежних напрями розвитку галузі. Існує небезпека входження залізничної галузі в неконтрольовану демонополізацію, внаслідок цього уможливиться збільшення загальної кримінальної економічної злочинності і погіршення криміногенної обстановки. Злочинні групи та угруповання, маючи досвід кримінальної приватизації державної власності і майна в 1991—1998 рр., діятимуть досконаліше, використовуючи різноманітні прийоми і засоби незаконного заволодіння правом власності. У залізничному транспорті можуть бути значними негативні процеси і зловживання, пов'язані з розпродажем експлуатаційного парку залізниць, встановленням тарифів перевезення, наданням пільгових знижок тощо.

Сталою буде кількість крадіжок кольорових металів із засобів сигналізації, зв'язку та електропостачання залізниць. Зниженню цього виду злочинів сприятиме прийняття на регіональному рівні пропозицій щодо впорядкування прийому брухту кольорових металів від населення (з прикладу регіонів, де такі рішення прийняті).

На оперативну обстановку залізничного транспорту впливатиме скорочення обсягів роботи і перевезень. Так з 1991 р. перевезення скоротились удвічі лише за тривідсоткового скорочення чисельності працівників з основної діяльності.

Акціонування і приватизація в майбутньому об'єктів залізничного транспорту призводитиме до загострення питання щодо утримання залізницею додаткової чисельності працівників транспортної міліції. Скорочення штату працівників негативно позначиться на стані зло-

чинності з охорони громадського порядку і громадської безпеки в поїздах, на вокзалах та станціях.

Основні процеси, що визначають оперативну обстановку на повітряному і водному транспорті, так само як і на залізничному, будуть пов'язані з питаннями власності. Однак приватизаційні механізми на цих видах транспорту запроваджені раніше, ніж на залізничному, періодом 1991—1992 рр. На сьогодні майже всі повітряні і водні транспортні засоби є акціонованими або приватизованими.

Розвиток криміногенної обстановки на цих двох видах транспорту пов'язуватиметься з подальшим перерозподілом власності.

Збереженню криміногенної ситуації на багатьох підприємствах повітряного і водного транспорту сприятиме "подвійне" підпорядкування керівників, пов'язане з особливостями проведення процесів акціонування цих об'єктів, коли формально вони не визначаються поняттям "посадова особа". Використовуючи його, можна провокувати вчинення корисливих посадових злочинів, за які практично неможливо буде притягти до відповідальності зазначених суб'єктів.

Безкарність спричинить більше:

вимагань;

зловживань службовим становищем;

махінацій при орендуванні транспортних засобів і приміщень, їх ремонті та обслуговуванні; при видачі (отриманні) сертифікатів; ліцензуванні діяльності, накладенні (зняті) обмежень польотів на міжнародних маршрутах.

Літаки, річкові та особливо морські кораблі, як і раніше, залишаться для організованої злочинності важливим засобом перевезення наркотиків, зброї та боєприпасів, валюти, нафтопродуктів, дорогоцінних металів та стратегічних матеріалів. На орендованих або куплених туристичних і чартерних рейсах створюватимуться продумані системи контрабандного перевезення цих предметів. Для надійнішого прикриття на транспортних підприємствах укорінюватимуться представники злочинних угруповань.

Повною мірою криміналізація відбулася на водному транспорті, і, зокрема, на таких стратегічно важливих об'єктах, як морські порти. На майбутнє слід очікувати загострення боротьби між угрупованнями за можливість контролю над фінансовими операціями, складуванням і зберіганням матеріальних цінностей. Виробнича діяльність морських портів характеризуватиметься масштабним проникненням у всі галузі організованих злочинних формувань, які, прикриваючись різними акціонерними та комерційними організаціями, посилюватимуть свій вплив через фінансування власних легальних і контрольованих структур, легалізації за кордоном незаконно одержаного капіталу.

Як бачимо, проблеми боротьби зі злочинністю на окремому виді транспорту не можуть успішно вирішуватись без вивчення проблем, характерних як для транспортного комплексу, так і для економічного, соціально-політичного життя країни загалом. А це значить,

що нейтралізація та усунення криміногенних чинників на транспортно-видовому рівні має паралельно ліквідуватись з факторами, що сприяють існуванню злочинності на транспортно-економічному і державному рівнях.

Для ефективнішого розв'язання цих проблем пропонуємо окреме реформування транспортних органів внутрішніх справ, виведення їх із підпорядкування територіальних міськрайлінорганів, створивши аналогічні підрозділи за принципом транспортної міліції на залізницях, з прямим підпорядкуванням УВСТ МВС України.

¹ Аналітичні довідки з окремих напрямків боротьби зі злочинністю за 12 місяців 1997 року. Головний штаб МВС України, 1998; Аналітичні довідки з окремих напрямків боротьби зі злочинністю за 12 місяців 1998 року. Головний штаб МВС України, 1999; Аналітичні довідки з окремих напрямків боротьби зі злочинністю за 6 місяців 1999 року. Головний штаб МВС України, 1999; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1997 року; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1998 року; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 6 місяців 1999 року; Огляд про стан адміністративно-правозастосовчої діяльності та дотримання законності в органах внутрішніх справ за 12 місяців 1998 року. Головний штаб МВС України, Головне управління адміністративної служби міліції, 1999.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СТАТИСТИЧНОЇ ЗВІТНОСТІ ПРО СТАН БОРОТЬБИ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ

В.І. ЛИТВИНЕНКО

Аналіз причин тривалої протиправної діяльності стійких організованих злочинних груп виявляє, що, незважаючи на підвищення наступальності та ефективності боротьби з організованою злочинністю, постійно зростає кількість викритих спецпідрозділами БОЗ та іншими службами ОВС злочинних груп з ознаками організованості (порівняно з 1991 р. більше ніж у 4 рази), у країні продовжується негативна тенденція впливу організованої злочинності і корупції на економічне та соціально-політичне становище.

Лідери злочинних угруповань та кримінальні авторитети, змінюючи тактику своїх протиправних дій, переходять від прямого вимагання і насильницьких дій до завуальованого впливу на економіку держави через створені та контрольовані ними комерційні структури, банківські кредитні установи, втручання до зовнішньоекономічних операцій, процесів приватизації, "відмивають" кошти, здобуті протиправним шляхом. Ця діяльність, як правило, супроводжується тіснішою консолідацією злочинців та набуває міжнародного характеру.

На сьогодні оцінка результатів оперативної роботи спецпідрозділів БОЗ, за аналогією з іншими оперативними службами, базується переважно на кількісних показниках виявлених та розкритих злочинів та викритих злочинних груп. При цьому не враховується, що собою представляють ці злочинні групи (об'єднання), ступінь їх організованості, кількість членів, наявність економічного підґрунтя, тривалість існування, вплив на криміногенну, економічну та загальнополітичну ситуа-

Литвиненко Віктор Іванович — перший заступник начальника ГУБОЗ МВС України, генерал-лейтенант міліції.

цію в регіоні, державі, тобто якісні показники. При такому підході виявлення злочинної групи з двох осіб та ліквідація стійкого організованого об'єднання, яке налічує десятки або сотні членів і діє протягом тривалого часу, розцінюються і відображаються у статистичній звітності, як рівнозначні результати оперативної діяльності.

Існуючі критерії оцінки не враховують і складність виявлення таких організованих злочинних угруповань, необхідність проникнення до їх кримінального середовища, використання оперативно-технічних заходів, витрачання тривалішого часу для документування, відпрацювання об'єктів, що складають економічну основу кримінальних структур, забезпечення відшкодування збитків, супроводження кримінальних справ стосовно учасників організованих злочинних угруповань від порушення до їх розгляду в судах, попередження необґрунтованого звільнення злочинців з-під варти тощо.

Крім того, при документуванні злочинної діяльності взятих на облік осіб, які входять до складу організованої злочинної групи, досить часто виникають ситуації, коли окремі її члени притягуються до кримінальної відповідальності за інші злочини, не пов'язані безпосередньо з організованою злочинною діяльністю у складі цієї організованої злочинної групи, а деякі усуваються від активної участі у виконанні певних протизаконних дій чи взагалі перестають фактично бути членами злочинної групи, або, відчувачи можливість бути притягнутими до відповідальності, самі припиняють злочинну діяльність, а інколи залишають країну. Проте такі чи подібні ситуації, коли завдяки діям оперативних працівників суттєво знижується активність злочинних організацій, статистикою не відображаються.

Очевидно, що необхідно здійснити відбір (згрупування) і відповідну формалізацію показників ефективності роботи оперативно-розшукової служби щодо організованих злочинних груп і ввести їх до статистичної звітності, що зрештою надасть можливість об'єктивніше оцінювати діяльність оперативних співробітників і спецпідрозділів загалом.

Зміни організованої злочинності, при яких відбулося перетворення організованих кримінальних структур від невеликих злочинних груп, переважно бандитсько-рекетирського спрямування, до злочинних організацій, що контролюють найприбутковіші підприємства і цілі галузі економіки держави та серйозно загрожують її безпеці, потребує негайного чіткого законодавчого визначення понять, пов'язаних з цим небезпечним явищем.

Існуючі проблеми оцінки результатів роботи спецпідрозділів, а також сама ефективність боротьби з організованою злочинністю певною мірою пов'язані з невизначеністю в законодавстві понять "організоване злочинне угруповання", ("організація", "співтовариство"), "організована злочинна діяльність", "відмивання коштів", відсутністю кримінальної відповідальності за організацію організованої злочинної групи, причетність до неї та корумповані діяння, недосконалістю за-

гальнообов'язкового механізму декларування доходів, рухомого та нерухомого майна.

На практиці виникають проблеми і помилки при визначенні ознак організованості злочинної групи. Існують випадки, коли у кримінальних справах організовані злочинні групи відносять до простих груп осіб, які вчинили злочин за змовою та навпаки.

Згідно з чинним законодавством лідерів стійких організованих злочинних груп та "авторитетів" злочинного світу можна притягнути до кримінальної відповідальності лише за вчинення конкретного злочину. Проте, з досвіду очевидно, що ця категорія осіб безпосередньо злочини, передбачені кримінальним законодавством, не вчинює, а займається організацією злочинного утворення, керує та сприяє його діяльності.

Разом з цим навіть при притягненні до кримінальної відповідальності найнебезпечніших лідерів та злочинних "авторитетів" за дріб'язкові злочини не в складі організованої злочинної групи, це не позначається на оцінках результатів роботи спецпідрозділів, завдяки зусиллям яких припинено більш небезпечну нелегальну діяльність.

Ще однією проблемою, яка вимагає негайного розв'язання, є наявність різних підходів до критеріїв оцінки, що знаходить своє відображення в чисельних формах статистичної звітності. Так, оперативну звітність спецпідрозділів зорієнтовано на виявлені злочинні групи, державну щоквартальну звітність — на виявлені та розкриті злочини, а щомісячну — на розслідування кримінальних справ. Проте ніхто не несе відповідальності за кінцевий результат.

На нашу думку, основним критерієм оцінки ефективності боротьби з організованою злочинністю має стати припинення діяльності організованих злочинних груп як внаслідок притягнення її учасників до кримінальної відповідальності відповідно до чинного законодавства, так і внаслідок проведення оперативно-розшукових та профілактичних заходів.

Враховуючи зазначене, незважаючи на існуючі прогалини у чинному законодавстві, необхідно і доцільно вже нині змінити критерії оцінки, здійснити доопрацювання форм державної статистичної звітності, що б відповідала міжнародним стандартам обліку і звітності, відмовитись від показників, які не стосуються об'єктивного відображення стану боротьби з організованою злочинністю та корупцією в державі.

Проаналізувавши сучасні тенденції розвитку організованої злочинності, враховуючи зміни у оцінці стану боротьби з нею з кількісних показників на якісні, концентрації зусиль на знешкодженні стійких найнебезпечніших організованих груп та об'єднань, їх економічного підґрунтя Головним управлінням по боротьбі з організованою злочинністю вжито заходів щодо вдосконалення системи обліку організованих кримінальних структур та оперативної звітності щодо їх ліквідації, впровадження необхідного для цього понятійного апарату. Результатом проведеної роботи стало запровадження внутрішньої форми

оперативної звітності, що сьогодні проходить опрацювання та вдосконалення. На черзі очікувані зміни у державних формах звітності та критеріях оцінки роботи спецпідрозділів.

На формування громадської думки, зокрема міжнародної, про стан боротьби з організованою злочинністю та корупцією в Україні впливає не просто інформація про кількість викритих правоохоронними органами злочинів, що формально підпадають під визначення вчинених у складі організованих злочинних груп, або порушених за ними кримінальних справ, а результати знешкодження конкретних організацій кримінальних структур, вплив яких на різні сфери життєдіяльності суспільства викликає серйозне занепокоєння громадян. Мається на увазі також і встановлення реальних термінів позбавлення волі лідерів та активних учасників таких груп і корупціонерів.

Оцінювати ефективність боротьби з організованою злочинністю слід лише за кінцевими результатами, а саме:

припинення діяльності організованих злочинних груп, ліквідація їх економічної основи (як внаслідок притягнення до кримінальної відповідальності, так і проведення оперативно-розшукових та профілактичних заходів);

реальне за вироком суду позбавлення волі лідерів і активних учасників організованих злочинних груп;

відшкодування збитків, заподіяних злочинною діяльністю, державі та потерпілим;

співвідношення ліквідованих до загального числа поставлених на оперативний облік груп (осіб).

При формуванні звітності, враховуючи міжнародний досвід, необхідно: відслідковувати організовані злочинні групи з метою їх нейтралізації від моменту постановки на оперативний облік до повної ліквідації; створити умови, що унеможливають їх відновлення.

Зважаючи на ступінь організованості кримінальних структур, тривалість їх діяльності та рівень небезпеки для регіону та країни загалом, унеможливити практику віднесення до організованих злочинних груп незначні групи, які лише формально мають ознаки організованості і можуть викриватися іншими оперативними службами кримінального блоку, зосередивши основні зусилля спецпідрозділів на протидії найбільш соціально небезпечним корумпованим організованим злочинним групам та їх об'єднанням.

На нашу думку, слід ліквідувати хибну практику гонити за кількісними показниками на основі порівняння показників одного періоду з іншим або різних регіонів між собою. Порівнюючи регіони, слід обов'язково враховувати їх особливості: населення; рівні індустріалізації та урбанізації; загальна злочинність тощо.

Таким чином, кінцевий результат ліквідації організованих злочинних груп вимагає об'єднання зусиль не лише оперативних, а й слідчих підрозділів. Вважаємо за доцільне включити до державної звітності такі показники роботи, що об'єктивно відображали б діяль-

ність із знешкодження організованих злочинних груп та участь служб і відомств на кожному етапі.

Вважаємо, що для цього доцільно:

відмінити існуючі щоквартальну та щомісячну форми звітності;
розробити та ввести нові критерії оцінки та нову щомісячну форму звітності, яка б об'єктивно відображала стан боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також участь у ній всіх служб і відомств, для чого об'єднати зазначені форми звітності та суттєво їх скоригувати і скоротити;

для розробки зазначеної форми звітності на основі аналізу стану боротьби з організованою злочинністю та корупцією в Україні та врахування міжнародного досвіду створити робочу групу за участі працівників усіх зацікавлених служб;

відмовитись від орієнтації на кількісні показники на базі невірних порівнянь і зосередити зусилля на якісній стороні ліквідації організованої злочинності та корупції, особливо у пріоритетних галузях економіки;

ініціювати на рівні МВС внесення змін до чинного законодавства з урахуванням міжнародного досвіду боротьби з організованою злочинністю.

Автор розраховує на зацікавлений розгляд представлених у статті пропозицій і буде вдячний за їх оцінку і, безперечно, ініціативні аргументовані доповнення.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

А.О. ТОКАРЕВ

Радикальні перетворення, що розпочалися на шляху демократизації суспільства, подальший розвиток української державності, визнання пріоритету прав і свобод людини, становлення громадянського правового суспільства — все це сьогодні вимагає ґрунтовного наукового осмислення з боку юридичної науки.

Найголовнішими методологічними орієнтирами сучасного права України мають стати: утвердження гуманізму, пріоритету особи перед державою, демократизація права, правової системи та правозастосовчої практики, верховенство права, наукове обґрунтування та суспільна обумовленість¹. Це стосується і питань реалізації конституційних положень, саме верховенства права, законності, додержання прав та свобод людини в діяльності правоохоронних органів².

Характеризуючи загальнотеоретичне опрацювання означеної проблеми, слід зазначити, що якщо найістотніші властивості законності ґрунтовно вивчені, то дослідження реального стану законності, предметне виявлення її динаміки, прогнозування її конкретних змін здійснюються сьогодні недостатньо.

Виступаючи основою, неодмінною умовою нормального функціонування суспільства, ефективної діяльності державних, суспільних організацій і структур, забезпечення реалізації прав і свобод громадянина і людини, виконання ними своїх обов'язків, надійної охорони законних інтересів і прав фізичних і юридичних осіб, проблема законності є однією з центральних в державно-правовій теорії загалом. Надто важливими як в теоретичному, так і в практичному плані є питання визначення суті принципу законності, змісту її основних складових в межах оперативно-розшукової діяльності, а також вивчення проблем реалізації в ній конституційних принципів, їх взаємообумовленості з принципом законності тощо.

Аналіз поглядів стосовно суті та змісту законності дозволяє розглядати її як політико-правовий прояв ідеї соціальної справедливості,

Токарев Андрій Олександрович — аспірант кафедри основ та правового регулювання оперативно-розшукової діяльності СБ України Національної академії СБ України, старший лейтенант.

що характеризує стан юридичної правомірності суспільних відносин³. Його необхідно покласти в основу ґрунтового теоретичного дослідження законності на конкретно-галузевому рівні, в правоохоронній сфері, зокрема, в оперативно-розшуковій діяльності. Як принцип діяльності системи правоохоронних органів держави він має зумовлювати режим точного і неухильного виконання, дотримання законів та відповідних підзаконних актів всіма суб'єктами оперативно-розшукової діяльності. Зміст цієї методологічної передумови складає послідовне проведення в життя принципово важливого положення про те, що законність в ОРД — це окремий випадок законності як одного з провідних політико-правових інститутів суспільства і держави, єдиного і загального для всіх ланок державного апарату⁴.

Виконання завдань оперативно-розшукової діяльності вимагає не лише чіткого знання норм чинного законодавства і його неухильного дотримання на практиці, а і глибокого розуміння сутності оперативно-розшукової діяльності, знання закономірностей, за якими вона розвивається, завдань, що ставляться перед оперативними підрозділами⁵.

Поняття законності як абстрактно-теоретичної ідеї, найважливішої структурної складової правової ідеології слід відрізнити від законності як реального соціального явища. Ця думка має методологічне значення, вказуючи на найістотніші аспекти дослідження законності. Йдеться про її нормативну основу, про визначення "законності законів", про їх відповідність до конституційних положень з одного боку, та норм моралі, ідеї справедливості, з іншого.

Визнаючи законність як соціальну цінність, необхідно виділити в ній ті моменти, що дозволять розглядати її як складне явище взаємопов'язаних та взаємообумовлених правових категорій. Особливо важливим у цій проблемі є питання про співвідношення змісту та основоположень законності. Адже законність у суспільстві виявляється тим сильніше, чим послідовніше реалізуються її вимоги та основоположення зокрема в правоохоронній діяльності.

Основоположення законності — це ті вихідні положення, на яких базується і правоутворення, і правореалізація; зумовлена закономірностями суспільного розвитку, державності система ідей і поглядів, що набувають якості пріоритетних основ у формуванні мотивів правомірної поведінки і внутрішнього переконання стосовно необхідності дотримання законів та інших нормативних актів⁶. Доволі часто зазначену категорію називають принципами, основоположеннями, вимогами, елементами, умовами, але, на наш погляд, логічніше в даному випадку говорити саме про її основоположення. Якщо розглядати внутрішні зв'язки частин законності, то ієрархія останніх така: основоположення — верхній рівень, вимоги — наступний рівень або вторинний елемент. Як невід'ємні складові законності вони акумулюють в собі весь її потенціал через багатогранність політико-правових, соціально-економічних, інших категорій, що входять до її структури.

Отже найактуальнішою проблемою є реалізація основоположень законності (її єдності, загальності, реальності і соціально-політичної обумовленості) та реальний стан її вимог, зміст яких складають об'єктивні умови політичного, правового, соціального та іншого характеру, що суттєво впливають на рівень і стан законності в країні. Найважливішими серед них є: чинність у суспільстві розвиненої системи права, відображення об'єктивних потреб суспільного розвитку з належною повнотою і чіткістю, що гарантує проведення в життя принципів демократизму, ефективне розв'язання завдань побудови правової держави (наявність розвиненої системи правових норм; демократичність, прогресивність норм права, їх неухильне дотримання всіма суб'єктами права; соціальна зумовленість права; нерозривний зв'язок законності і демократії; наукова обґрунтованість і ефективність законодавства); наявність соціальних і юридичних механізмів забезпечення реалізації права, необхідності вибору в межах закону (неефективнішого (оптимального) засобу досягнення мети закону (ефективна робота всього механізму правового регулювання; "якісне" застосування права); єдність інтересів держави і особи; нерозривний зв'язок законності з загальною і правовою культурою населення.

Здійснення і розвиток демократії, реальне забезпечення прав та інтересів громадян є невід'ємною умовою створення правової держави. Підвищення морально-гуманістичного потенціалу права, його значення як нормативного вираження соціальної справедливості, міри свободи особистості має сприяти посиленню правового впливу на поведінку особи через формування уявлення про правомірне і протиправне, закріплення умов і критеріїв, що характеризують такі уявлення⁷.

За нових умов назріла необхідність адекватного відображення перетворень останніх років в межах правоохоронної системи держави, зумовлених об'єктивним ходом суспільно-політичних змін. Нинішня ситуація потребує впровадження ефективного політико-правового інструментарію, який сприяв би реалізації демократичного потенціалу Конституції⁸, створенню правових засад для побудови, розвитку та функціонування правоохоронної системи держави, зокрема й такого специфічного виду діяльності, як оперативно-розшукова, конкретні шляхи розробки і вдосконалення політико-правових, організаційних, спеціальних основ якої прямо залежні від рівня їх правової зумовленості.

В юридичній науці справедливо відмічається, що від правильного визначення поняття і змісту принципів залежить вся побудова системи правових положень, в якій усі принципи взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Політика держави в соціально-правовій сфері завжди пов'язана з певним обмеженням свободи індивіда, яка не може бути абсолютною. Це виражається в нормативному закріпленні правового статусу, а саме прав і свобод, а також обов'язків громадянина. Неможливо уявити нормальне функціонування суспільства без взаємообмеження свавілля кожного. Саме тому теоретична розробка та практичне

впровадження принципів оперативно-розшукової діяльності, зокрема конституційних, має актуальне значення.

Органічний зв'язок принципу законності з конституційними принципами є неминучим, оскільки він є гарантом ефективної їх реалізації і, врешті-решт, правового існування всієї правоохоронної системи держави. У даному випадку йдеться про реалізацію таких важливих принципів, як: *свободи та особистої недоторканності людини і громадянина; недоторканності житла; таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; поваги до гідності особи; невтручання в особисте і сімейне життя особи; презумпції невинуватості*.

Стрижень системи конституційних принципів оперативно-розшукової діяльності складають закріплені положення правового статусу особистості: принципи, що стосуються чіткого і неухильного дотримання прав і свобод людини, поваги його честі і гідності тощо. Зміст принципу законності з точки зору його особистого аспекту включає в себе вимоги послідовного проведення демократичних джерел у практичній реалізації прав і свобод людини. Передусім це виявляється в таких основних положеннях, як реалізація принципу рівності всіх перед законом, вимога забезпечення для всіх повного і реально-го здійснення їх суб'єктивних прав і обов'язків, дії в межах наданих їм прав і свобод і їх непорушення. Фактично ці принципи — необхідність дотримання закону, частиною якого є правовий статус людини.

Принцип додержання прав і свобод людини, викладений у ст. 9 Закону "Про оперативно-розшукову діяльність", визначає, що під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Чітке і неухильне дотримання закріплених нормативних положень стосовно правового статусу особистості є однією з принципових вимог законності і важливою гарантією прав і свобод людини.

Закріплення основних прав і свобод людини, гарантій їх реалізації зумовлює етико-правовий характер оперативно-розшукової діяльності. Вимоги і потреби життя, підвищення рівня законності в державі, панування конституційних принципів надають вивченню морально-етичних та правових аспектів ще більшої актуальності. Створюючи і розвиваючи таку державно-правову інституцію, як оперативно-розшукова діяльність, держава діє не лише з точки зору моральної необхідності, а й виходячи з основного конституційного принципу — утвердження і забезпечення прав і свобод людини, а тому є головним обов'язком держави¹⁰ (ст. 3 Конституції України).

Однією з найголовніших проблем законності в оперативно-розшуковій діяльності є питання про супротивника, тобто про те, що до кого повинні і можуть застосовуватися заходи протидії, зокрема обмежувально-правового характеру. Через цю обставину комплекс питань правового, етичного, морального плану, що стосуються співвідношення "правоохоронні органи — людина", набувають важливого значення.

Таким чином, теоретична розробка питань законності, механізму реалізації її основоположень, вимог заслуговує на уважний і фундаментальний розгляд. Необхідно детально відображати конституційні вимоги на відомчому рівні, що, безперечно, оптимізуватиме та сприятиме ефективній роботі всіх органів правоохоронної сфери, найбільш проблемній галузі зіткнення державних і особистих інтересів.

¹ Див.: *Проблеми методології сучасного правознавства* // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. К., 1997.

² Див.: *Козаченко І.П.* Оперативно-розшукова діяльність як державно-правова форма боротьби зі злочинністю (поняття, суть, завдання та підстави): Навчальний посібник. К.: Українська академія внутрішніх справ України, 1999. С. 44.

³ Див.: *Токарев А.О.* Законність як загальноправове явище: деякі питання визначення // *Проблеми економіко-правових дисциплін*. Збірник матеріалів круглого столу. К.: Видавництво Академії СБ України, 1999. С. 19.

⁴ Див.: *Сергеев В.В.* Идеологическое и организационное обеспечение социальной законности в оперативно-розыскной деятельности. Уч. пособие, МВД СССР. М., 1990.

⁵ Див.: *Козаченко І.П.* Оперативно-розшукова... С. 44.

⁶ Див.: *Матузов Н.И., Малько А.В.* Теория государства и права. М.: Юристъ, 1992. С. 672.

⁷ Див.: *Оксамытний В.В.* Правомерное поведение личности: теоретические и методологические проблемы: К.: Наукова думка, 1990.

⁸ Див.: *Концепція розвитку законодавства України 1994-1996*. Матеріали науково-практичної конференції. Наукова доповідь НІСД / О.Е. Белов. Рада національної безпеки України. Національний інститут стратегічних досліджень. К., 1997. С. 198.

⁹ Див.: *Грохольський В.Л.* Система принципів оперативно-розшукової діяльності. Дис. к. ю. н. МВС України. О.: Одеський інститут внутрішніх справ, 1999.

¹⁰ Див.: *Регульський В.Л.* Правові та морально-етичні аспекти ОРД // Актуальні питання ОРД та боротьби з організованою злочинністю. Л.: Вісник Львівського інституту внутрішніх справ, 1997. Вип. 6.

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ПРИ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОДАХ

В.В. ГРОШЕВИЙ

Сьогодні в Україні проводяться економічні реформи для створення соціально-орієнтованої та ефективної ринкової економіки. Цей процес залежить від багатьох чинників. Один з них пов'язаний з транспортним забезпеченням народногосподарських перевезень передусім автомобільним транспортом. Статистика показує, що дорожньо-транспортні пригоди (ДТП) є найнебезпечнішими і завдають великої шкоди. Цим і зумовлюється актуальність питання, що розглядається.

Державне системне забезпечення безпеки дорожнього руху передбачає розробку та прийняття законів і підзаконних актів, що дозволяють місцевим органам державної виконавчої влади, органам місцевого самоврядування та спеціально уповноваженим органам внутрішніх справ забезпечувати виконання відповідних правил, норм та стандартів безпеки дорожнього руху.

Оновлення автомобільного парку сучасними швидкісними автомобілями призвело до кількісного збільшення травм, підвищення тяжкості пошкоджень, зростання ДТП зі смертельними наслідками.

Відомо, що дорожньо-транспортна аварійність існує в усіх країнах. Однак з аналізу показників ДТП в Україні очевидно, що тяжкість наслідків дорожньо-транспортних пригод у нас значно вища.

Так, у певних регіонах України кількість загинувших на 100 ДТП сягає 22-24 осіб. У розвинутих країнах цей показник складає 0,8-1,2 особи.

Дорожньо-транспортний травматизм є однією із найтяжчих соціальних і медичних проблем, у розв'язанні якої беруть участь різні державні органи та установи, зокрема органи внутрішніх справ.

Положення про Державну автомобільну інспекцію Міністерства внутрішніх справ (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 341) встановлює місце і роль цієї служби в державній системі забезпечення безпеки дорожнього руху.

Грошевий Володимир Васильович — старший викладач Донецького інституту внутрішніх справ при Донецькому державному університеті.

Щорічно Державтоінспекцією виявляється близько 13 млн. грубих порушень Правил дорожнього руху, зокрема затримується 400 тис. водіїв у нетверезому стані та майже 57 тис. порушників громадського порядку. Розшукується понад 2 тис. водіїв, які зникли з місць скоєння ДТП; виявлено понад 1,5 тис. фактів незаконного перевезення і зберігання наркотиків, при цьому вилучено близько 3 тонн наркотичної сировини.

Незважаючи на комплексні заходи, позитивних змін у стані аварійності не спостерігається.

На виконання вимоги Верховної Ради і Уряду України, закону України "Про дорожній рух" та Комплексної цільової програми по боротьбі зі злочинністю на 1996—2000 рр., Міністерство внутрішніх справ України спільно з іншими міністерствами та відомствами впроваджують у життя комплекс заходів для попередження дорожньо-транспортних пригод та зменшення тяжкості їх наслідків.

Постановою Кабінету Міністрів від 6 квітня 1998 р. за № 456 затверджено розроблену фахівцями МВС України Державну програму забезпечення безпеки дорожнього руху та екологічної безпеки транспортних засобів, фінансування якої заплановано здійснити за рахунок державного бюджету. Програма розрахована на 1998—2001 рр. і має бути реалізована шляхом здійснення комплексу взаємопов'язаних заходів за такими напрямками:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху;

- створення органів управління у сфері безпеки дорожнього руху;

- удосконалення профілактичної освітньої діяльності у сфері безпеки дорожнього руху;

- поліпшення конструкцій транспортних засобів, а також стану доріг;

- покращання системи медичної допомоги потерпілим від ДТП;

- систематичне проведення науково-дослідних розробок виробництва, випробовування і впровадження автоматизованих систем гнучкого керування дорожнім рухом.

Державна програма розроблена для забезпечення безпеки дорожнього руху на автомобільних дорогах, вулицях і залізничних переїздах, виконання екологічних вимог експлуатації транспортних засобів та інтеграції в загальну транспортну мережу європейського співтовариства.

Одним з основних напрямів цієї програми є створення органів управління у сфері безпеки дорожнього руху. Ці органи доцільно створити для організації роботи підприємств, установ і організацій шляхом залучення громадськості при безпеці дорожнього руху.

Для підвищення ефективності управлінських рішень місцевих органів управління у сфері безпеки дорожнього руху необхідно застосовувати сучасні системи обліку й аналізу аварійності. Також ефективність управлінських рішень залежатиме від їх відповідності до пропозицій, що випливають з аналізу статистичних даних про кількість дорожньо-транспортних пригод і тяжкість їх наслідків.

Науково-дослідницька діяльність часто не дає бажаних результатів, оскільки при обліку дорожньо-транспортних пригод не фіксуються такі важливі дані, як психофізіологічний стан учасників дорожнього руху, місце постраждалого у транспортній пригоді, чи відповідає транспортний засіб вимогам активної і пасивної безпеки тощо.

Для вдосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, з'ясування справжніх причин дорожньо-транспортних пригод з тяжкими наслідками необхідно покращити систему обліку аварійності.

Тривалий час в Україні недостатньо уваги приділялося вдосконаленню прийомів накопичення й опрацювання інформації про стан і динаміку дорожньо-транспортних пригод.

Згідно зі ст. 42 Закону України "Про дорожній рух" вводиться єдина система державного обліку показників дорожнього руху і його безпеки, транспортних засобів, водіїв, автомобільних доріг, вулиць і залізничних переїздів, аварійності і дорожньо-транспортних травм, адміністративних правопорушень у сфері дорожнього руху тощо.

Діючи "Правила обліку дорожньо-транспортних пригод" (затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1993 р., № 595) встановлюють єдиний порядок державного і відомчого обліку дорожньо-транспортних пригод, обов'язковий для виконання на всій території України. З введенням єдиного порядку обліку з'явилися проблеми створення єдиних методик аналізу дорожньо-транспортної аварійності.

Подібні системи реєстрації ДТП існують в усіх країнах. Звичайно ДТП з отриманням пошкоджень різних ступенів реєструються поліцією, а копії протоколів розсилаються дорожнім службам органів місцевої влади і до центральної статистичної організації. Але офіційна інформація про ДТП ненадійна. При порівнянні протоколів поліції з картами потерпілих, оформлених медичними закладами, з'ясовується, що поліція реєструє меншу кількість ДТП з пошкодженнями. Крім того, записи в медичних картках хаотичні і зрозумілі лише лікарям. Тому справжня кількість ДТП завжди значно вища від зареєстрованої.

Сьогодні в Україні весь державний статистичний облік за каналами зв'язку проходить в абсолютних показниках, тоді як у більшості країн Європи, приміром в окремих регіонах Німеччини, абсолютні дані обов'язково приводяться до кількості транспортних засобів, кількості населення, довжини автомобільних доріг та інших параметрів¹.

Поряд з державним статистичним обліком про ДТП згідно зі ст. 42 Закону України "Про дорожній рух" уряд Автономної Республіки Крим, обласні органи державної виконавчої влади і міст республіканського підпорядкування можуть розширити перелік статистичних показників, якщо це необхідно для прийняття рішень у межах компетенції, наданої законом.

Для регіонів запропоновано ввести порівняльні відносні характеристики дорожньо-транспортної аварійності:

відсоток автотранспортної смертності, тобто який відсоток від звичайної кількості аварій складають ДТП, що спричинили смерть потерпілого;

співвідношення кількості загиблих до кількості травмованих різного ступеня тяжкості;

співвідношення кількості загиблих до загальної кількості дорожньо-транспортних пригод в регіоні (області).

Необхідність такого нововведення в методиці аналізу аварійності очевидна з дослідження, проведеного у чотирьох областях України:

Аналіз стану аварійності в Україні в 1996 р. (південно-східний регіон)

Області	ДТП	Заги-нуло	Трав-мова-но	Відсоток смертно-сті	Загинуло Травмовано	Загинуло ДТП
Дніпропетровська	3947	557	4525	14,1	1 / 8,12	1 / 7,09
Донецька	4086	551	4443	13,5	1 / 8,06	1 / 7,41
Запорізька	1902	291	2085	15,3	1 / 7,16	1 / 6,54
Луганська	2137	299	2381	14,0	1 / 7,96	1 / 7,15

Аналіз стану аварійності в Україні в 1997 р. (південно-східний регіон)

Області	ДТП	Загинуло	Трав-мова-но	Відсоток смертно-сті	Загинуло Травмовано	Загинуло ДТП
Дніпропетровська	3958	495	4409	12,5	1 / 8,91	1 / 7,98
Донецька	3645	496	3946	13,6	1 / 7,97	1 / 7,36
Запорізька	1884	278	2096	14,7	1 / 7,54	1 / 6,78
Луганська	1815	230	2057	12,7	1 / 8,94	1 / 7,89

З наведених даних можна дійти висновків:

у 1996 р. із чотирьох областей найменший відсоток смертності від спільної кількості дорожньо-транспортних пригод у Донецькій області — 13,5 %, найбільший у Запорізькій області — 15,3 %.

Співвідношення кількості загиблих до кількості травмованих таке: на кожного загиблого в Донецькій області припадає приблизно 8 травмованих, в Запорізькій області на кожного загиблого — приблизно 7 травмованих;

у 1997 р. ситуація змінилась:

найменший відсоток смертності від загальної кількості дорожньо-транспортних пригод у Дніпропетровській області — 12,5 %, а найбільший знову в Запорізькій області — 14,7 %. Співвідношення кількості загиблих до кількості травмованих: на кожного загиблого в Дніпропетровській області припадає приблизно 9, у Запорізькій області — 7,5 травмованих.

Якщо подібна ситуація спостерігатиметься щорічно, то органам місцевого самоврядування і внутрішніх справ Запорізької області слід серйозно проаналізувати свою діяльність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, незважаючи на те, що в абсолютних цифрах 1996 р. в Запорізькій області найменша кількість дорожньо-транспортних пригод.

Другою перешкодою виявлення дійсних причин дорожньо-транспортних пригод є діючий порядок їх обліку.

Наказом МВС України від 22 листопада 1993 р. № 749 затверджені і діють з 1 грудня 1993 р. картковий облік дорожньо-транспортних пригод та інструкція Про порядок заповнення картки обліку ДТП і передачі свідчень телеграфними каналами зв'язку (доповнення № 2) з довідниками кодів (доповнення № 3). Ці відомчі нормативні акти вимагають доопрацювання та удосконалення. Про це зазначили при опитуванні 87 % працівників ДАІ. У розділі 1 "Загальні свідчення" при характеристиці виду пригоди, пов'язаної із зіткненням, доцільно записати дані, що визначають її ознаки.

Аналіз протоколів огляду місця дорожньо-транспортної пригоди в Харківській, Донецькій і Луганській областях показує, що при зустрічних зіткненнях (лобових) у населених пунктах наслідки тяжчі, дещо нижча тяжкість наслідків цього підвиду дорожніх пригод у великих містах.

У розділі 8 "Свідчення про потерпілих" було б доцільно відобразити дані про місця розташування водія (може бути праворуч) і пасажирів. Ці дані виявлять травмонебезпечні зони в автомобілях різних модифікацій.

Це допоможе пред'явити аргументовані вимоги до виробників транспортних засобів і до реалізаторів ненових автомобілів. Також доцільними будуть ремені безпеки на задньому сидінні.

Такі додаткові свідчення дозволять глибше аналізувати стан дорожньо-транспортної травмованості, встановити зміни тяжкості наслідків дорожньо-транспортних пригод для різних моделей та марок автомобілів.

¹ Schriftenreihe der Polizei - Führungsakademie - PFA N3/1996 S. 47-48.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

М.В. ГУЦАЛЮК

Для становлення спеціаліста як професіонала правоохоронних органів необхідно кілька років. На сьогодні спостерігається значне зростання обсягу інформації, необхідної йому для успішної службової діяльності, що зумовлено реформуванням правової системи незалежної України та соціально-економічними перетвореннями. Тому на початку третього тисячоліття для підготовки правоохоронців якісно нової генерації особлива увага приділяється якості засвоєння навчального матеріалу. Адже непрофесіоналізм та допущені в результаті цього помилки становлять небезпеку для життя і здоров'я людини, неадекватно впливають на криміногенну ситуацію і можуть призвести до трагедії. Особливо актуально це для підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю (ПБОЗ).

Основними проблемами професійної підготовки працівників ПБОЗ є опрацювання значного обсягу нормативної інформації та формування професійної майстерності на рівні сучасних складних умов реформування суспільства. Для їхнього розв'язання використовуються комп'ютери, методи швидкого читання тощо. Однак у педагогіці проблеми переробки, засвоєння й застосування значних обсягів інформації ще мало досліджені.

Однією з особливостей підготовки працівників ПБОЗ є необхідність інтеграції знань за різними напрямками оперативно-службової діяльності. Тому для розробки методів підготовки спеціалістів до роботи зі значними обсягами інформації надзвичайно важко використовувати традиційні положення теорії педагогіки. Окремі дисципліни, завдяки яким у навчальних закладах готують спеціалістів ПБОЗ, не мають міцних міжпредметних зв'язків. Це пояснюється своєрідністю логічної побудови кожної дисципліни, що не збігається зі структурою (логікою) інших дисциплін. Такий підхід забезпечує оволодіння лише специфікою предметів, що вивчаються. Контроль за засвоєнням навчального матеріалу й практичні заняття спрямовані на закріплення спеціальних знань, які формуються у процесі вивчення всього курсу. Передбачає-

Гуцалюк Михайло Васильович — старший науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю, кандидат юридичних наук, підполковник міліції.

ться, що у практичній роботі спеціаліст самостійно систематизує різні знання. Але, зіткнувшись з проблемою їх застосування, він втрачає ці знання, вважаючи їх непотрібними.

Виокремлення основних принципів професійної діяльності з великої кількості нормативних вимог відбувається протягом тривалого часу у процесі самостійної роботи, що позначається на її якості та термінах виконання. Тому нині особливо актуалізується проблема розробки методів практичного навчання спеціалістів, завдяки яким можна розв'язувати практичні завдання комплексно, з високою надійністю та у стислі терміни. Аналізуючи цю проблему, виявляються основні причини низької ефективності роботи з нормативною інформацією й окреслюються дидактичні можливості її вдосконалення. Існує помилкова думка, що для засвоєння нормативної інформації достатньо лише прочитати відповідний матеріал. Проте при перевірці виявляється, що нормативна інформація іноді складно сприймається і не всі здатні відтворити її у повному обсязі.

На нашу думку, для розв'язання цієї проблеми існуючі дисципліни необхідно доповнити комплексною програмою, наприклад "Системний аналіз", що інтегрує окремі напрями і дозволяє відібрати головне для практичного використання, систематизувати вивчене, і на цій підставі формувати професійну майстерність фахівців.

Важливу роль у вдосконаленні процесу засвоєння навчального матеріалу можуть відіграти комп'ютерні технології Multimedia, застосовуючи які пропонується використання відео-, аудіо-, анімаційних та інших ефектів, а також гіпертекстової інформації. Наочність викладення матеріалів забезпечує 50 % запам'ятовування (від прочитаного або почутого в пам'яті лишається 10-15 %). Таку технологію можна використовувати для моделювання різних навчальних ситуацій на реальних об'єктах (відзняти відеокамерою), зберігання і виводу на екран першоджерел, інформацію з яких розміщено в банку даних.

Поширенню цієї технології сприяють бурхливі зміни на ринку інформаційних систем, щорічне зниження співвідношення ціна/потужність. Розробники комп'ютерів інтенсивно працювали над тим, щоб зустріти 2000 рік, досягнувши тактової частоти процесора у 1000 Мгц (1 гігерц). Особливо інтенсивно відбувається розвиток технологій у галузі графічних інтерфейсів, де сьогодні використовуються такі новинки, як ActiveX, AGP, 3Dnow.

Периферійні пристрої стають дедалі компактнішими: з'явилися малогабаритні фотопринтери, як динаміки використовуються невеличкі кубики, а монітор вмонтовують у спеціальні окуляри. Відеокамера Pícolo розміром 74*23*9.5мм дозволяє проводити відеоконференції, виконувати завдання контролю та передавати відеозображення електронною поштою.

Окремо слід наголосити на розвитку комп'ютерних правових систем (КПС), завдяки яким завжди можна одержати інформацію про закони та Укази Президента України, Постанови Верховної Ради

України, розпорядження Кабінету Міністрів та інші нормативні акти, постійно стежити за законодавчими змінами, проводити пошук за ключовими словами та правку у базах користувача ("Ліга", "Лоцман", "Право", "Босс" та ін.).

Це знімає необхідність пошуку літератури в бібліотечному фонді та дозволяє оперативно давати відповіді на запитання, що постають. Навчальні програми з використанням технології Multimedia та записані на CD-ROM (компакт-диск) слід використовувати у навчальних закладах. Вартість їх виготовлення незначна, якщо враховувати обсяг інформації, розміщеної на ньому. Навчання за розробленою заздалегідь інформаційною базою має підвищити його ефективність. У свою чергу інформаційні моделі слугуватимуть підставою для перегляду структури нормативних документів.

Однією з важливих умов для боротьби зі злочинністю є своєрідне інформаційне забезпечення усіх правоохоронних органів. Фахівців відповідних спеціальностей для штабних, аналітичних та інформаційних підрозділів готують на факультеті управління та інформатики Університету внутрішніх справ.

Дедалі частіше комп'ютери використовують у різних галузевих службах. При цьому як в основних, так і в підрозділах із забезпечення гостро відчувається нестача фахівців, які мають достатні знання апаратної частини пристроїв, програмного забезпечення для інсталяції операційних систем та прикладних програм, проведення антивірусного захисту, виконання профілактичних та діагностичних заходів. Оскільки працівники самостійно не розробляють програм, а лише супроводжують вже існуючі, пропонуємо для ефективного впровадження інформаційних технологій ввести посаду інженера-інформатика (як правило, знань операторів для цього недостатньо), який би спеціалізувався на впровадженні інформаційних систем, стежив за правильністю експлуатації комп'ютерної техніки, надавав необхідну методичну та технічну допомогу.

Це дозволило б значно прискорити впровадження нових інформаційних технологій у практичну діяльність правоохоронних органів, зорієнтувати працівників правоохоронних органів серед величезного обсягу нормативної інформації та розв'язати багато проблем, пов'язаних з її опрацюванням і застосуванням.

ЗЛІСНА НЕПОКОРА ЗАКОННОМУ РОЗПОРЯДЖЕННЮ ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ

В.А. КУЛИКОВ

Зерідко правоохоронним органам внутрішніх справ, зокрема органам внутрішніх справ, паралельно зі своїми звичайними завданнями у повсякденному житті доводиться діяти у нестандартних, незвичайних (особливих) умовах, які породжуються, викликаються різноманітними процесами, явищами як соціального, так і іншого характеру (масові порушення громадського порядку, аварії та катастрофи, стихійні лиха, епідемії, епізоотії тощо).

Усі ці явища і події характеризуються підвищеною небезпекою, що загрожує існуванню суспільства, а тому за цих умов постає необхідність здійснення додаткових заходів для припинення цих явищ у найкоротші строки та з мінімальною шкодою і збитками для людей, суспільства та держави.

Норми про адміністративну відповідальність за злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника міліції визначені у статті 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП). Визнання даної форми протидії законній діяльності міліції адміністративним проступком об'єктивно обумовлено, оскільки подібна суспільна поведінка містить в собі всі ознаки делікту, передбачені ст. 9 КпАП України: суспільна небезпека діяння; протиправність; винність; караність¹.

Зупинимось детальніше на зазначених ознаках. Суспільна небезпека адміністративного правопорушення є матеріальною ознакою, що розкриває його соціальну сутність. Цю ознаку інколи ототожнюють з антигромадською спрямованістю². Дана ознака має об'єктивний характер, оскільки її наявність або відсутність не залежить ні від волі та свідомості законодавця, ні від волі державного органу (посадової особи), що застосовує адміністративний закон.

Вченими в галузі адміністративного права з цього питання в різні часи висловлювались різноманітні погляди. Одна група авторів суспільну небезпеку взагалі виключає з числа ознак адміністративного проступку; інша група вважає можливим розглядати та поширювати цю ознаку рівною мірою як на злочин, так і на адміністративний проступок (вбачаючи різницю лише в різному ступені суспільної небезпеки). Треті вважають, що проступки можуть бути суспільно небезпечни-

Куликов Володимир Анатолійович — викладач кафедри адміністративної діяльності НАВСУ, старший лейтенант міліції.

ми, а можуть і не бути такими. Відтак дані суперечності певною мірою спричинили те, що в текстах КпАП суверенних держав суспільна небезпека не зафіксована як матеріальна ознака адміністративного правопорушення. Незважаючи на зазначене, автор дотримується думки вчених, які суспільну небезпеку розуміють обов'язковою ознакою делікту. У суспільства не виникає необхідності захищатись від діяння, тим паче за допомогою правових заборон³, якщо воно безпечне.

За злісної непокори вимогам працівників як одного з видів правопорушень, які вчиняються за особливих умов під час проведення масових заходів, суспільна небезпека наявна. Подібна поведінка спрямована проти нормальної діяльності правоохоронних органів держави, підриває їх авторитет та віру громадян у здатність міліції реально захистити їхні інтереси від протиправних посягань. Крім того, це найчастіше пов'язано з бажанням правопорушників продовжувати незаконні дії або уникнути відповідальності, що нерідко спричиняє масові безпорядки. Юридичною формою вираження суспільної небезпеки правопорушення є протиправність.

Адміністративна протиправність закріплена у ст. 9 Кодексу про адміністративні правопорушення як обов'язкова ознака, що характеризує поняття проступку. Існує безперервний зв'язок протиправності адміністративних проступків із суспільною небезпечністю. Якщо суспільна небезпечність характеризує змістову сторону адміністративного проступку, то протиправність — його юридичну форму. Адміністративна протиправність (незважаючи на відносну рухомість її кордонів) зрештою є лише юридичною формою вираження суспільної небезпеки діяння. Подібне діяння завжди посягає на загальнообов'язкові правила, встановлені певним нормативним актом. Адміністративна протиправність виражається у формі активної дії або бездіяльності. Під протиправною дією прийнято розуміти поведінку особи, яка порушує правову заборону, що може торкатися способів її здійснення.

Протиправні дії — це невиконання юридичного обов'язку діяти певним чином. Розглядаючи злісну непокору, слід враховувати, що юридична бездіяльність, заборонена вищезазначеною нормою, зовні може сприйматися як фізична дія. Наприклад, коли порушник не бажав іти до відділення міліції і намагається втриматися за будь-які предмети (паркан, дерево тощо) — подібні дії спрямовані не проти працівників міліції. Щодо вимог останніх — така поведінка буде бездіяльністю, що має юридичне значення. Протиправність адміністративного проступку знаходиться у безперервному зв'язку з винністю особи у його вчиненні. Вина закріплена в законодавстві як обов'язкова ознака офіційного визначення поняття адміністративного правопорушення. При цьому законодавець визнає дві форми вини: умисел та необережність. Діяння як прояв волі і свідомості особи має бути завжди винним, тобто вчиненим умисно або з необережності.

Щодо даного проступку, то ця ознака має також суттєве значення, тобто особа повинна усвідомлювати, що вона не виконує зве-

рнені до неї вимоги, не виконує їх злісно, незважаючи на те, що ці вимоги висуває працівник міліції як повноважний представник влади⁴.

Однією з обов'язкових юридичних ознак адміністративного правопорушення виступає караність діяння. Хоча в законодавчому визначенні проступку караність прямо не називається як ознака діяння, згадується лише, що за таке діяння "законодавством передбачена адміністративна відповідальність"⁵. Проте, з цього не випливає, що адміністративні проступки не караються.

Покарання — неминучий наслідок правопорушення, реакція держави на посягання в сфері життєво важливих інтересів, що являє собою реалізацію адміністративно-правової норми⁶.

Таким чином, злісна непокора, яку ми розглядаємо як правопорушення, що вчиняється під час проведення органами внутрішніх справ заходів за особливих умов, однією з ознак має дійсно суспільну небезпеку, і після законодавчого оформлення у вигляді заборони її здійснення під загрозою адміністративної санкції, набуває сукупності системних ознак адміністративного проступку, що дозволяє нам розглядати її як таку. Як приклад вчинення злісної непокори можна розглядати події, що відбулися 18 липня 1995 року у місті Києві, під час поховання Патріарха всея України-Руси Володимира, коли кілька разів виникали зіткнення натовпу, зокрема активістів УНА-УНСО з працівниками органів внутрішніх справ.

Даний випадок виявляє неправильні, невмілі, неузгоджені та непрофесійні дії вищих органів державної влади. А це питання вирішувалося на рівні уряду нашої держави — Кабінету Міністрів України. Через неспроможність дійти компромісу з цього питання і відбулися групові порушення громадського порядку, що призвели до такого сумного закінчення подій. А на адресу органів внутрішніх справ висловлено багато ганебної критики.

Більш серйозними були помилки з боку органів внутрішніх справ під час масових безпорядків у Луганську 24 серпня 1998 р., під час конфлікту між працівниками міліції та страйкуючими шахтарями. Цю ситуацію розглянуто на сесії Верховної Ради України і прийнято постанову, згідно з якою МВС України повинно забезпечити додаткове службове розслідування дій посадових осіб, причетних до застосування силових методів щодо учасників акцій протесту шахтарів⁷. Комісією в ході перевірки встановлено низку організаційних та практичних прорахунків з боку керівного складу УМВС в Луганській області і Луганського міського управління при підготовці та здійсненні заходів у забезпеченні громадського порядку під час святкування Дня незалежності України.

На низькому рівні організовано роботу оперативних служб УМВС України в Луганській області з отримання застережливої інформації щодо намірів окремих категорій громадян, зокрема пікетуючих. Керівництво УМВС в області, а також Луганського міського управління фактично не були обізнані про наміри і подальші дії шахтарів та їхніх лідерів. Виявив професійну невідповідність до дій в екстремальних ситуаціях заступник начальника Луганського міського управ-

ління. Перебуваючи на місці події 24 серпня 1998 р., він не зміг оцінити ситуацію і прийняти правильне рішення. Через втрату міліцією ініціативи, події набули небажаного розвитку і лише професійні дії та витримка бійців "Беркуту" стабілізували обстановку.

Отже злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця, тобто проступок, передбачений у ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення є досить поширеним правопорушенням за умов надзвичайних ситуацій, коли значно підвищується небезпека для здоров'я, життя громадян, небезпека для суспільства та держави загалом. Ця небезпека пов'язана з тим, що за певних умов та обставин злісна непокора може перетворитися на групові порушення громадського порядку чи масові беспорядки, а це надзвичайно небезпечно загроза для суспільства.

Особливі умови, за яких здійснюється охорона громадського порядку та громадської безпеки, вимагають від органів внутрішніх справ високої організованості, тактичної грамотності, високого професіоналізму. Вагомого значення у таких ситуаціях набувають якості особового складу органів внутрішніх справ, його готовність до дій у таких нестандартних ситуаціях. На жаль, деякі працівники виявляються недостатньо підготовлені у бойовому, вольовому та психологічному відношенні, слабо обізнані зі спеціальною та іншою сучасною технікою, вкрай невпевнено почуваються у складній, неординарній ситуації. Тому при відборі кадрів до органів внутрішніх справ, а також під час їх подальшої професійної підготовки необхідно зосередити увагу саме на цих моментах.

Зазначимо, що застосування силових засобів під час охорони громадського порядку — цей крайній захід, якого слід припускатися лише у виняткових випадках, коли інші методи не дають позитивного результату. Слід пам'ятати, що після кожного фізичного зіткнення сил правопорядку з правопорушниками, після кожної "пролитої крові" збільшується кількість противників влади і, як наслідок, поповнюються лави тих, хто протистоїть правоохоронним органам. І після таких силових акцій доводиться досить довго працювати з населенням, щоб відновити втрачені позиції.

¹ Див.: Коваль Л.В. Адміністративне право. К. 1996. С. 13.

² Див.: Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України. К., 1995. С. 21.

³ Див.: Бахрах Д.Н. Административная ответственность граждан в СССР. Свердловск, 1989. С. 23.

⁴ Див.: Соловей Ю.П. Административная ответственность за злостное неповиновение распоряжению работника милиции // Советское государство и право. № 4. 1990. С. 18.

⁵ Див.: Кодекс України про адміністративні правопорушення. К.: "Право", 1998. Ст. 9.

⁶ Див.: Печеницын В.А. Состав административного проступка и его значение в юридической деятельности ОВД. Х., 1988. С. 15.

⁷ Див.: Постанова ВР України № 291- XIV "Про інформацію Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією про результати вивчення конфлікту, боротьби з організованою злочинністю 24 серпня 1998 року між працівниками міліції та страйкуючими шахтарями" // Відомості Верховної Ради України. 1999, № 1. Ст. 16.

ПРИЧИНИ ПОСАДОВИХ ЗЛОЧИНІВ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

С.А. ШАЛГУНОВА

Хабарництво вважається одним з тяжких та небезпечних посадових злочинів, який існує не лише в суспільстві, а й в органах внутрішніх справ. Цей вид злочину за офіційними даними складає в середньому 13 % від загальної кількості вчинених працівниками органів внутрішніх справ посадових злочинів та правопорушень і 1/2 від кількості посадових злочинів¹. Висока суспільна небезпека та великий негативний резонанс, що викликає це явище, свідчать про корумпованість державних органів та правоохоронної системи, які співпрацюють у сфері боротьби зі злочинністю і мають великий вплив одне на одного, і це зумовлює підвищену увагу до даної групи злочинів.

Але зазначена група злочинів (одержання хабара, дача хабара, посередництво в хабарництві та провокація хабара), на думку вчених-криміналістів, має досить високий рівень латентності — 95—98 %. Цей факт свідчить про те, що реальний стан отримання хабарів державними службовцями всіх рівнів та вчинення ними корумпованих дій, як і взагалі стан посадової злочинності, на цей час в Україні визначити досить складно.

За результатами проведених досліджень, вивчення матеріалів конкретних кримінальних справ, порушених стосовно співробітників ОВС за одержання та дачу хабарів (що є одним із проявів корумпованої поведінки), матеріалів службових розслідувань та статистичних відомостей Служби внутрішньої безпеки МВС України було виявлено певні обставини, що викликають існування такого виду посадових зловживань та умови, що їм сприяють в органах внутрішніх справ. До таких обставин відносяться:

1. Неякісне проведення: рбв'язкового професійного психофізіологічного відбору на службу в органи внутрішніх справ; психологічного супроводження проходження служби кожним співробітником від нижньої ланки до керівників в апараті МВС; психологічної підготовки кандидатів та молодих працівників до оперативно-службової діяльності; психологічного супроводження оперативно-службової діяльності,

2. Відсутність: чітко визначених професійних якостей, необхідних для працівника певної служби чи підрозділу ОВС; науково обґрунтованого механізму виводу працівника з психологічної кризи, яка сталася внаслідок виникнення екстремальних службових чи побутових ситуацій; про-

Шалгунова Світлана Аполінарівна – ад'юнкт кафедри кримінології НАВСУ, капітан внутрішньої служби.

ведення початкової підготовки всіх без винятку молодих співробітників ОВС — від міліціонерів служби охорони громадського порядку до керівників відділів, служб та підрозділів Міністерства внутрішніх справ України.

3. Низький рівень професійної підготовки співробітників ОВС як спеціалістів, так і неспеціалістів і, як наслідок, невміння молодих співробітників орієнтуватися у складній оперативній обстановці, що виникає в процесі несення служби з охорони громадського порядку, проведення слідчих дій та оперативно-розшукової діяльності. Так, працівниками ОВС у 1998 р. було неправомірно застосовано табельну зброю в 16 випадках та допущено 54 випадки втрати вогнепальної зброї як під час служби, так і поза службою².

4. Занепад інституту наставництва в ОВС, формальне закріплення за молодими працівниками наставників, відсутність програми організації їх керівництва і меж допомоги стажистам.

5. Низька якість підготовки кадрів у системі МВС, зокрема, з навчання та підвищення кваліфікації. Значна кількість вищих навчальних закладів у системі МВС (на 1 березня 1998 р. їх 9), яка не виправдовує себе, адже із випускників денної форми навчання (щорічно — 18,7 тис. осіб) залишається після трьох років служби в ОВС лише 40 %, а випускники заочної форми навчання (3,85 тис. осіб) мають дуже низький рівень знань не лише із загальноосвітніх дисциплін (філософії, психології, іноземної мови, історичних наук, теорії держави та права), а й з профільюючих (кримінального права та процесу, кримінології, адміністративного права, юридичної психології, оперативно-розшукової діяльності, криміналістики, спецтехніки), а також низькі показники з бойової та фізичної підготовки, незважаючи на те, що їх знання та уміння — запорука успішної практичної діяльності кожного дня. Це, у свою чергу, призводить до частої зміни кадрів, що безпосередньо залежить від прийому та закріплення на службі молодих працівників, відсутності професіоналізму, наявності порушень дисципліни та законності.

6. Некомпетентність молодих працівників у розв'язанні службових завдань, що призводить до нерішучого застосування владних повноважень у межах своєї компетенції, чи, навпаки, їх перевищення, зловживання посадовим становищем.

7. Безкарність працівників усіх ланок за наслідки їхньої службової діяльності: зростання злочинності, збільшення кількості неблагополучних громадян і неповнолітніх.

8. Брак часу для розв'язання службових завдань: перевантаженість матеріалами розслідувань та перевірок, що призводить до неякісного їх виконання, бажання якнайшвидше позбутися будь-яким шляхом (звідси й зловживання, хабарництво, недбалість).

9. Напружений характер діяльності органів внутрішніх справ. Психологічні перевантаження, негативний вплив з боку підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, їхніх близьких та родичів, натиски з боку адвокатів, безпосередній підкуп з їхнього боку при "позитивному

розв'язанні питань", тобто на користь підозрюваного (обвинуваченого). Професійна деформація внаслідок впливу таких факторів негативно відбивається не лише на службовій діяльності, а й виявляється у найближчому соціальному оточенні і в макросередовищі (безконтрольне вживання спиртних напоїв, сварки та бійки в сім'ї, дисциплінарні порушення, хуліганські дії, що поступово призводить до злочинних дій).

10. Низький рівень правової культури та правосвідомості співробітників ОВС усіх рівнів, зневажливе ставлення до пересічних громадян, правопорушників, злочинців, колишніх засуджених, переродження та зрощення зі злочинним елементом.

11. Низькі моральні якості осіб, яких приймають на службу (переважно це молодший начальницький склад), зрада інтересів служби на користь задоволення особистих корисливих мотивів та потреб.

Яскравим прикладом є злочин, вчинений міліціонером підрозділу "Беркут" Б. та інспектором ДАІ Московського РУ ГУМВС у Києві Г., які разом з групою цивільних осіб вчинили розбійний напад на водія автомобіля та директора комерційного підприємства з метою заволодіння великою сумою валюти, яку ті перевозили.

12. Неякісний інструктаж нарядів міліції, які здійснюють охорону громадського порядку, незадовільне керівництво ними, відсутність належного суворого контролю за несенням ними служби. Про це свідчать численні матеріали службових розслідувань в ОВС. Так, лише за 1998 рік було притягнуто до дисциплінарної відповідальності 42 320 працівників ОВС, із них — 8 325 працівників названих служб, що складає 19,7 % від загальної кількості вчинених працівниками ОВС дисциплінарних правопорушень.

13. "Об'єднання" несумлінних працівників служби охорони громадського порядку з метою отримання незаконних зборів, прибутків на території, яка обслуговується, за порушення правил торгівлі у заборонених чи непристосованих до цього місцях, при затриманні правопорушників, злочинців та ін.

14. Відсутність належного резерву на посади фахівців молодшого та середнього рівнів, поверхове вивчення кандидатів, внаслідок чого на службу в ОВС потрапляють особи, які мають намір отримувати прибутки від своєї службової діяльності. Так, лише у Києві за 1998 р. вчинили корисливі злочини 84 співробітники ОВС.

15. Відсутність належної виховної роботи в ОВС, а під час її проведення — формалізм і поверховість з боку керівників усіх рівнів.

16. Недостатньо оперативно виявляються потреби вдосконалення законодавства. Мало вноситься пропозицій кваліфікованими спеціалістами практичних органів ОВС щодо його змін та доповнень. Повільно розробляються відомчі нормативні акти, що враховують необхідні зміни у суспільному житті, в роботі МВС.

17. Керівники служб Міністерства, його органів та підрозділів не приділяють належної уваги правовій роботі ОВС, недооцінюють її значення в сучасних умовах.

18. Безвідповідальність і безконтрольність з боку керівництва УМВС в областях щодо втілення у життя рішень колегії МВС на місцях.

19. Суттєві прорахунки в організації роботи територіальних підрозділів у розкритті та розслідуванні злочинів і в організації роботи з кадрами, що неминуче уможлиблюють різні зловживання.

20. Не забезпечується оперативне прикриття територіальних райвідділів якісними джерелами інформації, що не дає можливості вчасно "очищати" райвідділи від працівників — порушників дисципліни та закону.

21. Відсутність належної роботи кураторів УМВС в областях: необізнаність щодо дійсного стану справ на місцях, і, як наслідок, неможливість впливу на цей стан.

22. Керівники РУВС та МУВС, відділів внутрішніх справ не доводять вимоги до відома особового складу (в окремих районах) колегій УМВС в областях та МВС.

23. Кандидати на посади та працівників ОВС, що призначаються на посади номенклатури МВС України: не володіють інформацією щодо оперативної обстановки в регіоні, де працюють (працювали); недостатньо засвоїли закони та нормативні акти, що регламентують діяльність ОВС; недостатньо обізнані стосовно форм і методів роботи з особовим складом; мають низькі показники із фізичної та бойової підготовки, не знають матеріальної частини табельної зброї, що знаходиться на озброєнні в ОВС та правил її застосування; в окремих ОВС формально проводиться стажування цих працівників.

24. Постійне зменшення коштів із державного бюджету на утримання ОВС.

25. Недосконала система освіти в МВС, відсутність контрактної системи в ОВС для всіх категорій працівників. Розробка та надсилання на місця невиправданих планів комплектування навчальних закладів системи МВС. Направлення на навчання осіб — працівників ОВС, які не відповідають умовам прийняття, посаді та вікові. Направлення на навчання цивільних осіб, які: мають дуже низький загальноосвітній рівень; не відповідають умовам прийому на навчання за станом здоров'я; мають низький рівень здібностей до оволодіння загальноосвітніми та спеціальними дисциплінами; мають низькі моральні якості та загальний рівень правової культури і правосвідомості.

26. Порушення термінів оформлення та надходження особових справ кандидатур на навчання у навчальні заклади системи МВС.

Таким чином, ми спробували дослідити причини посадових злочинів та дисциплінарних порушень у системі МВС, незважаючи на негативні соціально-економічні фактори, які на цей час склалися в суспільстві, і, безперечно, також об'єктивно впливають на психологічний стан працівників ОВС, інколи спонукають їх до вчинення протиправних дій.

¹ Статистичні дані СББ МВС України за 1990—1998 рр.

² Матеріали службових розслідувань ГУ МВС в м. Києві за 1996—1998 рр.

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА САМОВИХОВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

П.В. МАКУШЕВ

Мобудова правової держави та реальний захист громадян не можливі без чіткої ефективної роботи юристів.

Щоб правозахисна діяльність юристів відповідала концепціям українського суверенітету, забезпечувала діяльність державних установ у правовому просторі, сприяла подоланню стереотипів патерналізму в правосвідомості людей необхідна змістовна виховна та самовиховна робота з формування правової культури майбутніх юристів.

Зміст правового виховання — це найскладніше питання в системі правового виховання та навчання, оскільки тут потрібно визначити, які правові знання і в якому обсязі слід подавати¹. З таким висловлюванням необхідно погодитися, оскільки цього вимагає підготовка юристів-спеціалістів у нашій країні. Пропаганда права необхідна загалом у суспільстві, зокрема у прокурорській, адвокатській, банківській, нотаріальній сферах діяльності.

Таким чином, правове виховання — це систематична і цілеспрямована діяльність державних органів та громадських організацій, юридичних закладів, що має формувати у майбутнього юриста правову свідомість та сумлінне ставлення до законів нашої держави.

Щодо методичної діяльності з виховання правової культури юриста, то передусім слід визначити, що являє собою це поняття.

Правова культура — це насамперед шанобливе ставлення до права. Можна стверджувати, що не кожна людина, якій властиво правосвідомість, наділена правовою культурою.

Це особа, яка має певний рівень правової культури, знає чинне законодавство, їй притаманне шанобливе ставлення до права, вона поводить згідно з наявними позитивними оцінками права. Отже правова культура — це єдність правових знань, оцінок та поведінки.

Володіти правовою культурою — це не лише самому дотримуватися вимог юридичних норм, а й оцінювати правомірність вчинків інших осіб, щоб спрямувати особисті дії на попередження або припинення правопорушень.

Макушев Петро Васильович — викладач Херсонського факультету Запорозького юридичного інституту МВС України, майор міліції.

Для оцінки власних дій та вчинків інших необхідно мати достатній загальний та правовий освітній рівень. Наприклад, правова культура працівника — це міра оволодіння ним системою юридичних знань, переконання у соціальній цінності права, правильне застосування норм права, а на практиці — грамотне тлумачення юридичних законів².

Практика показує, що низький рівень правової культури на підприємствах, в установах, в індивідуальній юридичній діяльності призводить до порушень планової, фінансової, трудової дисципліни, до зловживань, хабарництва, злочинів, заподіює пряму шкоду економіці країни, окремим особам і конкретній людині.

Правова культура особи визначається сукупністю таких елементів:

- висока індивідуальна правосвідомість;
- знання і розуміння права;
- переконання у позитивності та справедливості правових вимог;
- нетерпимість до порушень законності;
- звичне та грамотне виконання правових вимог.

Першим з елементів правової культури особи (юриста) є висока індивідуальна правосвідомість (система понять, поглядів, уявлень та почуттів про юридичне право, а також про діяльність, пов'язану з цим правом). Якщо йдеться про правосвідомість юриста, то вона має бути професійною.

Юрист повинен знати та глибоко розуміти чинне законодавство, щоб його не порушувати. Однак знань і розуміння нормативно-правових актів ще не достатньо для правильної їх реалізації. Юрист має поважати Закон. Але виховання поваги до закону без глибокого переконання у правильності і справедливості його вимог неможливе. Тому юридичному працівникові необхідно обов'язково мати таке переконання.

Отже, юрист має бути нетерпимим до фактів порушення законності. Він повинен виконувати вимоги Закону і добиватися цього від інших осіб.

Правове виховання майбутніх юристів краще здійснювати у спеціально організованих умовах, що забезпечують концентрацію інтелектуальної активності. Проте слід враховувати закономірності формування та функціонування морально-правових принципів і норм у стосунках, що виникають при реалізації юридичної діяльності.

Краще використовувати такі методи правового виховання:

- переконання;
- наочність;
- покарання;
- позитивний приклад;
- розв'язання юридичних казусів;
- заохочення критики і самокритики;
- навіювання;
- наслідування тощо.

А також методи пізнання юридичної практики, до яких належать: опис, моделювання, вивчення різних документів, статистичних матеріалів тощо.

Як приклад наочності (у сфері правоохоронної діяльності), можна навести цифровий метод. Його доцільно застосовувати, коли є необхідність визначити, підрховуючи цифрові показники засвоєння правових знань, грамотність використання правових вимог.

Наведемо цифрове порівняння діяльності двох адвокатів: адвокат А надав правову допомогу в судах першої інстанції протягом кварталу у 12 справах та у 10 з них домогся позитивного результату, а також надав юридичну допомогу і видав довідки у тридцяти трьох випадках, отримавши 120 балів. Адвокат Б за той же час здійснив правову допомогу у 10 справах, досягнувши позитивного результату в трьох із них, лише у 20 випадках надав інформаційні довідки за запитом громадян, отримав дві скарги (в результаті — у підсумку 80 балів). Із зазначеного очевидно, що адвокат А має перевагу перед адвокатом Б на 40 балів, — це визначає більший рівень індивідуальної правосвідомості, переконаності у справедливості правових вимог та їх грамотне дотримання.

Таким чином, при використанні під час правового виховання методів пізнання спостерігається тісний зв'язок теорії з практикою.

Для того, щоб правова культура суспільства і держави, правильно орієнтувала, сприяла досягненню суспільством якісно нового, вищого рівня громадського життя, її слід виховувати, спираючись на:

- законність (складне соціальне явище, що впливає на право);

- доведення до певного рівня професійних знань, вмінь (використовувати всі форми підвищення кваліфікації: практику, стажування, наукові конференції, зустрічі з практичними працівниками, працівниками інших інститутів юридичного профілю);

- ознайомлення молодих юристів з історичними аспектами юридичної діяльності органів суду, прокуратури, міліції, митниці, адвокатури тощо;

- виховання поваги до права, що призводить до особистого переконання в правильності дотримання вимог законів;

- усвідомлення соціальної значимості моральної цінності правових норм, а також засвоєння найважливіших прав, обов'язків і свобод, що отримали конституційне закріплення.

Спираючись на вищезазначені положення, необхідно використовувати такі форми та методи правового виховання:

- широка пропаганда законодавства;

- правове навчання;

- вплив літературно-художніх засобів;

- самоосвіта;

- метод переконання;

метод покарання, наочності, позитивного прикладу, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критики, наслідування, навіювання.

Слід зазначити, що кращому вихованню і формуванню юриста має сприяти державна комплексна програма правового виховання молоді (наприклад, програма правової освіти населення, прийнята Кабінетом Міністрів України 29 травня 1995 р.).

Курс "Основи держави і права" в середніх школах як і в спеціальних юридичних закладах необхідно викладати правознавцям, а не історикам.

Значною проблемою залишається відсутність достатньої кількості підручників зокрема українських авторів, з міжнародного права, державного права зарубіжних країн, історії вчень про державу та право тощо.

Більше уваги слід приділяти правовому вихованню студентів і курсантів юридичних закладів. Варто запроваджувати диференціальну подачу навчального матеріалу; використовувати кожну можливість для зустрічі з практичними юристами; знайомити з дисциплінарною, адміністративною та кримінальною практикою щодо недотримання вимог законів юристами; формувати стійкі навички позитивної поведінки через багаторазове повторення; аналізувати відповідні справи кримінального, адміністративного, цивільного характеру, оцінювати дії як правопорушників, так і осіб, відповідальних за розгляд справ і прийняття рішень, тощо.

За сучасних умов існує потреба не лише в цілеспрямованій систематичній правовиховній роботі, а і в самовиховній роботі кожного юриста. Для такої роботи краще застосовувати таку цілісну систему методів самовиховання:

самопізнання є важливим кроком на шляху до самовдосконалення (слід вивчати свої особисті якості, характер, темперамент, пам'ять, щоб аналізувати результати своєї діяльності);

самооцінка визначається через світогляд, ідеали, рівень розвитку особистості та є результатом порівняння себе з певними ідеалами;

самопорівняння як різновид самооцінки визначається через порівняння себе з іншими, запозичуючи в оточуючих осіб і відомих фахівців (юристів, політичних діячів) позитивний досвід;

самообов'язковість — це внутрішня вимога до самого себе, до своєї поведінки. Вона є внутрішнім переконанням;

самовправа заснована на формуванні стійких навичок поведінки як в практичній юридичній, так і в побутовій діяльності;

самопримус — вольове зусилля, спрямоване на подолання труднощів, що не сприяють дотримання вимог законів тощо. Але його не можна часто застосовувати як основний засіб³.

Крім вищезазначених методів самовиховання можна використовувати й інші: самоконтроль, самозвіт, самозаохочування.

Надалі при зростанні рівня усвідомлення самовиховання, необхідно скласти особисті правила, визначаючи власну лінію поведінки,

систему вчинків за різних умов, що сприятиме подоланню ситуативного характеру програми самовиховання.

Відтак можна дійти висновку, що правова культура існує без правового виховання і самовиховання. Тому для цілеспрямованої роботи необхідно утворити єдиний дійовий орган, що об'єднав і координував би зусилля всіх державних, наукових, громадських організацій, спрямовуючи їхній потенціал на здійснення правової пропаганди з підготовки юристів до практичної діяльності.

¹ Див.: *Котюк В.О.* Теорія права. К., 1995. С. 98.

² Див.: *Сливка С.С.* Професійна етика працівників міліції. Львів, 1995. С. 32.

³ Див.: *Учебно-методические материалы для слушателей (курсантов) учебных заведений МВД СССР по организации самовоспитания и самообразования.* М., 1990.

РОЛЬ КОЛЕКТИВУ У ФОРМУВАННІ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРАЦІВНИКА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А.М. КАРУЧЕРУ

Колектив як соціальне утворення опосередковує численні зв'язки між особистістю та суспільством, забезпечує органічне поєднання особистих, суспільних та державних інтересів. Через колектив працівники органів внутрішніх справ приєднуються до системи суспільних відносин, реалізують свої права і виконують обов'язки. У зв'язку з цим дослідження закономірностей становлення, розвитку і функціонування колективу є одним із завдань суспільних наук, що має теоретичне і практичне значення.

Ця проблема висвітлює два аспекти: з одного боку, досліджуються форми втілення, прояву закономірностей розвитку і функціонування суспільства в різноманітних соціальних групах, а з іншого — яким чином вся система соціальних закономірностей, як і система груп, до складу яких увійшла особистість, зумовлює свій вплив на неї, і який власний "внесок" особистості у подальшу побудову цієї системи, поведінку соціальних груп¹.

У наведеному дослідженні найважливіше значення має другий аспект вивчення взаємодії суспільства, соціальної групи й особистості, необхідність та актуальність якого полягає в тому, що, *по-перше*, усвідомлення приналежності особистості до певної соціальної групи відбувається через прийняття нею формальних і неформальних (психологічних) характеристик цієї групи, надалі особистість сприймає потреби, інтереси, цілі, цінності, норми соціальних систем вищого рівня, зокрема й суспільства загалом відповідно до потреб, інтересів груп тощо; *по-друге*, безпосередній характер приєднання особистості до спільної колективної поведінки найповніше і найчіткіше фіксує як реальні можливості зміни нею навколишнього середовища, так і реальні потреби, напрями діяльності, соціальну значимість особистої поведінки.

Загальнотеоретичне правове вивчення соціальних груп ґрунтується на методології філософії з урахуванням результатів опрацювання цієї проблеми соціальною психологією, психологією та іншими науками.

Каручеру Андрій Миколайович — старший викладач училища ППМ УМВС України у Чернівецькій області.

Особливість соціологічного підходу полягає в аналізі соціальної групи з огляду на місце, яке вона займає в системі суспільних відносин. Соціологія встановлює структурний зв'язок соціальної групи як елемента мікросередовища з ширшими соціальними утвореннями², причому саме характер цього зв'язку й зумовлює конкретну систему відносин у самій групі³. Акцент при соціально-психологічному аналізі групи переноситься на вивчення групи як суб'єкта певної соціальної поведінки, на діяльне опосередкування міжособистісних відносин у групі, на рівень їх розвитку⁴. Психологія фокусує свої інтереси в основному на форму вчинків індивіда за умов присутності інших людей або взаємодії з ними, тобто досліджує лабораторні, штучно створені групи, а не реальні соціальні групи як елементи соціальної структури⁵. Юристів соціальні групи цікавлять насамперед з погляду їх впливу на сприйняття особистістю правових явищ, формування психологічного ставлення до правових вимог, цінностей, ідеалів, процесів правової соціалізації і правового виховання, а також їх характеристики як суб'єктів права, правової поведінки, носіїв групової правосвідомості. Тобто, з одного боку, як фактор, що опосередковує вплив права на особистість, з іншого — як правове явище, елемент правової реальності⁶.

У суспільних науках відсутнє єдине розуміння поняття соціальної групи⁷. Водночас більшість вчених схиляється до думки, що основним інтегруючим чинником і головною ознакою групи є конкретний вид і форми соціальної поведінки⁸. Є й інші думки з приводу виділення ознак групи. Так, Е.А. Лукашева пропонує ввести таким критерієм категорію інтересу⁹. Не заперечуючи таку пропозицію, ми вважаємо, що, *по-перше*, ця категорія дещо перешкоджатиме реальній класифікації груп при проведенні конкретно-соціологічних досліджень через складність емпіричного виявлення і фіксування цієї ознаки; *по-друге*, інтерес тісно взаємопов'язаний із поведінкою і саме через поведінку, через конкретні вчинки, зумовлюючи їх, виявляється зовні і поведінкою, врешті-решт детермінується.

Залежно від кількісного складу групи поділяються на великі і малі (поділ досить умовний). В якості великих груп досліджуються як спільності, що випадково, стихійно утворились і короткочасно існують (юрба, аудиторія, публіка), так і конкретно-історичні групи, що займають суттєве місце в системі суспільних відносин (класи, нації, народності, фахові групи та ін.)¹⁰.

Малою ж групою вважають відносно нечисельну спільність людей, які перебувають у безпосередньому взаємозв'язку. Для неї характерні втягнення усіх її учасників у міжособистісні відносини, почуття внутрішньої приналежності до групи, що відчуває кожний член групи (почуття "ми")¹¹.

Найважливіші параметри групи складаються з:

а) компонентного складу (структура з погляду складових елементів групи);

- б) структури зв'язків (структура спілкування, відносин управління і підпорядкування, розподіл соціальних функцій тощо);
- в) групових процесів (динаміка міжособистісних взаємин) і рівня групового розвитку;
- г) групових норм і цінностей;
- д) системи санкцій і стимулів¹².

Компонентний склад групи може визначатись і досліджуватись за різними показниками, вибір яких зумовлено цілями дослідження. В соціології ця проблема пов'язана передусім із критеріями виділення місця групи в системі суспільних відносин; у соціальній психології — показники характеристики складу групи висувуються залежно від типу діяльності, суб'єктом якої є ця реальна група (спортивна команда, шкільний клас, колектив працівників міліції та ін.).

Таким чином, структуру колективів органів внутрішніх справ, з погляду зв'язків, слід інтерпретувати через аналіз структури спільної групової поведінки, тобто через аналіз функцій кожного працівника органів внутрішніх справ у цій поведінці. Виявлена завдяки такому аналізу функціональна структура соціальної поведінки найчастіше розглядається як формальна структура, на відміну від неформальних відносин працівників, які розкриваються в емоційній сфері, сфері міжособистісних відносин. Якщо функціональна структура (елементна і зв'язків) органу внутрішніх справ в основному продукowana компонентами системи МВС України вищого порядку, то в динаміці міжособистісних відносин найповніше виявляються феномени самоорганізації, самоуправління, а також процеси, що відбуваються в групі під час її розвитку і зміни, проблеми співвідношення активізації індивіда і групи, конфліктів, лідерства та ін. Через це особливий інтерес викликає зв'язок функціональної (формальної) і міжособистісної (неформальної) структури¹³.

Підставою для виявлення різниці між формальними і неформальними структурами є спосіб їх виникнення, регулювання, а також контролю за їх поведінкою. У першому випадку структура соціуму визначається зовнішніми чинниками й утворюється на підставі офіційних рішень, що регулюються через встановлені процедури утворення, функціонування, а в іншому — в процесі самоорганізації, самодетермінації і саморегулювання.

Способи утворення колективу досить різноманітні, але тут можна виділити два основних аспекти: інституціональне (формальне) утворення та утворення психологічної спільності (неформальне). Перший аспект відображає порядок утворення колективу органів внутрішніх справ завдяки впливу зовнішніх обставин, наприклад, необхідності певного виду соціальної поведінки для задоволення певних соціальних потреб (створення нового структурного підрозділу в органі, утворення оперативно-слідчої групи, пошукової групи та ін.). У такому випадку система розподілу соціальних функцій, статусів визначається вищими органами. Однак цей колектив ще не може вважатись психологічною

спільністю, для якої характерне колективне самовизначення, ціннісно-орієнтаційна єдність, референтність тощо¹⁴.

Реальні форми поведінки (взаємодії) працівників органів внутрішніх справ крім того, що вони є основою виділення у формально організованій структурі неформальних груп, визначають рівень розвитку єдності формальної і неформальної структур, адже діяльне опосередкування, що виступає як системоутворююча ознака, дозволяє визначити колектив як групу, в якій внутрішні процеси визначаються змістом загальної суспільно-корисної діяльності¹⁵. Утворення формального і неформального відбувається на кількох рівнях, існуючи як ієрархічна структура, ядром якої є спільна діяльність, зумовлена соціально-значущими цілями. Що стосується колективу (як групи вищого рівня розвитку) ієрархія структури відносин між його членами складається таким чином: перший рівень структури утворює ставлення членів групи до змісту і цінностей спільної поведінки, що забезпечує його згуртованість як єдність, орієнтовану на певні соціальні цінності; другий рівень — міжособистісні відносини, опосередковані спільною поведінкою (колективістське самовизначення, колективістська ідентифікація тощо); третій рівень — міжособистісні відносини, засновані на цінностях, не пов'язаних із спільною поведінкою групи¹⁶.

Таким чином, спільна групова поведінка є головною домінантою утворення соціально-психологічної спільності, а ступінь приналежності в нього, характерний для більшості членів групи, відбиває рівень її розвитку. В цьому зв'язку, беручи за основу явища конформності та нонконформності (негативізму) з урахуванням ступеня розвитку групи можна виділити чотири типи поведінки членів соціальної групи, зокрема і працівників органів внутрішніх справ:

- а) безконфліктне сприйняття групової думки (внутрішня конформність);
- б) усвідомлена зовнішня згода з груповою думкою, за внутрішнього її несприйняття (зовнішня конформність);
- в) однобічне негативне ставлення до групових норм та цінностей (нонконформність або негативізм);

г) колективізм (колективістське самовизначення) — поведінка внаслідок свідомої солідарності з оцінками та завданнями колективу, для якої може бути характерна розбіжність з думкою більшості членів, якщо вони суперечать соціально значущим цілям колективної поведінки¹⁷.

Для забезпечення правомірності поведінки працівника органів внутрішніх справ доцільно дотримуватись таких принципів, як: відповідальність посадових осіб за їх дії (бездіяльність); поєднання колегіальності з єдиноначальністю; оперативність у розв'язанні службових питань (особливо поточних невідкладних справ) тощо¹⁸.

За умов єдиноначальності, як одного з принципів діяльності органів внутрішніх справ, важливого значення у формуванні правомірної поведінки їх працівників набувають проблеми формального керівництва та неформального лідерства.

У слаборозвинених групах особистість керівника вважається найважливішою для успішної діяльності колективу, тоді як у високорозвинутих — успіх досягається загалом через самоорганізацію та самоврядування¹⁹.

Лідерство здебільшого характеризує психологічні риси поведінки певних членів групи, тоді як керівництво виявляється як соціальний аспект відносин у групі, з приводу управління нею, тобто як формалізований процес²⁰. Їх розрізняють на підставі таких ознак:

1) лідер, як правило, регулює міжособистісні відносини в групі, а керівник — формальні відносини в групі як соціальній структурі;

2) лідерство формується в умовах внутрішнього оточення, а керівництво — елементами зовнішнього оточення;

3) лідерство виникає стихійно, процес призначення чи виборів керівника є цілеспрямованим процесом, що контролюється різними елементами соціальної структури;

4) явище лідерства менш стабільне, оскільки більше, ніж керівництво, залежить від емоційного стану групи;

5) керівник забезпечує виконання підлеглими своїх вказівок через формально визначену систему впливу, а лідер — лише спираючись на особистий авторитет;

6) процес прийняття рішення керівником опосередкований факторами, що діють як в групі, так і поза нею, для лідера характерне прийняття рішень лише на основі і в межах групової поведінки;

7) сфера впливу лідера — неформальна група, сфера керівника включає також зв'язок з ширшою соціальною системою²¹.

Ступінь інтеграції, єдності формальних та неформальних груп, яка виявляється залежно від розвитку колективу органу внутрішніх справ, суттєво впливає на ефективність його поведінки. З цього приводу Р.С. Немов зауважує, що групи, які перебувають на різних стадіях соціально-психологічного розвитку, мають з різною ефективністю розв'язувати різні за значимістю та складністю завдання²². Колектив працівників органів внутрішніх справ, який перебуває на найнижчому ступені свого соціально-психологічного розвитку, найнеефективніше розв'язуватиме завдання, які можуть поділятися на складові, тобто такі, що вимагають найменших зусиль колективу як цілісної системи. Для наступного етапу його розвитку характерне досягнення ефективності спільної поведінки, достатньої для розв'язання складних завдань, однак лише за умов їх особистої значущості для кожного працівника органів внутрішніх справ як члена колективу. На вищому рівні свого розвитку колектив діятиме ефективніше навіть у випадку, коли завдання, що підлягають розв'язанню, не мають особистої значущості. Тут визначальним чинником виступає їх суспільне значення.

Аналіз колективів органів внутрішніх справ відповідно до концепції діяльного опосередкування міжособистісних відносин дозволяє виявити реальні чинники формування поведінки його членів, їх спрямованість шляхом дослідження характеристик конкретних колективів (со-

ціальних груп загалом). Наукове і практичне значення подібних досліджень полягає в тому, що соціальні групи ретранслюють, тою чи іншою мірою змінюючи вплив суспільства загалом (правових, політичних, моральних систем зокрема) на працівника органів внутрішніх справ. Крім того, принципово важливою є та обставина, що працівник органів внутрішніх справ не пасивно сприймає зразки поведінки, що існують у певному колективі, а вибірково і критично ставиться до них, залежно і від особистих позицій, і від рівня розвитку колективу, ступеня сформованості останнього як соціально-психологічної спільності.

У зв'язку з цим вирішальною умовою підвищення ролі колективу органів внутрішніх справ у формуванні правомірної поведінки його членів слід, на наш погляд, визнати його формальну і неформальну єдність, на основі самоорганізації, саморегуляції своєї професійної поведінки, що виявляється за таких умов:

а) активна, узгоджена робота керівництва і всіх громадських організацій органу внутрішніх справ — професійної спілки, суду офіцерської честі, різноманітних комісій, рад тощо;

б) залучення основної маси працівників органів внутрішніх справ до спільної роботи у всіх сферах життя колективу;

в) єдність виховної роботи як цілеспрямованого впливу на свідомість працівників органів внутрішніх справ із фактичною професійною поведінкою і самовихованням кожного з них;

г) ініціативність, активність, творчість працівників органів внутрішніх справ, з одного боку, а з іншого — висока відповідальність за свої дії, зокрема, і за колективну діяльність загалом;

д) визначення дійового, ефективного "параметра порядку", тобто таких форм управлінського впливу з боку вищих керівних органів, які, не обмежуючи ініціативи і самостійності колективу, забезпечували б ефективну зміну його стану в потрібному напрямі. Одним з таких параметрів є критерії оцінки результатів професійної діяльності органу внутрішніх справ.

Отже, на нашу думку, необхідно:

а) надання права колективу органу внутрішніх справ перебудувати свою формальну структуру відповідно до змін в оперативно-службовій обстановці;

б) забезпечити наукову розробку і законодавче закріплення "арсеналу" правових та інших засобів, у межах яких колективи матиме право здійснювати вільний вибір форм і методів роботи;

в) привести у відповідність до загальнодемократичних засад співвідношення принципів єдиноначальності і колегіальності; створити колективні органи самоврядування для розв'язання таких завдань; визначення перспектив і напрямів розвитку колективу як у службовій, так і в соціальній сферах життя; розв'язання кадрових питань (прийому і звільнення працівників, підвищення або пониження на посаді, добору кадрового резерву, заохочення і покарання тощо); диференціювання

розмірів посадових окладів окремих працівників залежно від ефективності їх роботи у межах загального фонду грошового утримання;

г) ввести залежність розмірів загального фонду грошового утримання від результатів роботи органу внутрішніх справ;

д) створити реальну і, найголовніше, дійову систему гарантій проти незаконного впливу на діяльність колективів органів внутрішніх справ з боку вищих, наглядових органів, а також з боку злочинних елементів (що на сьогодні є надзвичайно актуальним);

е) змінити систему показників оцінки роботи колективу з огляду їх залежності від результатів роботи всього колективу;

є) добір і розміщення кадрів проводити на підставі моральних і ділових якостей, необхідних працівникові органів внутрішніх справ, а не на підставі формальних показників (наявності стажу роботи, вищої освіти тощо).

Проте забезпечення процесів самоорганізації і самоврядування органів внутрішніх справ неподільно з іншою проблемою — подоланням формалізму і бюрократизму як відомчих особливостей. Ефективність забезпечення законності та правопорядку багато в чому залежить від місця, яке займають у суспільстві органи внутрішніх справ, від того, наскільки точно збалансовані їх права, обов'язки і відповідальність, наскільки широкими є їх повноваження у справі захисту закону і водночас, наскільки забезпечені гласність і контроль за їх діяльністю.

Необхідно також зауважити, що за відносної функціональної і територіальної автономності служб та підрозділів органів внутрішніх справ підвищенню ефективності їх професійної колективної поведінки сприяють процеси самоорганізації за рахунок виникнення "коопераційного ефекту", наприклад впливу якого істотно залежить від рівня розвитку правової культури працівників органів внутрішніх справ, а також що реформа системи органів внутрішніх справ в умовах формування правової держави²³ припускає здійснення комплексу заходів щодо реорганізації її структури, розширення прав первинних колективів органів внутрішніх справ і створення в них колегіальних органів управління, поліпшення матеріально-технічного забезпечення органів внутрішніх справ, підвищення правової культури і забезпечення соціально-правової захищеності їх працівників.

¹ Див.: Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1980. С. 318.

² Див.: Сычев Ю.В. Микросреда и личность. М., 1978. С. 47.

³ Див.: Буева Л.П. Социальная среда и сознание личности. М., 1969. С. 145.

⁴ Див.: Краткий психологический словарь. М., 1985. С. 68.

⁵ Див.: Андреева Г.М. Социальная ... С. 177.

⁶ Див.: Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. М., 1973. С. 262; Шуклина Н.Г. Трудовые коллективы в политической системе советского общества. Киев, 1986; Мурашин Г.А., Малышко Н.И. Трудовой коллектив и правопорядок. Киев, 1987; Гривцов Ю.И. Правовые отношения и осуществление права. Л., 1987. С. 102-109.

⁷ Слід звернути увагу, що в суспільних науках поняття група вживається у двох значеннях. По-перше, як умовна група, під якою розуміють довільне об'єднання людей за будь-якою довільною ознакою, що характерно, наприклад, для статистики, а також

деяких психологічних досліджень. По-друге, як реально спільнота людей, об'єднаних за певними спільними ознаками, або які перебувають у певних реальних умовах їх життя та (що найважливіше) усвідомлюють свою належність до цієї спільноти. Надалі поняття група вживатиметься в іншому значенні.

⁸ Див.: Буева Л. П. Социальная... С. 146.

⁹ Лукашева Е. А. Социалистическое... С. 264.

¹⁰ Див.: Андреева Г. М. Социальная... С. 69.

¹¹ Див.: Краткий... С. 69.

¹² Див.: Там само. С. 68.

¹³ Див.: Оболенский А. В. Формальные и неформальные группы в аппарате государственного управления // Советское государство и право. 1983. № 5. С. 28-36.

¹⁴ Див.: Психология и педагогика управления в органах внутренних дел. Методические материалы. М., 1989. С. 145.

¹⁵ Див.: Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. М., 1982. С. 86.

¹⁶ Докладніше див.: Коллектив и личность. М., 1975; Петровский А. В., Шпалинский В. В. Социальная психология коллектива. М., 1978; Психологическая теория коллектива. М., 1979; Петровский А. В. Личность...; Донцов А. И. Психология коллектива. М., 1984.

¹⁷ Див.: Андреева Г. М. Социальная ... С. 262; Петровский А. В. Опыт построения социально-психологической концепции групповой активности // Вопросы психологии. 1973. № 5. С. 20.

¹⁸ Див.: Сливка С. С. Дисципліна та професійна правомірна поведінка працівників органів внутрішніх справ. Львів, 1991. С. 23.

¹⁹ Див.: Шестаков А. Г. Взаимоотношения в милицеских коллективах и их влияние на эффективность оперативно-служебной деятельности: Автореф. дис. канд. юрид. наук. М. 1979. С. 19.

²⁰ Див.: Волков И. П. Стиль руководства при решении задач социального развития коллектива предприятия // Социальная психология и социальное планирование. Л., 1973. С. 84.

²¹ Див.: Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971. С. 310.

²² Див.: Немов Р. С. Психологическая теория коллектива и проблема групповой эффективности // Вопросы психологии. 1978. № 15. С. 18.

²³ Див.: Конституція України. К., 1996.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ У СУДІ

В.І. ЯРОШЕНКО

Психологічні особливості розгляду кримінальних справ в суді визначаються шляхом дослідження відповідних характеристик учасників судового процесу та їх взаємовідносин, що починається з підготовчої частини судового засідання, який є початковим етапом судового розгляду. В ній суд і всі учасники судового розгляду вирішують питання про можливість переходу до наступного етапу судового розгляду — судового слідства.

Від того, як проведена підготовча частина, залежить правильне вирішення справи; охорона прав учасників судового засідання; дотримання процесуальних гарантій.

Наступним етапом є відкриття судового засідання, яке оголошує головуючий і повідомляє, яка справа розглядатиметься. Потім зазначає, хто з'явився до суду і хто ні, і з якої причини. У представників громадськості суд перевіряє їх повноваження і вирішує питання про їх допуск, про що виносить постанову. Якщо є перекладач, то головуючий роз'яснює йому його обов'язки та відповідальність за свідомо неправильний переклад. У випадках неявки окремих учасників вирішується питання про можливість розгляду справи за їх відсутності. Важливим моментом для визначення психологічних особливостей підсудного є встановлення його особи. При цьому переслідуються мета встановлення істини у справі, індивідуалізації покарання та прийняття виховних і профілактичних заходів, щоб притягти до відповідальності ту особу, яка вчинила злочин, а не якусь іншу. Суд відповідно до ст. 286 КПК з'ясовує прізвище, ім'я, по батькові, місце, рік, місяць і дату народження, місце проживання, заняття, сімейний стан та інші необхідні дані, що стосуються його особи. Для цього опитується підсудний і розглядаються відповідні документи. Дані, що стосуються особи підсудного, можуть також уточнюватися і в ході судового слідства.

На практиці буває нелегко встановити особу підсудного: іноді проводиться велика і копітка робота шляхом складних досліджень, яку в суді провести неможливо. В такому випадку справа повертається на додаткове розслідування.

Ярошенко Володимир Іванович — голова Кіровського районного суду м. Кіровограда, голова Ради суддів Кіровоградської області, заслужений юрист України.

Після встановлення особи підсудного головуючий з'ясовує, коли підсудному було вручено копію обвинувального висновку.

Якщо підсудному зазначений документ не вручався або вручений у строк, менший, ніж за три дні до розгляду справи, то судовоє розслідування відкладається, не менш як на три дні для його вручення і ознайомлення.

Ст. 286 КПК передбачає також можливість розгляду справи і при несвоєчасному врученні зазначеного документа, якщо про це з власної ініціативи, добровільно проситиме підсудний.

Однак закон не диференціює строк для ознайомлення з обвинувальним висновком залежно від обсягу, складності справи, освіти та стану здоров'я підсудного або інших причин, які можуть не дозволити йому за три дні повністю ознайомитися з відповідним документом.

Тому доцільно внести зміни до КПК України щодо збільшення строків вручення та ознайомлення обвинувачуваного з обвинувальним висновком.

Після встановлення особи підсудного і виконання інших дій головуючий оголошує склад суду, прокурора, представників громадськості, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря і роз'яснює підсудному та іншим учасникам судового розгляду їх право на відвод.

Суддя, якому заявлено відвід, має право дати відповідні пояснення. Ці пояснення у виняткових випадках, наприклад, якщо підстави для відводу стосуються інтимних сторін його життя, заслуховуються судом у закритому судовому засіданні.

Закон не вимагає, щоб суд обов'язково з'ясовував думку учасників судового розгляду про відвід суддів.

Питання про відвід в усіх випадках вирішується в нарадчій кімнаті. Якщо справа розглядається суддею одноособово, то питання про відвід вирішується головою суду.

Підстави для відводу передбачені ст. 54, 55 КПК, спрямовані на те, щоб справа була розглянута всебічно, повно і об'єктивно, з урахуванням усіх обставин, зокрема й психологічних особливостей. Судді, прокурор, експерт та інші, передбачені законом учасники, не повинні бути прямо або опосередковано зацікавлені в справі.

Головуючий особисто роз'яснює підсудному його права, а також права, обов'язки громадському обвинувачу і громадському захиснику, передбачені у відповідних статтях КПК.

Роз'яснення прав учасникам процесу має бути не формальним, здійснене скороговіркою, а повним, точним, зрозумілим, для того, щоб учасник мав можливість скористатися своїми правами.

За роз'ясненням прав відповідно до ст. 296 КПК суд заслуховує та вирішує клопотання учасників судового процесу.

Конкретні, обґрунтовані клопотання задовольняються не залежно від затрат часу для їх розв'язання. На завершення підготовчої частини на всі клопотання суд виносить мотивовану ухвалу (постанову), вислухавши думку прокурора та інших учасників судового розгляду.

Суд не має права залишити клопотання невинуваченом або відкласти його вирішення на кінець судового процесу.

Але клопотання про виклик додаткових свідків, експертів і виступання нових доказів суд може розглянути в процесі судового слідства.

Після закінчення підготовчої частини розгляду кримінальної справи суд переходить до головної частини судового засідання — судового слідства, що починається з читання обвинувального висновку.

У процесі судового слідства суд за участі всіх учасників судового засідання досліджує і перевіряє всі зібрані в справі докази, на підставі яких виносяться судовий вирок або приймається інше рішення, передбачене законом.

Саме в судовому слідстві зосереджуються основні зусилля суду і учасників процесу в установленні істини.

Судове слідство складається не лише з допитів обвинуваченого, свідків, потерпілих та інших осіб, а також з впізнання, призначення експертизи, огляду речових доказів в суді чи на місці їх знаходження, документів, зібраних або складених при попередньому розслідуванні.

Закон не забороняє суду в проведенні й інших процесуальних дій, якщо це можливо, в межах судового засідання.

Судове слідство не зводиться до формальної перевірки матеріалів і доказів, одержаних при проведенні попереднього розслідування.

Ретельно, всебічно, по-новому здійснюється дослідження наявних у справі доказів і тих, які одержані додатково за власною ініціативою суду або за клопотанням учасників судового розгляду.

Отже значення судового слідства полягає в тому, що у суду, прокурора та інших учасників судового розгляду і у публіки безпосередньо формується внутрішнє переконання про винність чи невинність підсудного.

В статті 323 КПК України зазначається, що суд виносить вирок лише на підставі доказів, перевірених в судовому засіданні. Крім того, судове слідство дає можливість суду перевірити законність дій, проведених на попередньому розслідуванні, і прийняти обґрунтоване рішення.

З опитаних 386 народних суддів та інших членів судового процесу 74 % заявили, що найчастіше стосовно інших етапів судового розгляду, виявляли порушення та помилки органів розслідування саме в судовому слідстві.

Судове слідство, як і все судочинство, має вагоме значення у визначенні психологічних особливостей при розгляді кримінальних справ.

Присутні переконуються у невідворотності відповідальності за вчинені злочини, оцінюють діяльність не лише суду, прокурора, а і органів розслідування, оскільки вже на початку судового слідства зачитується обвинувальний висновок, складений при попередньому розслідуванні. Закон не дозволяє скорочувати текст цього документа або переказувати його зміст при оголошенні.

Стаття 297 КПК не передбачає, хто саме повинен зачитувати обвинувальний висновок. На практиці цей висновок зачитує головуючий.

Деякі процесуалісти пропонують, щоб обвинувальний висновок зачитував секретар і у присутніх не склалося враження, що головуючий висловлює свій погляд про винність підсудного, приєднуючись до обвинувального висновку.

Проте, ми вважаємо, що обвинувальний висновок — це претензії держави до звинуваченого, і ці претензії в судовому засіданні повинен пред'являти прокурор, оголошуючи обвинувальний висновок. Тому в ст. 297 КПК України необхідно внести зміни: "Судове слідство починається з читання прокурором обвинувального висновку".

Якщо обвинувальний висновок оголошує головуючий, то це є не що інше, як пред'явлення претензій до звинуваченого з боку суду, і тому довіра до такого суду знижується.

У судовому засіданні доцільно оголошувати лише резолютивну частину обвинувального висновку, оскільки підсудний ознайомлений із матеріалами кримінальної справи та обвинувальним висновком, а в резолютивній частині викладається суть пред'явленого обвинувачення.

Таким чином, права обвинуваченого будуть дотримані. А якщо державного обвинувача немає, то це повинен робити секретар судового засідання. У випадку клопотання однієї з сторін обвинувальний висновок оголошується повністю.

Після оголошення обвинувального висновку головуючий роз'яснює суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно обвинуваченим, чи визнають вони себе винними і чи бажають давати показання. Якщо у справі заявлено цивільний позов, то головуючий також з'ясовує у підсудного і цивільного відповідача, чи визнають вони позов.

Підсудний і відповідач не можуть бути позбавлені можливості мотивувати свою відповідь.

Далі розпочинається дослідження доказів. Головуючий з врахуванням думки учасників судового розгляду встановлює постановою суду порядок та послідовність дослідження конкретних доказів у справі.

При цьому враховуються конкретні обставини справи і позиція підсудного щодо своєї вини у вчиненні злочину.

Практика показує, що коли підсудний визнає себе винним, дослідження справи починається з його допиту, а коли не визнає, то — з допиту свідків та дослідження інших доказів, а потім допитується підсудний.

Наприклад, доцільно допитати підсудного першим, якщо він, хоча і не визнає себе винним, але на підтвердження своєї невинності наводить розгорнуті доводи про це.

Суд, знаючи ці доводи, може краще спрямувати свої зусилля на з'ясування істотних обставин справи і не повертатися до нього, коли підсудний буде допитаний в кінці судового слідства.

Допит підсудного в кінці слідства може також призвести до порушення його права на захист.

Різні погляди підтверджують складність цієї проблеми. Головне, щоб поряд з доказами досліджувалися психологічні особливості розгляду кримінальних справ у суді.

Аналіз стадій судового процесу показує, що правосуддя значно більше, ніж інші види діяльності, виступає як сфера спілкування між людьми. Воно пов'язане з низкою соціально-психологічних явищ, наприклад, ефективністю діяльності суду, особливостями оціночних думок в суді, сприйняттям і розумінням судом учасників судового процесу, авторитетністю, соціально-психологічною вагою адвоката, свідків тощо.

Психологічні особливості розгляду кримінальних справ в суді полягають також в тому, що опосередковане пізнання фактів тут займає більше місця, ніж в діяльності слідчого. Це визначається ще більшим віддаленням суду у часі від вчинення злочину, особливими процесуальними умовами його діяльності.

Тому постає необхідність здійснювати відповідні заходи щодо "всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи" (Кримінально-процесуальний кодекс України, 1995, ст. 22).

Суттєва різниця є і в щільності інформації, яка надходить до слідчого і до суду. У суді весь процес надходження інформації чітко сконцентрований.

Тому в судовому процесі в один і той же час необхідно сприйняти факти і джерела фактів, порівняти факти із загальною розумовою моделлю, а також внутрішньо підготуватися до майбутньої конструктивної діяльності — винесення вироку.

Тому застосування психологічних знань сприяє правильному вирішенню завдань встановлення істини і перевиховання осіб, які вчинили злочин. Психологічні знання в судовій діяльності застосовуються по-різному, і передусім безпосередньо суддями, забезпечуючи правильну діагностику особистості, індивідуальний підхід до людини, вибір і застосування найвідповідніших ситуаціям тактичних прийомів і рішень.

Але не у всіх випадках судді можуть використати дані і методи сьогоденної психологічної науки. Це пов'язане із складністю психологічної діагностики, а відтак з необхідністю призначення судово-психологічної експертизи, в процесі якої експерт-психолог, використовуючи свої спеціальні знання і методи, отримує нові факти, необхідні для встановлення об'єктивної істини у справі. Висновок експерта-психолога, як і будь-якого іншого експерта, не має заздалегідь вирішального значення для суду і не може, зокрема, розв'язувати питання про вірогідність показань осіб, які допитують.

Предметом психологічної експертизи є не встановлення вірогідності показань звинувачуваних, підсудних, свідків і потерпілих, це входить в компетенцію суду, а з'ясування можливостей особи, яку допитують через індивідуальні особливості психічних процесів адекватно

сприйняти, зберегти в пам'яті і відтворити відомості про факти, які потрібно доказувати.

У багатьох осіб, яких допитують, помічено зниження порогу збудженості нервової системи, послаблення в ній процесів гальмування і перевага процесів збудження, неадекватності і дезінтегрованості реакцій організму на дію різних зовнішніх факторів, підвищеного або зниженого інтересу до подій життя, прагнення до особистої участі в них або відчуження, переоцінка або недооцінка своїх сил, прав і можливостей. Все це часто має місце на тлі підвищеної емоційності й афектності.

Звичайно, що без участі психолога суд не в змозі визначити, наскільки позначилися ті чи інші вікові та психологічні особливості на діяльності підсудного.

В галузі теорії і практики судово-психологічної експертизи є питання, які розкривають закономірності формування показань, пов'язаних з індивідуальними особливостями органів чуття і особистості, з визначенням стану, в якому знаходилася особа в момент здійснення злочину, а також з об'єктивним відтворенням факту здійснення злочину і правильною його кваліфікацією.

До компетенції експерта-психолога відноситься визначення афектних станів, які є або пом'якшуючими відповідальність обставинами, або зумовлюють іншу кваліфікацію окремих складів злочину. Дослідження інтенсивності, тривалості і механізму афектного стану методами судово-психологічної експертизи забезпечують наукову обґрунтованість і вірогідність висновків судді.

До компетенції судово-психологічної експертизи відноситься дослідження і таких станів, які зумовили особливий характер поведінки людини в момент здійснення злочину: афект, стан перевтоми, сильний страх, велике горе, депресія тощо.

Зокрема, у судді можуть виникнути сумніви щодо рівня розумового розвитку людини і в тому, чи зможе він усвідомлювати значення своїх дій, наприклад, у зв'язку з затримкою психологічного розвитку доросла людина за своїм психофізичним розвитком може відповідати рівню 10-річної дитини. Це може бути наслідком як психопатичних явищ, так і під впливом зовнішніх факторів.

Суди при наявності даних, що свідчать про розумову відсталість підсудного, для з'ясування обставин, які можуть вплинути на ступінь і характер відповідальності, повинні призначати судово-психологічну експертизу.

Доцільно залучати психолога також для оцінки психічної незрілості олігофренів, педагогічної занедбаності у психопатичних особистостей та неадекватної поведінки підсудних з ознаками психічної аномальності.

Недостатня активність судів в притягненні психологів для судово-психологічної експертизи в останні роки пояснюється обмеженими фінансовими можливостями.

Як показує аналіз, найчастіше судово-психологічні експертизи призначалися при розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я особистості.

Нагальна необхідність у допомозі експерта-психолога виникає при розгляді таких небезпечних злочинів, як вбивства, зґвалтування. Судово-психологічна експертиза та інші дослідження психологічних особливостей учасників судового розгляду кримінальних справ мають глибше досліджувати психічні властивості і стани підсудного.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

ПИТАННЯ ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ (1917–1924)

О.В. КУЗЬМІНЕЦЬ, В.О. ГРИНЮК

Судова реформа в царській Росії 1864 р., наслідком якої стала декларація незалежності судової влади, суттєво вперед у напрямі відокремлення суддів та органів судочинства від опіки виконавчих органів влади. Проте, втілення цих кроків у життя виявилось непослідовним, обмеженим багатьма чинниками адміністративного контролю.

Подальшу еволюцію судочинства у зміцненні принципу незалежності суддів було зупинено революційними подіями, що відбулись у Петрограді 1917 р. і мали наслідки й для України. Щоправда, у період, починаючи з березня 1917 р. і до квітня 1918 р., коли на більшій частині території України влада контролювалася Центральною Радою, робилися спроби реформувати судочинство на засадах демократичних принципів, притаманних кращим європейським судовим традиціям, що відображено в Конституції УНР, яка, на жаль, внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р., не вступила в дію. Проте, вона виявляє, що правова свідомість українських провідників на чолі з видатним вченим-істориком М. Грушевським знаходилася на високому рівні світових стандартів правового мислення. Конституція УНР передбачала, що судова влада стає незалежною від виконавчої та законодавчої гілок влади. Це стало значним досягненням вітчизняної правової думки, враховуючи те, що Україна практично протягом багатьох століть не мала права самостійно здійснювати судочинство на власній території відповідно до норм звичаєвого права, Литовських Статутів чи так званого Магдебурзького права, які в давнину широко побутували в Україні включно аж до кінця XVIII — початку XIX століть.

Кузьмінець Олександр Віталійович — доктор історичних наук, професор, начальник кафедри історії держави та права Національної Академії внутрішніх справ, підполковник міліції;

Гринюк Володимир Олексійович — аспірант кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Новий етап у створенні власної незалежної судової системи в Україні пов'язується з діяльністю Центральної Ради та Української Народної Республіки. З їхньою діяльністю пов'язується і становлення принципу незалежності суддів, спроба створити суд як незалежну гілку влади.

Вже при формуванні першого уряду Центральної Ради наприкінці червня 1917 р. на чолі з В. Винниченком створюється секретарство судових справ або юстиції, щоправда, як складової частини Генерального секретаріату, тобто уряду. Секретаріат очолив випускник юридичного факультету Київського університету В. Садовський. Однак, ця спроба автономізації судочинства зустріла рішучий опір з боку Тимчасового уряду Росії, у складі якої на той час все ще перебувала Україна. Отже необхідно було одержати згоду Петрограда на затвердження. Свої заперечення уряд Керенського аргументував тим, що суд має бути єдиним на території всієї Росії. І хоча у серпні того ж року Тимчасовий уряд погоджується на існування Генерального секретаріату як автономного по суті уряду Центральної Ради, проте без автономного судочинства.

Наступну спробу створення власної судової інстанції в Україні було здійснено вже після жовтневого перевороту в Петрограді. 30 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат поповнився тимчасовим генеральним комісаром із справ судівництва М. Ткаченком — випускником Київського університету. Рішенням Центральної Ради комісара із судових справ було перейменовано на генерального секретаря.

Важливим етапом на шляху автономізації судочинства став 3-й Універсал Центральної Ради, проголошений 20 листопада 1917 р. У ньому зазначалося, що "суд на Україні повинен бути справедливим, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правовими поняттями народу"¹.

Генеральне секретарство судових справ на той час складалось з кримінального та цивільного департаментів, які поділялися на відділи, кодифікаційні комісії, канцелярії та інші структурні підрозділи. Робота секретарства відбувалась за важких умов, адже у спадщину молодій країні дісталась судова система, що була однією з найбільш занедбаних інституцій влади. З цієї причини О. Мироненко зазначає, що "...ті залишки від старої судової системи, що діяли, за браком сталих законів і відсутністю судового нагляду згори досить часто творили політику замість справедливості, виходили у своїх рішеннях з партійного, а не законодавчого ґрунту"².

На території України в той час діяльність судових органів було приведено у відповідність до першої редакції царських судових статутів 1864 р. Це сприяло впровадженню в життя таких принципів правосуддя, як незалежність суду, їх незмінність, функціонування інституту присяжних засідателів, гласність та рівність сторін.

Особливістю судової практики цього періоду є поява в окремих губерніях — Катеринославській та Херсонській — тимчасових судів

у складі мирового судді (голови) та по одному представнику від робітництва і селянства. У деяких містах, наприклад Луганську, діяли революційні трибунали. Почався й процес привласнення судових функцій представницькими органами влади — радами. Поряд з цим діяло ще безліч судових установ (мирові судді, окружні суди, судові палати, селянські волосні та інші), а головним касаційним судом до грудня 1917 р. був ще Правительствующий сенат Росії. Усе це, а також невідповідність компетенції судових установ, їх нагромадження, непрофесіоналізм тощо свідчили про невідповідність приписів щодо суддівської незалежності об'єктивній реальності, що складалася.

Безперечно, кульмінаційним моментом у діяльності Центральної Ради стало прийняття Конституції УНР від 29 квітня 1918 р., в якій у розділі IV серед іншого йшлося і про судові органи. В основу державотворчої доктрини покладено принцип поділу влади, в якій суд займав належне йому місце. Вищою судовою інстанцією республіки проголошувався Генеральний Суд, який обирався Всенародними Зборами — парламентом і виконував роль касаційної інстанції щодо інших судів. Водночас він не міг бути судом першої та другої інстанції, а також виконувати функції адміністративної влади. У ст. 63 Конституції УНР зазначається: "Судових рішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади".

Крім цього, судочинство проголошувалось усним і гласним, усі громадяни незалежно від посад — рівні перед судом та законом. Однак Конституція не закріпила положень про порядок та строки обрання суддів, очевидно, це мало бути закріплено окремим законом про судоустрій.

На жаль, всі ці прогресивні нароби так і не вдалося реалізувати, оскільки в день проголошення Конституції УНР було здійснено державний переворот, внаслідок якого проголошено Українську державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Законом "Про тимчасовий державний устрій України" встановлювалось, що тимчасово "влада управління належить виключно до Гетьмана України"³.

Цей нормативний акт започаткував повернення до старої правової системи, скасувавши правові акти Центральної Ради, а натомість було фактично поновлено систему губернських та повітових судів. Найвищим судовим органом ставав Сенат. Із залишків з демократичного судочинства залишились в силі дія принципів гласності та участь присяжних засідателів.

Зі зміною гетьманської влади наприкінці 1918 р. Директорією на чолі з В. Винниченком, поновлюється дія законів УНР, якими уряд керувався до липня 1919 р., коли владу захопили більшовики.

Невід'ємною частиною українського державотворчого процесу, а також законотворення є правові акти Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), проголошену 9 листопада 1918 року. У структурі уряду — Державного секретаріату — знайшлося місце й для міністерства юстиції, очолюване С. Голубовичем. Судова система ЗУНРу будувалася

на засадах виборності його населенням і територіально збігалася з адміністративним поділом республіки. Відтак діяло 12 окружних та 130 повітових судів. За час існування ЗУНР було ухвалено низку законодавчих актів: закон "Про скорочення підготовчої суддівської служби", яким передбачалося скорочення термінів стажування з трьох до двох років, закон "Про тимчасове припинення діяльності суду присяжних".

Прийняття цих нормативних актів зумовлювалось дефіцитом суддівських кадрів в ЗУНР, які б відповідали вимогам нової судової системи. Поряд з цим у судочинстві знайшли закріплення принципи гласності, змагальності, право на захист тощо. Але у 1923 р., через приєднання Галичини до Польщі процес становлення незалежного судочинства на території Західної України зупинився.

Що стосується території Східної України, то з проголошенням більшовиками радянської влади в Україні у грудні 1917 р. у Харкові на I Всеукраїнському з'їзді Рад, на її території визнавалася дія декретів та інших законодавчих актів радянської Росії. Цим самим було започатковано становлення радянської судової системи, яка проіснувала в Україні до проголошення її незалежною державою.

Найголовнішими та першими правовими актами щодо радянської судової системи стали Декрет № 1 та Декрет № 2 про суд. Першим Декретом було утворено місцеві суди, що діяли поряд з революційними трибуналами. До його складу входили один суддя і два народних засідателі⁴. Місцевий суддя мав значні владні повноваження, що дозволяли йому проводити слідство, а також виносити рішення щодо затримання особи і передачі її до суду.

Другим Декретом було скасовано апеляційне оскарження, а для розгляду справ у касаційному порядку створено обласні суди. Передбачалося створити Верховний судовий контроль для забезпечення єдиної касаційної практики. Щоправда цього реалізувати не вдалося. Поряд з цим йшов процес створення системи революційних та військово-революційних трибуналів, діяльність яких ставилась у пряму залежність від виконавчої влади.

Процес формування нових судових органів на території України відбувався за складних історичних умов. Першим декретом Народного Секретаріату в галузі судочинства була постанова "Про введення народного суду на Україні" від 4 січня 1918 р., що передбачала ліквідацію старої судової системи та створення нових радянських судів. У відповідь на цю постанову загальні збори суддів Харкова прийняли резолюцію, в якій не визнали народні суди, а декрет про розпуск судів оголосили незаконним. Ця спроба продемонструвати суверенність судової влади призвела до того, що після наказу комісара юстиції Харківської Ради від 12 січня 1918 р. з погрозою застосувати силу, окружні та мирові судді Харківського повіту припинили свою діяльність, а окружний суд було закрито⁵. В цей же період припинили свою діяльність судові установи Києва, Полтавщини, Катеринославщини та інших регіонів України.

За виключенням деяких особливостей судова система України цілком, як і в РРФСР, будувалася на засадах підкорення та контролю за судовою владою з боку виконавчої. Це очевидно з факту, що в складі НКЮ України було створено 9-й відділ — Верховний судовий контроль та 10-й — Верховний касаційний суд⁶, які проіснували до утворення Верховного Суду УРСР у 1922 р. Дев'ятий відділ здійснював нагляд за діяльністю всіх судів та мав право проводити ревізії всіх судових установ, давати керівні роз'яснення, вимагати від судових органів відомості про справи, що вирішуються ними. Верховний касаційний суд у складі НКЮ УРСР розглядав касаційні скарги на вироки революційних трибуналів. Таким чином, здійснення вищого судового нагляду та розгляд касаційних скарг зосереджувались не в судовому, а у виконавчому органі — НКЮ УРСР. Звичайно при такій побудові судової системи не варто говорити про незалежність як судів загалом, так і самих суддів.

Характерною особливістю перших Декретів про суд та інших правових актів в РРФСР і УРСР було те, що в них не містилися норми, які хоча б декларували незалежність суддів.

Положення "Про революційні трибунали" від 23 січня 1918 р. передбачало також організацію таких псевдо судових органів, як революційні трибунали, що обиралися повітовими та міськими Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів. Радам надавалося право в будь-який час позбавляти суддів повноважень і призначати нові вибори. До компетенції цих органів належали справи, які передавались на їх розгляд постановою губвиконкомів.

Декретом від 16 травня 1918 р. було утворено революційний трибунал при ВЦВК⁷. Його створення означало передачу частини судів під безпосередній контроль виконавчої влади. Революційна Військова Рада РСФСР від 4 лютого 1919 р. видала постанову "Про революційні військові трибунали"⁸, а декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України впроваджувались особливі військові трибунали⁹. Виникнення військових трибуналів пояснювалось важкими умовами, в яких опинились радянські республіки в період громадянської війни. В цих нормативно-правових актах зазначалося, що у своїх рішеннях трибунали керуються інтересами соціалістичної республіки та оборони від ворогів революції, інтересами класової війни заради перемоги пролетарської мети відповідно до комуністичної правосвідомості і революційного сумління. Ці органи прямо залежали від військових структур виконавчої влади.

Після повалення уряду Директорії РНК УРСР приймає декрет від 14 лютого 1919 р. "Про суд"¹⁰, яким було затверджено Положення про народні суди і революційні трибунали УРСР. Зокрема, в Положенні зазначалось, що в особливо важливих справах, які вимагають нагального вирішення (контрреволюція, саботаж, спекуляція) надзвичайним комісіям, що діяли в складі Наркомату внутрішніх справ УРСР, надається право винесення вироків з доведенням про це до відома

революційного трибуналу. Таким чином, на території УРСР діяв такий псевдосудовий орган, який фактично підміняв суд і мав право застосувати таку міру покарання, як розстріл.

У процесі подальшого судового будівництва, після прийняття в РРФСР Положення про народний суд від 21 жовтня 1920 р.¹¹, РНК УРСР 26 жовтня прийняла нове Положення про народний суд, згідно з яким судді обов'язково повинні були мати стаж політичної роботи, теоретичну або практичну підготовку. Судді народних судів обиралися Радами на місцях, затверджувалися губвиконкомом та могли ними достроково відкликатись. При такому порядку обрання суддів важко говорити про їх незалежність, адже формування суддівського корпусу цілком залежало від місцевих органів влади.

Декрет ВЦВК від 12 квітня 1919 р. "Про революційний трибунал" встановлював, що члени трибуналу обиралися виключно із складу "відповідальних працівників". Того ж дня при ВЦВК було утворено Верховний революційний трибунал, що розглядав справи, передані у його відання постановами Президії ВЦВК. Отже більшовицька виконавча влада з перших днів пристосувала судові органи для своїх політичних вимог та інтересів.

Згідно з Декретом ВЦВК від 18 березня 1920 р. Верховний революційний трибунал приймав справи до свого провадження також за визначенням Народного комісаріату юстиції та голови ВЧК. Зрозуміло, що за таких обставин про незалежність судочинства не йшлося. Найширшого розповсюдження одержала оцінка суду як органу "пролетарської репресії".

Не сталося суттєвих змін і після завершення громадянської війни. 25 травня 1922 р. Постановою третьої сесії ВЦВК було прийнято перший Кримінально-процесуальний Кодекс РРФСР. Він визначив діяльність органів, що здійснювали кримінально-процесуальну діяльність. Суд дещо розширив свої повноваження, зокрема, почав розв'язувати спірні питання між слідчими та прокурорами щодо заміни, вибору та відміни запобіжних заходів. Проте для звільнення підсудного від вироку суд мав звернутися з клопотанням до Президії ВЦВК — виконавчого органу влади.

Особливе значення у формуванні судової системи в цей період надавалось Наркомату юстиції, який, по суті, контролював діяльність судів. Основами судоустрою від 29 жовтня 1924 р. встановлювалось, що губсуди безпосередньо підпорядковуються Наркомату юстиції союзних республік, які здійснювали нагляд за всією судовою практикою. Їм надавались повноваження опротестовувати та виправляти шляхом прокурорського нагляду будь-який вирок чи рішення суду. На наркомів союзних і автономних республік покладалося загальне керівництво, організація, ревізія та інструктаж усіх судових закладів даної республіки.

Отже перший період діяльності радянської судової системи до-
вів повну несаможиттєвість судів та суддів, які повністю залежали від
волі виконавчої влади.

На той час, коли судова влада перетворювалася на інструмент
впливу виконавчої влади, сама державна влада перебувала під пов-
ним контролем з боку партійного керівництва. Всупереч конституцій-
ним положенням (Конституція РРФСР 1918 р.) про те, що загально-
державне законодавство, судоустрій і судочинство, цивільне, кримі-
нальне законодавство віднесені до відання Всеросійського з'їзду Рад
і ВЦВК, фактично створювалася ситуація, при якій ЦК РКП(б), з'їзди та
конференції РКП(б) надавали силу закону своїм внутрішнім докумен-
там — програмам, резолюціям і постановам. Ці директиви були
обов'язковими для суддів.

Таким чином, місце радянського суду з формального боку визна-
чалось пріоритетами захисту класових інтересів пролетаріату,
а фактично їх підмінили вузькогруповими інтересами політичної верхів-
ки — керівної партії. Вона й формувала відповідне уявлення про місце
та роль суду в системі радянської влади, зокрема, що стосується його
декларативної незалежності, яка спочатку просто не визнавалася¹².

З позицій класового змісту судочинства обґрунтовувалася не-
можливість і зайвість поділу влади¹³. Як невід'ємна частина державної
системи суд зобов'язувався також при здійсненні своїх прямих функцій
дотримуватися класової лінії¹⁴. Це, зокрема, знаходило свій вияв
у тому, що органи юстиції мали враховувати не лише класове похо-
дження особи, яка вчинила злочин, а й те, якому класові вигідно вчи-
нення такого злочину¹⁵.

Критерієм для слідчого виступав не закон, а класова правосвід-
омість¹⁶. Такий підхід призводив до тяжких правопорушень і неадек-
ватних рішень, коли за незначні проступки людей карали надто суво-
ро, а за тяжкі злочини — легко. Вакуум законності в цей період зму-
шені були визнати навіть керівники. Так, наприклад М.І. Калінін кон-
статував, що законність не мала належного значення чотири роки по-
спіль революції¹⁷.

Загальна спрямованість радянських судів підкріплювалася тим,
що радянська правова доктрина ігнорувала загальновизнані принци-
пи діяльності судових органів. Так, зокрема, такий важливий принцип
незалежності судочинства як змагальність вважався зайвим. Натомість
цього за авторитет брався висновок прокурора як достатня підстава
для винесення вироку¹⁸.

Радянською юстицією того періоду також не було визнано, бо-
дай формально, статусу незалежності суддів та їх підкорення лише за-
кону. Він вважався пережитком старих часів, а в якості протидії йому
висувався принцип класової правосвідомості як гарантія законності¹⁹.

Своєрідним підсумком розвитку судочинства та судової політики
протягом зазначеного періоду став п'ятий Всеросійський з'їзд праці-
вників юстиції, який відбувся у 1924 році. Було ухвалено резолюцію,

яка визначала завдання процесуальної політики, серед яких — створення легкого й разом з тим економного судового процесу. Крім цього, в органах Народного комісаріату юстиції зосереджувалося загальне управління, контроль і підбір судових кадрів. Передбачалась можливість направлення окремих справ до вищої судової інстанції в порядку нагляду для чіткішої відповідності із законом і загальним духом радянської політики²⁰. На думку авторів цієї резолюції, це мало б сприяти проведенню єдиної судової політики у державі.

Таким чином, уже в період свого становлення радянська судова система встигла повністю переорієнтувати всі демократичні надбання в галузі незалежності судочинства та суддів, задекларовані у документах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Суд фактично повністю втратив незалежність, що було підкріплено не лише практичними кроками влади, а й відповідною правничою доктриною, яка свідомо протиставляла себе світовій та історичній практиці. Це створило передумови для подальшого використання судових органів як частини репресивної системи у боротьбі за абсолютну владу партії та її вождя.

¹ Історія Української Конституції. К., 1993. С. 74—75.

² Мироненко О.М. Світоч української державності. К., 1995. С. 69.

³ Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі конституції України. К., 1992. С. 84.

⁴ Див.: СУ РСФСР. 1917—1918 г. № 4. Ст. 50.

⁵ Див.: Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917—1967). К., 1968. С. 7—8.

⁶ Див.: ЗУ УССР. 1919. № 36. Ст. 443—444.

⁷ СУ РСФСР. 1917—1918 г. № 41. Ст. 520.

⁸ Там само. 1919. № 13. Ст. 131.

⁹ Див.: ЗУ УРСР. 1919. № 1. Ст. 8.

¹⁰ Там само. № 14. Ст. 154.

¹¹ Див.: СУ РСФСР. 1920. № 83. Ст. 407.

¹² Див.: Сливин И. Суд и новая экономическая политика // Еженедельник советской юстиции. 1922. № 1. С. 7.

¹³ Див.: Турубинер А. Проверка конституционности законов и Верховный Суд СССР // Еженедельник советской юстиции. 1924. № 29. С. 649.

¹⁴ Див.: Что должен дать V Съезд // Еженедельник советской юстиции. 1924. № 1. С. 2.

¹⁵ Див.: Лаговьер Н. Надзор за проведением классовой линии на предварительном следствии // Еженедельник советской юстиции. 1924. № 42. С. 999—1001.

¹⁶ Громов В. Классовое начало в сфере применения мер пресечения // Еженедельник советской юстиции. 1924. № 17. С. 392—393.

¹⁷ Див.: Еженедельник советской юстиции. 1922. № 5. С. 6.

¹⁸ Див.: Уманский А. Прокурор и судебное заседание // Еженедельник советской юстиции. 1924. № 26. С. 606, 607.

¹⁹ Див.: Стучка Г. Мысли о нашем правосудии // Еженедельник советской юстиции. 1923. № 14. С. 314.

²⁰ Див.: Резолюции пятого Всероссийского съезда деятелей советской юстиции // Еженедельник советской юстиции. 1924. № 12—13. С. 305.

З ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІЦІЇ З ГРОМАДЯНАМИ

В.М. КРУГЛИЙ, І.В. СЕРВЕЦЬКИЙ, І.В. ХОТІНЬ

Взаємодія поліції з громадянами — один з найважливіших принципів оперативно-розшукової діяльності, що відображає його соціальну спрямованість, розкриває форму і зміст оперативно-розшукової діяльності¹. Взаємодія — співпраця, взаємозв'язок між предметами у дії, а також узгоджена дія між особами².

Взаємодія поліції на кожному історичному етапі має свої особливості, що залежать від форми правління, політичного режиму, демократичних засад тощо. Взаємодія відбувається на кількох рівнях.

Взаємодія правоохоронних органів з представниками законодавчої та виконавчої влади відбувається на рівні інформування про вчинені правопорушення.

Взаємодія правоохоронних органів з населенням відбувається у зворотному режимі, тобто громадяни повідомляють правоохоронні органи про обставини, факти, події, що цікавлять правоохоронні органи, таким чином забезпечуючи їх інформацією, необхідною для виконання завдань з попередження та розкриття злочинів.

З історії відомі різні форми взаємодії правоохоронних органів з громадянами. Наприклад, в демократичних країнах громадяни повідомляють про всіх підозрілих осіб на вулиці, вважаючи, що це забезпечує їх особисту безпеку.

Збільшення кількості правопорушень і погіршення стану громадського порядку зумовлюють необхідність реорганізації структур і зміни функцій підрозділів органів внутрішніх справ. Гостро стоїть питання, що викликає дискусії, про муніципальну міліцію.

У XIX ст. в Росії значно зросла кількість населення в губерніях, що суттєво ускладнило управління. Поміщики захопили державні землі, чим викликали посилення хвилювань сільського населення та падіння прибутків до казни³. Постаła необхідність реформування місцевого управління, насамперед поліцейського апарату. Міністр внутрішніх

Круглий Віталій Миколайович — ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності НАВСУ, старший лейтенант міліції;

Сервецький Іван Васильович — професор кафедри теорії та практики оперативно-розшукової роботи НАВСУ, полковник міліції;

Хотін Іван Васильович — заступник начальника кафедри управління НАВСУ, полковник міліції.

записку про знищення кріпосництва в Росії, зазначав, що першим кроком на цьому шляху має бути "приведення в можливе упорядкування місцевих управлінь і поліції, особливо земської"⁴.

Для найефективнішої організації і діяльності в місцевій поліції були проведені структурні зміни, що насамперед дозволило б запроваджувати нові форми використання можливостей місцевого населення в боротьбі зі злочинністю. Одним з таких перетворень було введення численного інституту тисяцьких, п'ятисотських, сотських і десятських в систему земської поліції. З розвитком адміністративного апарату цей інститут втрачає своє значення і виключається. Згодом знов відроджується при утворенні в першій чверті XVIII ст. регулярної поліції в містах. Але наприкінці цього століття він ліквідується в зв'язку з розвитком низової ланки поліції на професійній основі⁵.

У червні 1837 р. імператор Микола I видав низку законодавчих актів про реорганізацію органів місцевого самоврядування, зокрема найвищим чином затверджене "Положення про земську поліцію" та Найвищий затверджений Наказ чином і службовцям земської поліції⁶.

Цим положенням вводились посади сотських та підпорядкованих їм десятських для виконання наказів станового пристава і безпосереднього нагляду за благочинністю. Сотські мали в своєму підпорядкуванні від 100 до 200, а десятські — від 10 до 30 сільських приватних дворів⁷. В регіонах і містах, що мали річкові пристані, приватні ринки, а також в периферійних містах, в яких не було міської поліції, призначалися п'ятисотські і тисяцькі⁸. Вони мали знаходитись під безпосереднім керівництвом станового пристава і здійснювати всі поліцейські функції на підвідомчій їм території.

Сотські і десятські в казенних поселеннях обирались громадянами на визначений термін. У зв'язку з цим їм не могли оплачувати як державним чиновникам за довготривалість служби. Лише вони звикали до служби, як доводилось поступатися місцем новим особам⁹. В поміщицьких маєтках вони призначалися поміщиками або їх довіреними особами на будь-який термін. Якщо в поселеннях було менше десяти дворів, то в десятидвір'я необхідна частина дворів входила із сусідніх поселень. У цьому випадку десятський обирався по чергово від кожного поселення¹⁰. Здійснення цих обов'язків розглядалось як виконання повинностей і, як правило, без винагороди. Іноді на утримання осіб цього численного інституту надходили пожертвування купців, поміщиків, деяких громад, установ, що знаходились на їх території, натомість вони могли звільнятись від податків і інших повинностей. Подібний порядок існував стосовно виборів сотських у поселеннях, що мають менше ста дворів.

Тисяцькі і п'ятисотські призначались земським виконуючим за поданням станового пристава. Це робилось для того, щоб послабити їх залежність від останнього. В деяких особистих маєтках тисяцькі та п'ятисотські призначались певним наказом, їх також могли замінити місцевим старостою¹¹.

Керівництво поліції зобов'язувалось формувати своє відомство ретельними і дисциплінованими людьми. Але, як правило, сільське населення не бажало виконувати поліцейські обов'язки, оскільки це було пов'язано з відповідальністю перед начальником, холопами і недоліками в особистому господарстві. Селяни часто обирали в сотські гірших хазяїнів та несправних платників податків.

Погляди громадськості щодо цілеспрямованості визначення ефективності діяльності численного інституту були неоднозначні. Так, граф Муравйов висловлювався за розширення виборного початку в застосуванні до заміщення поліцейських посад¹². А губернатор Беклемішев із міста Могильова навпаки вважав неефективною діяльність сотських, називаючи їх "покидьками всього населення"¹³. Внаслідок цього перевага віддавалась насамперед особам, які пройшли військову службу. В посаді тисяцьких, п'ятисотських, а так само і десятських могли призначатись відставні та звільнені в безстрокову відпустку відомі своєю зразковою поведінкою нижчі військові чини, — сказано в положенні про земську поліцію¹⁴. Регулював вибори та призначення сотських та десятських становий пристав під наглядом земського суду — колегіального органу управління поліцією уїзду. Тисяцькі, п'ятисотські і сотські мали особливі жестиані та мідні знаки із зображенням державного герба¹⁵.

Серед посадових осіб чисельної поліцейської системи дотримувалась службова субординація: десятські підпорядковувались сотському, сотські — п'ятисотському і тисяцькому, тисяцькі та п'ятисотські безпосередньо підпорядковувались становому приставу, йому ж безпосередньо підпорядковувались і сотські, там де не було тисяцьких і п'ятисотських. Закон встановлював деякі гарантії службової діяльності всіх службовців земської поліції: їх не можна було ні покарати, ні звільнити з посади, ні передати суду без дозволу земського суду. Тим самим допускалась можливість у випадку неправомірних дій безпосереднього начальника апелювати до колегіального органу, за яким залишалось остаточне рішення. Самостійно становий пристав міг звільнити з посади або покарати лише десятських, з обов'язковим повідомленням земського суду¹⁶.

Тисяцькі, п'ятисотські, сотські і десятські, за несумлінне ставлення до своїх службових обов'язків і службові зловживання могли притягатись до відповідальності. У 1838 р. в проєкті подільського губернатора про встановлення посади виборних сільських поліцейських наглядачів, за подібні порушення передбачалось для сотських тілесне покарання¹⁷.

У випадку вчинення злочину вони як і односельці підлягали судовій відповідальності, навіть маючи військові звання, якщо не було особливих постанов або величних повелінь¹⁸.

Тисяцькі, п'ятисотські і десятські були найближчими помічниками станового пристава щодо підтримання громадського порядку, забезпечення безпеки на дорогах, в лісах, на полях. Їх зобов'язували влас-

ними силами запобігати бійкам в трактирах, харчевнях та інших громадських місцях, а винних затримувати і доставляти в поліцію. В проекті графа Муравйова пропонувалось надавати сотським право "словесного розбирательства на місцях", тобто виконувати деякі судові функції, але цю пропозицію не було прийнято¹⁹.

В обов'язки службовця земської поліції входило збирання інформації про всі надзвичайні події, злочини, появу розбійників, і термінове повідомлення становому пристапу²⁰.

На відміну від пристава, тисяцькі, п'ятитисяцькі і десятські не мали свого діловодства. За відсутності пристава і його розсильного їм необхідно було одержувати службову пошту на ім'я пристава, яка зберігалась нерозпечатаною до повернення адресата. Якщо ж на пакетах було написано "Потрібне" або "Таємно", то особа, отримавши пошту, зобов'язана була негайно доставити її становому пристапу.

Тисяцький, п'ятисотський і десятський зобов'язані були виконувати всі вказівки пристава, але водночас закон обмежував використання службовців земської поліції становим приставом в особистих цілях. За це передбачалась відповідальність²¹.

Діяльність осіб численного інституту земської поліції підлягала суворому контролю з боку пристава. Вони знаходились на службі в поліції до того часу, доки сумлінно виконували свої обов'язки. При виявленій неблагонадійності зі сторони десятських і сотських, становий пристав мав доповісти про необхідність їх заміни тому відомству чи управлінню, від якого залежало призначення такого службовця, а також донести про це в земський суд. Про тисяцьких і п'ятисотських він зобов'язаний був надати детальну інформацію земському управнику, який приймав остаточне рішення. Орган або громада, що обирали такого службовця, разом зі становим приставом, також контролювали сумлінне виконання ним службових обов'язків.

Тисяцькі, п'ятисотські, сотські і десятські були поліцейськими службовцями найближчими за своїм статусом до населення. Обрані з місцевого населення, вони обслуговували територію, на якій проживали самі, тому були добре проінформовані про все, що відбувалося на їх ділянці. Із введенням у 1878 р. урядників, які підпорядковувались становому пристапу та обслуговували частину стану, службовці земської поліції стали безпосередньо підпорядковуватись цій посадовій особі. Введення цієї посади не виправдало себе і з часом втратило значення.

Відновлення численного інституту в земській поліції було проведено на новій основі. Тисяцькі, п'ятисотські, сотські та десятські залучались до адміністративно-командної системи як штатні службовці поліції. За своїм статусом вони були близькі до квартальних поручиків, введених в містах у 1762 р., проте на відміну від них стояли на службі в поліції тимчасово²².

Отже історичний досвід діяльності осіб інституту поліцейської системи, призначених з місцевих жителів, міг би бути використаний

при реформуванні правоохоронної системи за сучасних умов, зокрема, при створенні та функціонуванні муніципальної міліції.

- ¹ Див.: Закон України "Про ОРД" // ВВР. 1992р., Ст.303.
- ² Див.: *Тлумачний словник української мови*. К.: Аконті. 1999. С. 259.
- ³ Див.: *Дружинин М.М.* Государственные крестьяне и реформы П.Д. Киселева. Т.И.М. М., 1946. С. 312.
- ⁴ *Исторический сборник* изданный П. Бартыневым. Кн. 2. М., 1872. С. 188.
- ⁵ Див.: *Сизиков М.И.* Центральный и столичный аппарат России (1732—1740 г.г.) // *Армия и полиция в аппарате эксплуататорских государств*. Свердловск, 1973. С. 77—79.
- ⁶ Див.: *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 2. № 10305. Параграф 8.
- ⁷ Див.: *Дружинин М.М.* Государственные... Ст. 314.
- ⁸ Див.: *Тарасов И.* Реформа русской полиции // *Юридический вестник*. М. 1885 Т. 9 Кн. 5—8. Ст. 231—232.
- ⁹ Див.: *Полное...* Параграф 9.
- ¹⁰ Див.: *Там само*. Параграф 25.
- ¹¹ Див.: *Тарасов И.* История русской полиции и отношение ее к юстиции // *Юридический вестник*. М., 1884. № 10—12. Ст. 421.
- ¹² Див.: *Тарасов И.* Реформа... Ст. 230.
- ¹³ *Полное...* Параграф 26.
- ¹⁴ Див.: *Там само*.
- ¹⁵ Див.: *Тарасов И.* История... Ст. 420.
- ¹⁶ Див.: *Полное...* Параграф 146.
- ¹⁷ Див.: *Тарасов И.* История... Ст. 421.
- ¹⁸ Див.: *Там само*. Ст. 421.
- ¹⁹ Див.: *Там само*. Ст. 421.
- ²⁰ Див.: *Полное...* Параграф 104.
- ²¹ Див.: *Там само*. Параграф 120.
- ²² Див.: *Тарасов И.* История... Ст. 422.

АРМІЯ В ОХОРОННІЙ СИСТЕМІ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)

О.В. ТИМОЩУК

Згідно з таємними домовленостями між начальником штабу німецьких військ генерал-лейтенантом К. Гренером і колишнім генерал-лейтенантом російської лейб-гвардії П. Скоропадським 24 квітня 1918 р., після встановлення гетьманського правління і до виводу союзних військ в Україну не передбачалося власних військових формувань, крім поліцейських частин. Отримавши за німецькою допомогою владні повноваження, новоспечений гетьман мав беззаперечно дотримуватись своїх обіцянок і, покладаючи захист країни на німецькі та австро-угорські багнети, здійснити розформування залишків російської царської армії та озброєних угруповань, що виникли протягом 1917—1918 рр. Але як будь-який кадровий військовий, П. Скоропадський плевав надію на створення власної армії, що забезпечували б підвалини його влади. Все життя він вважав головною причиною свого падіння обмеженість у часі для створення боєспроможного війська. На наш погляд, саме його відсутність у листопаді 1918 р. штовхнула гетьмана на крутий політичний віраж, наслідком якого стало визнання вступу України до федерації небільшовицької Росії і блокування з "білим рухом". Чітко усвідомлюючи відмінність функціонального призначення поліції і армії, він розумів, що з поразкою Центральних держав у світовій війні поліцейських сил для захисту української державності буде недостатньо. Але впровадження в життя поглядів гетьмана на розбудову власної армії спочатку унеможливлювала політична позиція німецько-австрійських союзників. У військовій галузі маріонеткова залежність гетьманату П. Скоропадського від Центральних держав була найпомітнішою.

Зовнішньополітичні причини стали головним мотивом, який змусив Центральні держави дозволити Україні переглянути свою воєнну доктрину. Після ліквідації за наслідками Брестського миру Східного фронту Центральні держави отримали можливість сконцентрувати значні збройні сили в Західній Європі і зосередитись на наступі до

Тимощук Олександр Валентинович — кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Кримського факультету Університету внутрішніх справ, полковник міліції.

Примітка редакції. Цитати і назви служб Державної варти подаються за орфографією архівних документів.

Парижа. Навесні 1918 р. лінія фронту пролягала у 70 км від столиці Франції, і саме тоді Скоропадський і Гренер домовлялися про українську армію з виключно поліцейськими функціями. Але наприкінці липня відбулася зміна стратегічної ініціативи на Західному фронті. Об'єднана Європейська армія Антанти під командуванням французького маршала Фоша відкинула німців за р. Марну. Військові союзники Німеччини почали вивувати з війни на її боці¹. Тому при розвалі Центрального блоку будь-які військові союзники могли статися Німеччині в пригоді. 13 серпня 1918 р. кайзер Вільгельм II офіційно запросив гетьмана Павла особисто приїхати до Німеччини з 3 до 17 вересня. Наслідком зустрічі стало узгодження з кайзером і німецьким урядом справ про "націоналізацію" українського кабінету міністрів, визначенню долі Холмщини і російсько-українського кордону, а також створення української армії з попередньою чисельністю в 120 тис. осіб і з подальшою до 400 тис. осіб. З урахування питань П. Скоропадський отримав обіцянки повного сприяння Німеччини².

Зазначені історичні факти суттєво вплинули на зміну загальної ролі збройних сил в охоронній системі гетьманату. До візиту гетьмана в Німеччину Українська Держава фактично не мала власної армії, на яку б покладався захист від зовнішнього ворога. Проте Військове міністерство у складі урядового кабінету було оголошене відразу. 3-го травня гетьман призначив начальником Генерального штабу полковника О. Сливінського тимчасово виконувати обов'язки міністра військових справ і флоту, з 9 травня їх став виконувати генеральний хорунжий О. Лігнау, а з 21 травня було призначено постійного міністра — генерального бунчужного О. Рагозу³. Військове міністерство мало продовжити курс, започаткований за часів Центральної Ради, — на демобілізацію збройних залишків старої армії, що відповідало стратегічним планам Центральних держав і позбавляло опозицію реальних шансів на антигетьманський виступ.

В одному з перших травневих наказів військового міністра в армії було оголошено, що "єдине призначення армії є тільки охорона Держави від ворогів зовнішніх і внутрішніх, з сучасного моменту армія є аполітична". Було наказано всім "Начальникам Головних управлінь, інституцій і муштрових частин відібрати підписки від усіх військовослужащих старшин і урядовців про неналежність їх ні до яких політичних партій і спілок і про те, що поки вони існують на військовій службі, наперед належати не будуть"⁴.

Залежність від союзників з одного боку і тверде усвідомлення в необхідності розбудови власних збройних сил — з іншого, відразу штовхнули гетьмана на шлях дипломатичного маневрування у військовій галузі. Якщо наявність в Українській Державі Військового міністерства виправдовувалось перед німецько-австрійським командуванням демобілізаційними і наступними (після виводу військ союзників з України) мобілізаційними завданнями, то для залишення за собою "військової спадщини" гетьману необхідно було надати цьому процесу

легітимного характеру. Тобто розповсюдити на військові формування, які існували на той час на українській території, статус поліцейських частин. Тому серед основних напрямів здійснення військових планів П. Скоропадського були насамперед такі, що стосувалися охоронно-карної діяльності армії. А саме: створення при штабах територіальних скадрованих об'єднань і з'єднань охоронних підрозділів, які в майбутньому мали стати розгорнутими військовими частинами; створення військових формувань спеціального призначення і особливих органів, на які могли б покладатися завдання з охорони внутрішнього спокою в державі і безпеки урядових інституцій. Передбачалося також використання органів військової розвідки для інформаційного забезпечення охоронної діяльності, а військової юстиції — для розслідування антидержавних та інших важких злочинів, засудження злочинців та виконання покарань.

Крім того, за часів гетьманату здійснювалося й певна воєнізація цивільного управлінського апарату. Проголошення П. Скоропадським Української Держави 29 квітня 1918 р. відбувалося з урахуванням національної державної традиції. В Україні з XVII ст. військовий гетьманат був відомий як форма державного правління, а полкова адміністративно-територіальна система як форма державного устрою. Отже гетьман і його найближче оточення — голови місцевої адміністрації в Українській Державі 1918 р. теж мали бути військовими. Цього принципу під час своїх владних повноважень П. Скоропадський дотримувався непохитно. Всі посади губернських старостів, столичного і Одеського міських отаманів передбачали військові звання генеральних старшин, а повітових старостів і Миколаївського отамана — полковників. Центральна гетьманська адміністрація була також побудована на військових засадах. Абсолютна більшість її особового складу мала військові звання або ранги військових урядовців і була пов'язана з охоронною діяльністю.

Таким чином, серед військових інституцій, які з самого початку утворювалися для залучення до охоронно-карної діяльності, слід розглядати установи військової розвідки і юстиції центрального апарату Міністерства військових справ; штаби корпусів та дивізій, розташованих у губернських та деяких повітових містах, з комендантськими сотнями і військово-судовими органами при них; Сердюцьку дивізію, полк Січових Стрільців, українські з'єднання, які знаходилися під контролем німецькою і австрійського командування (Запорізька і 1-а Козацько-стрілецька дивізії), а також військово-охоронні підрозділи та установи центральної і місцевої гетьманської адміністрації.

Після візиту гетьмана до Німеччини схема управління майбутньої української армії визначилася остаточно. Військовий міністр, який входив до складу урядового кабінету, об'єднував діяльність усіх центральних військових установ. Йому безпосередньо підпорядковувалися три заступники, які керували головними галузями управління армією. Окремі структурні підрозділи Військового міністерства (головні управ-

ління і управи), що знаходились у безпосередньому підпорядкуванні військового міністра, були також і в оперативній підлеглості начальника Генерального штабу. У процесі розвитку військових стосунків між гетьманським, кайзерівським і цісарським командуванням на підставі нової воєнної доктрини Української Держави відбувалася й зміна ролі її армії в охоронній системі гетьманату. Територіальні військові установи поступово позбавлялися поліцейських функцій і все більше зосереджували свою діяльність на військово-мобілізаційній роботі. Але при зміні політичного курсу гетьмана з німецького на російський знову стали виникати військові формування, що мали охоронні функції. А в період повстання Директорії загальне керівництво чинностями з охорони державної безпеки і внутрішнього порядку повністю перейшло до військового міністра. Мобілізація до війська стала розглядатися як основний захід у забезпеченні його боєздатності у боротьбі з ворогами гетьманської влади.

Підвалини військового будівництва Української Держави заклали закони від 24 липня "Про загальний військовий обов'язок" і від 1 серпня "Про політично-правове становище служачих військового відомства".

20 жовтня гетьман затвердив урядову постанову "Про Окремий корпус" і закон "Про учот і залик пробуваючих межах Української Держави офіцерів й поверхстрокових унтер-офіцерів бувшої Російської Армії та бувших юнкерів військових шкіл". Всім цим категоріям військовозобов'язаних віком до 35 років належало протягом тижня прибути до місцевого військового начальника і стати на облік. Урядом асигнувалося 8 млн крб на створення в Українській армії зразково-інструкторських частин Окремого корпусу для зміцнення державної безпеки і громадського спокою. Командири полків і вище призначалися особисто гетьманом. В його безпосередньому підпорядкуванні знаходився й командир корпусу. Але матеріальне забезпечення частин здійснювалося Військовим міністерством. Їхня службова діяльність регламентувалася царськими військовими статутами⁵.

Комплектування зразково-інструкторських частин мало здійснюватися у прикордонній смузі. Саме тут місцевим державним органам, на думку гетьманських урядовців, найбільш потрібна була допомога у забезпеченні громадського порядку, на якому негативно відбивалося австрійсько-угорська евакуація, повернення полонених, потік біженців з Росії і прикордонні сутички з озброєними комуністичними загонами. Але добровільно-примусова мобілізація молоді до Охоронного корпусу не викликала в неї патріотичного ентузіазму. Зразково-інструкторські частини комплектувалися з великими труднощами. Добровольців було небагато, а призовники шукали привід для уникнення від служби.

8 листопада було оголошено достроковий призов до Української армії 164 тис. юнаків 1899 року народження⁶. Новий Статут військової повинності, що набрав чинності з того ж дня, встановив її обов'язковість для всіх чоловіків України. Статут дещо змінив умови

призову на службу, залишивши загальний принцип комплектування Української армії, тобто на дійсну службу військовозобов'язані потрапляли шляхом жеребкування.

На наш погляд, охоронна концепція гетьмана П. Скоропадського не передбачала постійного залучення армії до наведення порядку в межах країни. В умовах налагодження громадської безпеки і тенденції до усталеності правового життя в державі, чим визначився початок осені 1918 р., відбувалося розмежування діяльності в охоронній галузі поліцейських і військових сил згідно з їхнім функціональним призначенням. Разом з тим слід зауважити, що цей процес був короткочасним. З початком виведення союзних військ з території України і антигетьманським повстанням Директорії гетьман знову був змушений оголосити про вжиття надзвичайних заходів із застосуванням військ.

¹ Див.: *Новая история. Часть вторая. 1871—1917* / Под ред. Н.С. Овчаренко. М., 1976. С. 526.

² Див.: *Новости дня*. 1918. 8 сентября; Нагаевский І. Історія Української Держави двадцятого століття. К., 1993. С. 152—153.

³ Див.: *Державний вістник*. 1918. 16 травня; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних замгань. Львів, 1996. С. 182.

⁴ Див.: *ЦДАВО України*. Ф. 1074, оп. 4, спр. 3, арк. 39.

⁵ Див.: *Державний вістник*. 1918. 22 жовтня; Армія. 1918. 22 листопада.

⁶ Див.: *Мироненко О. Розбудова національного війська режимом П. Скоропадського* // Історико-політичні уроки української державності. К., Донецьк, 1998. С. 318—319.

СВІТОГЛЯДНІ ДЖЕРЕЛА ЕТИКО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІММАНУІЛА КАНТА

А.С. ПАШКОВ

Сучасний процес розбудови української національної держави характеризується багатьма труднощами. Низка проблем пов'язана з низьким рівнем, або взагалі з нерозвиненістю правової культури в суспільстві. Проблема зневаги до права, на думку філософа права Б. Кистяковського, є "уродженою" в історії розвитку Росії, а наша країна успадкувала це від тоталітарного СРСР. Крім того, за радянських часів було перервано традицію розвитку філософсько-правової думки України. Зрозуміло, чому зараз поновлюється інтерес до філософії права, науки, що на загальносвітоглядному рівні осмислює проблеми філософсько-правового характеру. Для досвіду подальшої розбудови держави, правової системи та запровадження громадянських свобод слід звернутися до історії філософсько-правової думки.

Значним внеском у розвиток світової етико-правової думки є теоретична концепція — Іммануїла Канта. За нею, право розглядається, як сукупність поглядів та уявлень про належне, що допомагає нам розібратися у зовнішньому ставленні до інших людей. Закони, що керують розвитком права і передусім закони розвитку нашого духу, а зовнішні прояви права — це реакція нашого духу на явища, викликані ставленням до інших людей стосовно уявлень про добро та зло. Як сукупність етичних ідей право трансформується у логічну систему, доступну для вивчення формально-логічним методом. Там ми знаходимо понятійну розробку питання про природне право. Це поняття належить до однієї з давніх категорій філософії та юриспруденції, що надалі розвивається в окремий напрям юриспруденції.

Філософсько-правова концепція про природне право походить у І. Канта з його загальнофілософського вчення. Основне положення філософії Канта — це суперечності стосовно необхідності до свободи. Розв'язуючи цю проблему, він надає кожному з цих початків самостійне значення. Явища досвідного, чуттєвого світу — це сфера необхідності, досяжна лише розуму, який пізнає. Але за цим світом явищ, що входить у непорушний ланцюг часу та причинної зумовленості,

Пашков Андрій Сергійович — студент 5 курсу філософського факультету Київського Національного Університету ім.Т. Шевченка.

знаходиться світ осяжних розумом основ, царство свободи, яке розгортається лише на благання моральнісної свідомості.

Перебуваючи у межах зовнішнього світу, людина усвідомлює у собі нескінченні пориви та прагнення. У глибинах її свідомості живе необхідність моральної свободи, жадання вищої правди та добра, а всі ті намагання перебувають у ланцюгу земної обмеженості та зовнішньої зумовленості. Моральнісні почуття підтримують прагнення особи до свободи, а науковий аналіз живить думку про залежність та розкриває невідомі закони, яким усе підпорядковано у природі. Моральність дає людині обов'язки подвигу та боротьби, вчить її вірити у свою міць та сподіватися на майбутнє. Наука констатує фатальну неминучість усього здійснюваного та припускає необхідність майбутнього, наперед визначеного у нескінченній відданості минулого. Критична філософія є глибокоосяжним виразом тих суперечностей, притаманних людській природі та які у певному вигляді завжди вивчаються філософською думкою.

Тому суттєвою особливістю філософії права І. Канта є формальне розуміння моральнісної незалежності. Кант відкрив безмежний простір для моральнісних прагнень. Він зазначав, що ідея свободи є межею наукового досвіду; методична діяльність розуму тут закінчується для того, щоб дати шлях нескінченним очікуванням та намаганням. Переносити до сфери моральнісної свободи категорії наукового досвіду означає, за Кантом, порушити саму сутність цієї сфери, саму найвищу її цінність. З цього не випливає, що суб'єктивні правила волі виявляються у тому випадку, коли вони мають значення лише для волі даної особи, а об'єктивні — коли вони визнаються, що мають цінність для всіх розумних істот.

Тому Кант і виводить свій категоричний імператив як закон загальної належності. Об'єктивність цього закону впливає з його всезагальності та безумовності. Ці поняття взаємозамінні. Але у Канта ця об'єктивна належність залишається суто формальним принципом і залишає для моральнісної волі всю нескінченність прагнень.

Ця концепція моралі будується на висновках, що походять з критики чистого та практичного розуму. Тобто на протиставленні світу явищ "речей для нас" — світу "речей у собі".

І. Кант звертається до природи людини як центру Всесвіту. Людина — це двоїста істота, це феномен і ноумен водночас. З одного боку, вона — явище, і як таке належить до природи зумовленою причинністю. Проте як частина природи людина виступає як егоїст, що переслідує власні людські цілі, оскільки веде боротьбу за своє існування. У сфері людських вчинків, як і взагалі у природі, панує безперечна причинність та необхідність. Це стосується поведінки людини як частини природи. Але особі притаманна інша форма свідомості: людина не лише явище, а й "річ у собі", тобто вона виходить за межі природи.

І. Кант розглядає цю піднесену мораль, використовуючи свій відомий метод нормативного формалізму. Цей метод полягає у тому,

що право та мораль аналізуються у чистому вигляді, не апелюючи до реальності. "Нравственное учение Канта основывается на выделении из человеческой практики всех эмпирических элементов, с тем чтобы получить в результате чистую формальную сущность нравственности"¹. Ця чиста здібність волі, чистий ідеал моральності незалежний від здійснення у зовнішньому світі. Як власна необхідна вимога ця мораль незалежна від зовнішньої закономірності; самозакінчена воля, досягнута розумом сутності. У чистому та безумовному визначенні, реально мораль ніколи не здійсниться. Для цієї суворої та чистої моралі бай-дуже, як закони здійснюються у житті. Якщо б дійсність була цілковитим порушенням категоричного імперативу, він все ж таки звертався до особи з вимогою — "ти мусиш". Він не знає прикладів, які б вибачалися тяжкими вимогами людської слабкості. Як незаперечна форма, як безумовна правда, він стверджує свою міць, не зважаючи на будь-які вимоги.

Якщо визначати моральність у її чистому та безумовному вигляді, то воля тут розглядається з боку її цілковитої свободи, безумовної самозакінченості, досягнутої чистотою розуму. Воля, що має закон свого моральнісного буття, передбачає автономне самообмеження вищої свободи. Тобто поняття свободи пов'язувалося з поняттям внутрішньої самовизначеності чи внутрішнього закону волі, що охороняє саму сутність свободи, її згоду з собою, її розумну незмінність, та її незалежність від випадкових коливань ні з чим не пов'язаного свавілля. Моральнісний закон, який ми створюємо у собі, має здійснюватись у зовнішньому світі.

Такий необхідний перехід від суб'єктивної етики до об'єктивної, що дає змогу розв'язати проблему здійснення моральнісних норм під впливом реальних вимог життя, хоча етика Канта визначає суб'єктивну моральнісну волю. Моральні закони, змінюючись за змістом, зберігають ту саму форму законів всезагальних та необхідних. Якби не були закладені у них приписи, вони завжди мають характер безумовної повинності. Якщо вони вимовляються та виконуються зі свідомістю їх моральнісного значення, то свідомість передбачає, що такою має бути нормальна поведінка кожної розумної істоти. Категоричний імператив як норма всезагальної належності є тою формулою, до якої може бути зведений будь-який моральнісний закон. Для Канта недостатньо, щоб категоричний імператив був лише загальною формулою моральнісних приписів. Він вважає за необхідне, повагу до цього абстрактного закону; її визначено одинично-нормальним спонуканням істинно-моральнісних дій, щоб вся моральність вчинків перебувала у її необхідності, яка впливає з почуття обов'язку та відданості закону, а не з любові та схильності до наслідків цих вчинків.

Моральна свідомість цілковито незалежна від всієї дійсності, вона протистоїть емпіричній свідомості, що випливає з природи людського егоїзму. Ця вільна моральна свідомість виступає у формі морального обов'язку. Кант поділяє практичні принципи на "максими" та "імперативи". "Максима есть субъективный принцип воления", вони

відносяться до окремих індивідів, але не до всіх разом. Імперативи — це об'єктивні практичні принципи, значущі для всіх: "представление об объективном принципе, поскольку он принудителен для воли, называется велением разума, а формула воления называется императивом"². Ці воління, чи повинності — правила, що репрезентують об'єктивну необхідність дії.

I. Кант виділяє два типи імперативів: категоричний та гіпотетичний. Імператив має гіпотетичний характер, якщо припис зумовлений будь-якою ціллю, що не закладена у самому правилі. Категоричний імператив вільний від будь-якого матеріального визначення, він є формальним, він має характер обов'язкового та необхідного. "Поступай только согласно такой максиме, руководствуясь которой ты в то же время можешь пожелать, чтобы она стала всеобщим законом"³. Якщо людина — розумна істота, яка володіє свободою волі (у вченні Канта про моральність є ціллю у самій собі), категоричному імперативу може бути надано інше формулювання: "Поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своем лице, и лице всякого другого так же, как цели, и никогда не относился бы к нему только как средству"⁴. Категоричний імператив передбачає лише внутрішнє самозадоволення безумовно чистої волі, що відрізана від зовнішнього світу за природних спонукань самої людини. Вона поставлена на таку логічну висоту, що ні від неї, ні до неї немає шляху для цих спонукань. Одночасно, ця внутрішня самозадоволеність волі не потребує моральнісних зв'язків з іншими.

Існує такий погляд, що весь цей розвиток думок у Канта зводиться, по суті, до тривіального правила: не роби нікому іншому того, чого не хотів би, щоб зробили тобі. Тут немає нічого ганебного, якщо підґрунтям принципу етики у науковому дослідженні є положення, що вже раніше було суттєвим для загальної моральної свідомості. Це положення не зовсім правильне, хоча з іншого боку не можна заперечувати того, що викладене I. Кантом дало широкі можливості для такого тлумачення. Категоричний імператив потребує виходу до об'єктивної етики, та не може здійснити його. Він містив у собі *implicite* стимулювання до спілкування, та не може розвинути його до всієї повноти його визначення⁵.

I. Кант вириває моральну свободу з кайданів необхідності і ставить її поза всіма зв'язками емпіричного спонукання. Внаслідок цього вся сфера моралі відривалась від світу дійсності і перетворювалась на чисту ідею. Але мораль не може бути лише відвернутою нормою для живої моральної свідомості, вона уявляється як здійснюючий закон життя. Належне є тільки те, що має здійснитися: незаперечно-неможливе та нездійсненне не може бути належним. Паралельність моралі та пізнання визначає у якому напрямі має здійснюватися це сполучення. Ми не можемо ставити поряд моральні та теоретичні положення, не порушуючи його методологічної однорідності. При перенесенні вимог моралі до сфери досвіду, означає що вони вводяться

до ланцюга природних причин. З іншого боку, якщо їх переносити до сфери моралі, то вони перетворюються на моральнісні вимоги. Якщо розглядати моральнісний закон з боку його виконання у дійсності, це виконання ґрунтується на основі натурального шляху природи. Розглядаючи певне дійсне явище з боку його узгодження з моральнісним законом, вважається, що воно підноситься до значення моральнісної вимоги. Моральнісна філософія має включати до своєї сфери відповідні визначення щодо вимог та норм для особистісного та суспільного життя.

I. Кант не міг обійтися без таких визначень, бо його правова концепція визначає право та державу у їх моральній підставі, що будуються на основі чистих законів розуму. Право та держава — це вже буття та дійсність, а не абстрактний ідеал особистої волі. Ідеальна норма встановлюється лише у вигляді здійснення моральнісного закону. В етиці Канта читаємо, що здійснення моральнісної волі підлягає всезагальному теоретичному розгляду і зовсім не поєднується з практичним завданням: воля має законне значення лише для чистого розуму. Отже "Критика практичного розуму" визначає, що життєва сторона моральнісного закону впливає з її сфери. Мораль як чистий закон розуму, не лише не потребує, а й не допускає ніякого поєднання з досвідом і залишається на початку розвитку. Це — закон волі, як річ у собі, що за сутністю відрізана від світу явищ. Проблема ставлення особистості до суспільства є основою для всіх основних визначень у цієї галузі. Проте звернемося до важливого питання філософії права, як це вважав Кант, про співвідношення права та моральності.

Розподіл моральності та права є основою юридичної теорії I. Канта, це одна з основних проблем філософії права. Відмінність моральності від права він зазначив правильно, а встановити зв'язки між ними не зміг. Це було природним наслідком його етичного споглядання. В. Віндельбанд, на відміну від П.І. Новгородцева, зазначає, що це є специфічною особливістю Канта, його філософсько-правове вчення та етика чітко розмежовані. "У зв'язку з розведенням легальності та моральності Кант дотримується погляду, висловленого Томазієм, а після нього Вольфом, згідно з яким, вчення про право має справу лише із зовнішньою стороною людської діяльності. У цьому вченні йдеться лише про вчинки, а зовсім не про людські наміри. Воно презентує перевагу зовнішніх явищ та примусів. Вчинки людей можуть бути вимушеними, але їхні наміри — ніколи⁶.

Як зазначає П.І. Новгородцев, Кант намагається поєднати право та мораль. Вчений доводить, що у Канта збігаються юридичні обов'язки з моральними. Всі обов'язки змішуються до загальної маси вимог. Зовнішні юридичні обов'язки сягають моральнісних, бо вони можуть виконуватися, не лише з примусу, а з поваги до закону. Кант поділяє етичні обов'язки на прямі та часткові. Зовнішні вимоги права та моральності можуть співпадати; вони поділяються мотивами обов'язків. Далі, П.І. Новгородцев пише, що було б природним зробити розподіл у галузі самих моральнісних вимог, розподіливши їх на

обов'язки благочестя та справедливості, як це зробив Шопенгауер⁷. Отже було пояснено перехід моральнісних вимог до області права. Обов'язки благочестя та любові не можуть бути предметом юридичних вимог і постійно залишаються предметом етичним та внутрішнім. Але вимоги справедливості, за своїм змістом, припускають примусове здійснення, та однаково можуть захищатися моральністю і правом.

Проте в галузі філософії права важливо зрозуміти моральність, не як відсторонену норму, а як живу силу, що проникає в боротьбу інтересів та пристрастей для їх примирення. Що таке право, як не результат цього примирення, що покликаний доторканням моральнісного початку до життя? Ми уявляємо правовий порядок насамперед як порядок реальних відносин, як практику життя, ту сукупність основних та елементарних вимог, без яких саме існування в суспільстві було б не реальним. Можливо, звичайно і щодо права поставити питання про його ідеальну сутність, про його моральнісну основу; але для того, щоб визначити прояви цієї моральнісної основи до життя, необхідно визначити її зв'язок з інтересами та потребами людей. А це передбачає, що моральнісний початок може поєднатись із зовнішніми мотивами хоча б для того, щоб підпорядкувати їх собі. Але такого Кант не припускає. Його категоричний імператив побоюється взаємодії із зовнішнім світом, утримуючи моральнісне життя в галузі чистої волі. Звідси незмінний висновок його філософії: коли він бажає репрезентувати право у зв'язку з моральністю, то воно втрачає свої специфічні риси; коли він намагається підкреслити специфічні риси права, то воно втрачає свій зв'язок з моральністю.

Якщо загальні положення Канта передбачали можливість ясного та зрозумілого переходу від моральності до права, то, з іншого боку, вони ставили для філософії значні перепони щодо характеристики самої сутності права. При виконанні цього завдання, першою вимогою є суворе визначеність мети та погляду. Для юриста поняття права репрезентуватиметься в інших термінах, ніж для мораліста чи філософа. "Вопрос о том — что такое право, представляет для юриста такое же трудности, какие для логики представляет вопрос, что такое истина. Конечно, он может ответить, что согласуется с правом, т.е. с тем, что предписывают или предписывали законы данного места и в данное время. Но когда ставим вопрос, справедливо ли то, что предписывают законы, когда от него требуют общий критерий, по которому можно было бы распознать справедливое и несправедливое, с этим он никогда не справился, если только он оставит на время в стороне эти эмпирические начала и не поищет источника суждений в одном лишь разуме"⁸.

Якого визначення шукає Кант? Філософське визначення цього поняття потребує, за його словами, не описовості будь-яких тимчасових юридичних установ, а показ того загального критерію, за допомогою якого можна визначити право від не-права. Тут легко побачи-

ти, що питання ґрунтується на етиці. Вимагається, знову з'ясувати моральнісну основу права, його вищий керуючий принцип.

Вищою вимогою моралі, за його вченням, є вимога моральнісної автономії. Цей принцип визначає внутрішнє самовизначення волі, її незалежність від чуттєвих спонукань. Відповідно до цього, керуючим початком права визначається свобода особистості. Свобода — це незалежність волі від природного феноменального закону: те, що поза каузальним механізмом. Свобода — якість волі, що нічого не пояснює у світі феноменів, а пояснює усе у світі моралі, відкриваючи шлях автономії. Було не зрозумілим, за І. Кантом, вводити до науки свободу, якщо практичний розум та моральний закон не довели ці поняття до нас. Це є одиничним, першопочатковим правом, що належить кожній людині. Зв'язок цієї юридичної свободи з моральнісною автономією зрозумілий. Але для обґрунтування права цього недостатньо. У юриспруденції свобода проявляється у низці конкретних правових вимог, з яких і складаються наші суб'єктивні права. Ці правові вимоги пов'язані із зовнішніми інтересами та цілями; та якщо їх можливо віднести до вищого принципу свободи, то лише у тому припущенні, що вони уможливають зовнішній прояви. Моральний принцип Канта цьому припущенню не відповідає. Тому він зазначає, що практичний розум не заперечує цих проявів. Так встановлюється дозволяючий закон розуму, який не можна визначити з чистого поняття про право. І. Кант визнає, що з практичного розуму неможливо вивести жодних конкретних правових вимог. Цей наслідок передбачений при подальшій характеристиці правового порядку: Кант свідомо чи несвідомо мав обмежитись тут зовнішніми та негативними рисами, що зводять право з висоти моральнісного явища до зовнішньої установи для взаємної охорони. Місцями він повторює свою думку про те, що моральність потребує поваги до права, бере його вимоги під свою санкцію. Та коли він звертається до визначення особистісної сутності права, то виходить, що це як суто зовнішній порядок, для якого достатньо суто зовнішньої опори.

Поглиблений зв'язок моралі та права Кант не описав, залишивши місце для роздумів усьому людству. Учень Канта Фіхте визначив різкіше "в области права для доброй воли нет применения; право должно осуществляться, если бы даже ни один человек не был склонен исполнять его добровольно; физическая сила, и только она одна, общает ему санкцию"⁹.

Отже право розглядалося як продукт сили, як механізм зовнішнього примусу, для якого зовсім не існує різниці — чи існує у суспільстві добра воля, чи ні. Завершальною вимогою правового порядку Кант вважав наявність взаємних гарантій та існування влади. Сам обов'язок поважати чужі права він виводить з подібного взаємного забезпечення, які особи дають один одному. "Я не обязан оставлять неприкосновенным достояние другого, если каждый другой не обеспечит меня в том, что будет поступать со мной по тому же принципу"¹⁰. Якщо

обов'язки починаються із встановлення гарантій, то тут і необхідно шукати основи права. Але, на думку Канта, встановлення цих гарантій не потребує ніякого особливого юридичного акта, а припускається у самому понятті зовнішнього юридичного обов'язку; відсутність їх є порушенням ідеї права. Певні гарантії творять право, а ідеї права їх потребують. Так і влада, закріплюючи ці положення, є сама породженням права, що не може розглядатися водночас і як забезпечення, отримуючи від нього свою моральнісну міць. Стає прийнятним визначення Канта, за яким держава є з'єднанням людей під юридичними законами. Весь сенс держави — це ланцюг його *raison d'être* і зводиться до того, щоб додати тотожності ідеї права, ствердити правовий порядок.

Політичне життя це — боротьба людей за здійснення їхніх свобод. Кожне бажає користуватися свободою лише для виконання морального закону. Але людина зла, вона обертає свою свободу у свавілля, тому доводиться ставити питання: чи існують вимоги, за якими свавілля однієї людини при ставленні до інших може бути обмежене завдяки загальному закону свободи? Та вимоги, за якими можливо буде позбутися конфліктів? Така сукупність загальних вимог Кант називає правом.

У цій статті автор простежує значення для кантівської доктрини нормативного початку. Розподіляючи практичну та теоретичну функції розуму, дає можливість послідовно провести цей початок. У сутності нормативного розгляду криється припущення природно-правової школи. Кант розкрив цю сутність природного права, зазначивши її основу у самозакінченій свідомості. Але внесений до філософії права нормативний початок мав не лише цей наслідок. Обминаючи шляхом нормативний розгляд, Кант не розглядав соціально-філософської методи. Також у своєму моральному вченні про право він морально і філософськи виправдовує та підносить "матерію", принцип права, що є його внеском до філософії права. Він досягає цього завдяки юридизації моралі, принципом та категоричним імперативом якого є принцип права.

¹ Див.: Кант І. "Критика чистого розуму". Минск, Литература, 1998. С. 36—37.

² Див.: Там само.

³ Див.: Кант І. "Сочинения в шести томах". М., 1963—1966. Т. 4. Часть 1. С. 260.

⁴ Див.: Там само. С. 270.

⁵ Див.: Віндельбанд В. "От Канта до Ницше". М., Канон-пресс, 1998. С. 121.

⁶ Див.: Там само. С. 144.

⁷ Див.: Новгородцев П.И. "Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. Два типичных построения в области философии права". "Учение Канта о праве и государстве". М., 1901.

⁸ Див.: Кант І. "Сочинения ... Т. 3. С. 128.

⁹ Див.: Віндельбанд В. "От Канта... С. 216.

¹⁰ Див.: Кант І. "Сочинения ... Т. 4. Ч. 1. С. 236—237.